

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЛАРИСА НАГОРНА

ПОЛІТИЧНА МОВА І МОВНА ПОЛІТИКА

ДІАПАЗОН МОЖЛИВОСТЕЙ ПОЛІТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

КИЇВ – 2005

УДК 81276.6.323.1(477)

Н16

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (протокол №6 від 28.12.2004 р.)

Рецензенти:

О.М. Майборода, доктор історичних наук

М.І. Панчук, доктор історичних наук

Нагорна Л.П.

Н16 Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

ISBN 966-8837-00-2

У монографії висвітлюється взаємодія політики і мови крізь призму підходів, що утверджуються у процесі становлення нової субдисципліни в системі політичних наук – політичної лінгвістики. Книга вводить читача у складний світ дискурсів, комунікативної взаємодії, політичних метафор, ідентичностей, мовного регулювання. При цьому пошук “політики у мові і мови у політиці” ведеться із залученням напрацювань суміжних галузей наукового знання – етнополітології, лінгвокультурології, соціолінгвістики тощо.

Розрахована на політиків, науковців, журналістів, усіх, хто цікавиться проблемами політології й лінгвістики.

УДК 81276.6.323.1(477)

© Нагорна Л.П., 2005

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005

ISBN 966-8837-00-2

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I. ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА: ШЛЯХИ САМОСТВЕРДЖЕННЯ	12
1. Дослідження функцій мови: від семіотики до політичної лінгвістики	12
2. Політичний дискурс як об'єкт наукового аналізу	32
3. Предметне поле політичної лінгвістики	48
Розділ II. ПОЛІТИЧНА МОВА В СИСТЕМІ КОМУНІКАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	70
1. Мова політики: поняття і феномен	70
2. Інформаційні технології і масова свідомість	101
3. Культура конфлікту і етика відповідальності	118
Розділ III. МОВНО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМ ІДЕНТИЧНОСТІ І НАЦІЄТВОРЕННЯ	136
1. Глобалізація і культурно-мовна ідентичність: конструктивістський підхід	136
2. Нація, націоналізм, національна ідея: структура концептів	156
3. Національна ідентичність як проблема вибору: український досвід	183
4. Територіальний вимір ідентичності і політико-мовні процеси	209
Розділ IV. МОВНА ПОЛІТИКА І МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ	234
1. Мова і проблеми культурного суверенітету	234
2. Українська мова: доля і статус	247
3. Проблеми двомовності в Україні і напрями коригування мовної політики	274
ПІСЛЯМОВА	308

ВСТУП

Давно стало аксіомою, що у мові в концентрованому вигляді відбиваються особливості суспільної свідомості, звички, традиції, норми, цінності. Але здатність мови активно впливати на політичні процеси людством усвідомлена лише порівняно недавно. У соціальному конструктивізмі, започаткованому у 60-х рр. ХХ ст. працями П.Бергера та Т.Лукмана, дістала переконливе обґрунтування спроможність понять, термінів, мовних зворотів бути знаряддям політичної мобілізації і потужним інформаційним ресурсом політичних структур. За самою своєю суттю вони є не стільки інструментами пізнання, скільки важелями конструювання соціальної реальності – навіть безвідносно до суб'єктивних бажань політичних акторів.

Специфічність мови полягає у тому, що, належачи до т.зв. вторинних систем, вона є не лише витвором суспільства, але й активним чинником його самоорганізації. Вона “матеріалізується” у діях і вчинках людей і виступає як головне знаряддя соціалізації й самоідентифікації. Крім найважливіших – комунікативної і символічної – мова виконує ще ряд функцій – ідентифікаційну, естетичну, номінативну, культуротворчу та інші.

Складність діалектичної взаємодії мови й політики зумовлюється насамперед незбігом символічних і комунікативних функцій мови. Як засіб комунікації мова тяжіє до якомога ширшої універсальності й уніфікації; символічна функція мови передбачає захист ідентичності і тому стимулює зведення бар'єрів на шляху уніфікаційних процесів. Потреби взаєморозуміння, які обслуговує комунікативна функція мови, і потреба збереження самобутності, на сторони якої стоїть її символічна функція, не входять між собою у суперечність лише у моноетнічних, одномовних суспільствах. В умовах поліетнічності й полікультурності ці дві функції суперечать одна одній. Там, де на перший план виходить комунікативна функція мови, більш сильна мова поступово звужує сферу впливу мов окремих етносів; за-

звичай цей процес супроводиться пониженням “градусу етноконфліктності”. У тих же досить частих випадках, коли політика стимулює символічну функцію мови, остання стає потужною зброєю в руках етнічних груп, які ведуть боротьбу за незалежність чи за піднесення власного політичного статусу. Мовні символи в руках локальних еліт стають предметом нестримної ідеологізації й міфологізації, чим підживлюється політичне протистояння.

Внаслідок символізації суспільної функції мови її роль впродовж усієї історії людства була швидше роз'єднуючою, ніж об'єднуючою. Пояснюючи цей феномен, А.Тойнбі звертає увагу на те, що оскільки мовна реальність представлена величезною кількістю форм, навіть найпоширеніші і популярні мови ніколи не могли претендувати на об'єднання людства. Біблійні уявлення про часи, коли вся земля говорила однією мовою – не більш ніж міф. І прикладу вдалого створення *lingua franca*, яка на ділі стала б засобом соціального спілкування, людство не знає.

А.Тойнбі блискуче прояснив також і ту очевидну істину, що “мови, як і люди, не можуть досягати перемоги, не приносячи на вівтар певних жертв”. Ціною, яку платить мова за перетворення у *lingua franca*, є втрата чіткості і нюансів, притаманних природним мовам. Коли природна мова втрачається, спільнотам доводиться докладати величезних зусиль, щоб, “вдивляючись у портрети предків”, поповнити свої лінгвістичні ресурси. Далеко не завжди завдання відтворення давньої мови здійсненне – аттичний мовний пуризм давніх греків коштував людству втрати майже всіх літературних шедеврів III – II ст. до н.е.¹

Сучасний мовний простір формується під сильним тиском англійської мови, яка тяжіє до перетворення у глобальну мову міжнародного спілкування. Її натиск призводить до відчутного зменшення мовної багатоманітності і зникнення мов нечисленних народів. Триумфальна хода англійської мови, яку нині вважають рідною приблизно 400 млн. чол. і ще більше мільярда використовують як другу або третю² – свідчення тієї ваги, якої набуває у сучасному світі комунікативна функція мови. Англійською мовою розміщено 80% інформації в Інтернеті, в англомов-

них країнах виробляється 40% світового ВВП, англійська мова має офіційний статус у більш як 50 державах³. Світ, що над усе цінує миттєве переміщення інформації, природно тяжіє до мовного універсалізму, тому мова стає у ньому на-самперед комунікаційною цінністю.

Символічна функція мови у цих умовах стає здебільшого компенсаторною і виходить на перший план у країнах, які з тих чи інших причин поки що не вписалися у світові глобалізаційні процеси. Віддають їй перевагу і країни з домінуванням традиційних орієнтацій – приміром, Японія, Китай.

Посилення символічної функції мови, як правило, спостерігається і там, де існує незбіг етнічних і мовних пріоритетів і, отже, є ґрунт для політизації етнічності. У таких суспільствах мова – не лише символ, але й засіб для розпізнавання “своїх”, ідеологічна зброя, інструмент “мовних війн”. Досить згадати, що маніпуляція мовними символами завжди була знаряддям експансії і переділу території. Якщо соціум не лише сегментований, але й поляризований, символічна функція мови виступає як додатковий маркер політичного протистояння.

Саме такою є мовна ситуація в Україні – складна, певною мірою унікальна. Комунікативний простір державної – української – мови звужений домінуванням російської у мовному середовищі міст Сходу і Півдня країни, а в Криму це домінування є майже абсолютним. Свою символічну функцію українська мова теж виконує недосить ефективно. Для утвердження національної ідентичності як громадянської потрібний значно ширший мовний простір, ніж той, який сьогодні здатна забезпечити українська мова.

Ситуація “диглосії” (термін Г.Фергюсона), яка виникла на цій основі, створила чимало проблем. Диглосія – не просте співіснування двох мов, а їхнє ранжування, насамперед за ознаками функціональності та престижності. В Україні диглосія закріплювалася мовною політикою правлячих режимів упродовж кількох століть. В Російській імперії українська еліта завжди стояла перед вибором: ціною асимілювання увійти до правлячих кланів чи принаймні “просунутих” суспільних верств або вести виснажливу, майже безперспективну в межах життя одного покоління, бо-

ротьбу за статус української мови. Природно, що останню альтернативу обирали одиниці.

У Радянському Союзі влада постійно балансувала між позірним визнанням прерогатив національних мов і захопленням русифікації республік, чим стимулювала криптоетнічність як норму політичної поведінки. Хоча національність фіксувалася у паспортах, справжню картину поліетнічності на основі даних радянської статистики відтворити неможливо. Легше оцінити втрати, пов’язані із інституалізацією національності і її перетворенням в радянській системі координат у сталу, незмінну характеристику, дану людині від народження. Адже в такий спосіб було фактично заблоковано дослідження етнічності як суспільного феномена, а це загнало у глухий кут і всю марксистсько-ленінську теорію нації.

Роки незалежності ознаменувалися в Україні стрімким переосмисленням усієї сфери міжетнічної взаємодії. На стику політичної науки, етнології, соціальної психології, культурології, державознавства виникли нові субдисципліни – етнополітологія, етнопсихологія, етнокulturологія, етнодержавознавство. Дослідження архетипів української культури, особливостей ментальності вивело за суто теоретичні рамки проблему ідентичності – вона почала розглядатися у контексті соціокультурних трансформацій і пошуку моделей самоідентифікації. Проте дослідження мовного простору і меж його політизації в Україні не позначені особливо помітними успіхами. На фоні обмалі наукових досліджень на теми політичної мови і мовної політики вражає величезна кількість навколонаукових і публіцистичних видань з оплакуванням долі “упослідженої” української мови і упованнями на швидкий ефект “підтримчих дій” держави щодо неї.

Тим часом в умовах ринку і зростання конкуренції в культурній сфері ані пільги, ані фінансові вливання не можуть кардинально вирішити проблему українзації мовного простору, як і не менш гостру проблему мінімізації навколотовних політичних спекуляцій. Серйозно уповати тут можна лише на науку, яка здатна простежити канали політичного впливу на мовну сферу і, отже, сприяти “розблокуванню” перешкод, які існують на шляху діалогу культур в

українському мовному просторі. Небачені раніше можливості відкриваються на полі лінгвістики – “лінгвістичний поворот”, який відбувся в середині ХХ ст., надав їй статусу своєї метадисципліни, яка запліднює власними методами суміжні сфери наукового знання. А нині, буквально на наших очах, відбувається другий якісний поворот у системі мислення, який характеризують як культурний чи культурологічний. У фокусі дослідницької уваги опинилися всі аспекти культури в її антропологічному розумінні: категорії свідомості, міфи, символи, мови. При цьому саме визнання активної ролі мови і дискурсивних стратегій стало базовою характеристикою тих спільних теоретико-методологічних принципів, які поділяються як лінгвістичними, так і політичними науками, а в галузі історії – тими науковими напрямками, які позиціонують себе як культурна й інтелектуальна історія.

Сьогодні вже з упевненістю можна говорити про наявність в Україні групи дотичних до лінгвістики субдисциплін, які, кожна своїми методами, досліджують вплив мовного чинника на суспільне життя. Соціолінгвістика зосереджується на дослідженні функціонування мови у суспільстві, психолінгвістика – на аналізі зв'язків мови з психічною діяльністю людини, етнолінгвістика – на взаємодії етносу і мови, інтерлінгвістика – на дослідженні спілкування у багатомовному світі, лінгвогеографія – на вивченні ареального поширення мов та діалектів, лінгвокультурологія – на простеженні становлення етноспецифічних культурних смислів.

До цього переліку варто було б додати політичну лінгвістику, але її обриси в Україні поки що чітко не вимальовуються. Тим часом поза вітчизняними межами дослідження політичної мови і мовної політики вже виразно виокремилися в автономну сферу політичної науки. Політична лінгвістика, що сформувалася у 80 – 90-х рр. ХХ ст., відшукує свою нішу на порубіжжі соціолінгвістики, політичної науки, політичної і культурної антропології. Особливо активно виявляє себе критичний напрям у політичній лінгвістиці, який зосереджує увагу на лінгвістичній складовій соціальної взаємодії з акцентом на проблемах соціальної нерівності і зловживань владою. Роботи у цьому напрямі активно прово-

дяться у Великобританії (Ланкастерський університет), Австрії (дослідницький центр “Дискурс. Політика. Ідентичність”), Нідерландах (Амстердамський університет), наукових центрах Іспанії та Латинської Америки. У 1994 р. вчені, що займаються такими дослідженнями, об'єдналися у міжнародну мережу CRITICS (Center for Research Into Texts, Information and Communication in Society). Окремі праці представників цього напрямку перекладені російською мовою⁴. У структурі Міжнародної асоціації політичних наук функціонує постійний дослідницький комітет “Мова і політика”⁵.

Терміни “лінгвістичний поворот”, “текстоцентричність”, “міфологема дискурсу” – предмет жвавих дискусій у “нарколінгвістичній” сфері, які, за визнанням фахівців, змінили “ідеальний проект лінгвістики як гуманітарної науки”. Прогнозується поява кількох нових, складно пов'язаних між собою проектів науки про мову, орієнтованих на різні сторони структури мови і різні її функції⁶.

Очевидно, що принаймні один з цих проектів вкладається в рамки політичної лінгвістики – той, що зосереджується на аналізі політичного дискурсу. Саме ця сфера політико-мовного спілкування в останні роки стала предметом прискіпливої уваги в середовищі лінгвістів. Проблеми мови і влади, мови й ідеології, мовного маніпулювання почали привертати увагу науковців Заходу з середини 50-х рр. ХХ ст. Відповідний бум у російській лінгвістиці почався в часи горбачовської “перебудови”. Україна, якщо не рахувати окремих статей, практично лишилася осторонь цього процесу. Коли у поле дослідницької уваги й потрапляли окремі сторони політичного зловживання мовою в тоталітарну добу, то вербальні стратегії у політичній діяльності більш близького до нас часу предметом спеціального дослідження стають надто рідко. Не доводиться вже говорити про майже повну відсутність наукового інтересу до проблем теоретичного моделювання політичних дискурсів, їхньої метафоризації, особливостей політичної мови.

Остання обставина пояснюється насамперед тим, що вітчизняні політологи все ще не наважуються зробити крок назустріч лінгвістам і виробити спільну платформу для аналізу політико-мовної взаємодії. Причину цього слід бачити

як у молодості політичної науки, яка ще не визначилася чітко із номенклатурою своїх субдисциплін, так і у певному консерватизмі лінгвістичного бачення проблем мовно-культурної взаємодії, зацікненого на завданнях “деколонізації”. Оскільки мовний простір в Україні виявився полем гострої політичної боротьби, науковий “навколомовний” дискурс зазнає сильного політичного тиску і від того багато втрачає.

На переконання автора, розрубати цей “гордієв вузол” можна на шляхах розвитку політичної лінгвістики. Саме вона здатна внести живий струмінь і в політологію, де ще надмірно зосереджену на інституційній сфері політики, і в соціолінгвістику, яка не завжди адекватно реагує на нові реалії інформаційного суспільства. Особливо корисною може бути співпраця політологів і лінгвістів у дослідженні ролі мови в житті етнічних спільнот, взаємовпливів політики і культури, у пошуку (конструюванні) нових ідентичностей, здатних виконувати консолідаційні функції.

Саме на цьому дослідницькому полі політична лінгвістика органічно входить у сферу наукових зацікавлень іншої молоді дисципліни – етнополітології. Подивитися на можливість політичної лінгвістики через систему підходів і понять, що вже утвердилися в етнополітології, спонукали автора як особисті фахові уподобання, так і впевненість у тому, що найскладніші мовно-політичні проблеми піддаються поясненню через концепт ідентичності, базовий у сучасному конструктивізмі. В усякому разі феномен двомовності, який є каменем спотикання у мовознавстві, без заглиблення у пласти самоідентифікації прояснити неможливо.

Ця праця не претендує ані на всебічний аналіз політичної мови, ані, тим більше, на заглиблення у сферу мовної взаємодії. Море літератури з проблем мови, комунікацій, ідентичностей справді неосяжне, хоч подекуди неглибоке. Ще більш неозорий простір політичних дискурсів. Тому авторові довелося поставити собі скромніше завдання: з’ясувати, як у політичних дискурсах відбиваються проблеми мовних комунікацій і як може “впорядкувати” ці дискурси молода, але схильна до бурхливого розвитку субдисципліна – політична лінгвістика. Зважаючи на те, що в Україні вона робить лише перші кроки, автору доводилося спиратися

переважно на зарубіжний досвід дослідження політико-мовних дискурсів та мовних проблем. А водночас – на напрацювання тих галузей вітчизняного наукового знання, які найбільш дотичні до аналізу політико-мовних відносин – етнополітології та лінгвокультурології.

Політична мова – найбільш зримий елемент політичної культури і водночас – найточніший маркер ідентичності. Свою пошукову, значною мірою полемічну працю автор розглядає як своєрідне продовження міркувань, викладених у двох попередніх монографіях – “Політична культура в Україні: історична ретроспектива і сучасні реалії” (К., 1998) та “Національна ідентичність в Україні” (К., 2002). Дописувати її довелося в умовах, близьких до екстремальних – під захоплені вигуки на площах та бурхливі дискусії на телевізійних каналах. Зрештою, те, що відбулося впродовж кількох тижнів кінця 2004 р. – це теж дискурс, унікальний внаслідок своєї масовості. Немає сумніву, що спричинені ним зрушення у масовій свідомості і в царині політичної мови ще довго будуть об’єктом підвищеної дослідницької уваги. Можливо, саме нове обличчя дискурсивних практик сьогодення змусить українських політологів змістити акценти з дослідження інституцій до вивчення згустків вербальної енергії, втіленої в дискурсах – політичних, наукових, навколомовних і усяких інших. І тоді політична лінгвістика знайде нарешті свою нішу в українському науковому просторі.

¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 401 – 405, 433 – 437.

² Палажченко П. Диалог культур в языковом пространстве мира // Свободная мысль-XXI. – 2004. – №6. – С. 3.

³ Мухарямова Л.М. Взаимодействие языка и политики в символических измерениях // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – №2. – С. 28.

⁴ Див.: Гаврилова М.В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа // Полис. – 2004. – №3. – С. 129.

⁵ Ирхин Ю.В. Международная ассоциация политических наук и XIX Всемирный конгресс политологов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – №2. – С. 107.

⁶ Фрумкина Р.М. Лингвистики и лингвисты // Общественные науки и современность. – 2004. – №2. – С. 40 – 44.

Розділ I

ПОЛІТИЧНА ЛІНГВІСТИКА: ШЛЯХИ САМОСТВЕРДЖЕННЯ

1. Дослідження функцій мови: від семіотики до політичної лінгвістики

Те, що класична наукова модель раціональності, базована на ототожненні розвитку з прогресом і на непохитній вірі теоретиків Просвітництва у можливість раціонального обґрунтування політики й моралі, не відповідає сучасним реаліям, було усвідомлене ще в середині ХХ ст. На зміну монологізму у пошуках “безумовної істини” прийшли десятки різних інтерпретаційно-моделюючих схем, які претендують на осмислення реальності. Нині прийнято виділяти три типи раціональності: класичний, некласичний, постнекласичний. Втім, релятивістський плюралізм виявився так само малопродуктивним, як і догматичний монолізм. Конструктивної взаємодії різних напрямів і підходів він, в усякому разі, не забезпечує. Вченому співтовариству довелося змиритися з думкою, що суспільна свідомість має бути готовою до стану перманентного діалогу, в якому будь-які висновки не безспірні, а можливість дальших дискусій і перегляду вже усталених істин абсолютна.

Запропонувавши власну, ґрунтовану на філософії мови, теорію субстантивної раціональності, Юрген Габермас блискуче показав, що хоч передумови Просвітництва мертві, наслідки його живуть і рухаються далі. “Оскільки ми засвоюємо існуючі досвіди минулого тільки в орієнтованості на майбутнє, автентична теперішність зберігається як місце-перебування продовжуючої себе традиції та інновації водночас – одне неможливе без другого, і обидва сплавлені в об’єктивності історично змінюваного взаємозв’язку”¹.

Цей взаємозв’язок Габермас простежує через теорію комунікативної дії і аналіз механізмів взаєморозуміння. У міру того, як раціоналізується життєвий світ, зростають і витрати на розуміння, які лягають тягарем саме на комунікативну дію. Разом з цим зростає і ризик дисонансів у

Розділ I. Політична лінгвістика: шляхи самоствердження

комунікації. Оскільки нормальна мова є дуже ризикованим та водночас багатовартісним, нерухливим, обмеженим у своїх можливостях механізмом координації дії, її “розвантаження” відбувається через різні типи спеціалізованих мов. Поява мови загальної теорії систем, розробленої із використанням здобутків кібернетики, довела, що мова здатна надавати найвитонченішим феноменам життєвого світу “не тільки об’єктивного, але й об’єктивістського опису”. Можливо, резюмує Габермас, саме мовно породжувана інтерсуб’єктивність запропонує “головні слова для розв’язання контраверзи, яка заступить місце дискредитованої проблематики відношення духа та тіла”².

Наскільки успішно йде у наш час процес вибудови такої контраверзи, можна судити за темпами поширення нової, постнекласичної парадигми філософії комунікації, представниками якої, крім Габермаса, є К.-О.Апель, Д.Бюлер, В.Кульман та ін. Не відкидаючи досягнень класичної філософії, вони збагачують її здобутками “філософії мовлення” та дискурсивної етики, внаслідок чого класичні категорії “суверенність особистості”, “рефлексія”, “відповідальність”, “справедливість” тощо набувають нового, інтерсуб’єктивного забарвлення. На цьому фундаменті вибудовується струнка конструкція універсалістської етики відповідальності і механізмів її втілення у сучасних демократичних інституціях.

Якщо Габермас відшукує моделі раціоналізації наших уявлень про життєвий світ на шляхах комунікації та інтерсуб’єктивності, то у викладі Х.Уайта та К.Гірца шлях до успішного обживання індивідом соціального простору може підказати метафора. Саме вона уявляється їм найнадійнішим інструментом творення нових смислів у наукових побудовах. Ідеологія здійснює ту розмітку соціального середовища, яка дає змогу колективу й індивіду зрозуміти прихований зв’язок між об’єктами і явищами. А троп, метафора є головним інструментом ідеологічного мислення. Частото метафоричного порівняння буває досить, щоб невідоме явище вмить стало зрозумілим.

Чи може метафора стати засобом творення соціального знання? Сьогодні позитивні відповіді на це питання явно

беруть гору над негативними. Розгляд метафори як когнітивного ресурсу – не тільки модне поле інтелектуальних вправ, але й плідний шлях аналізу дискурсів.

“Реабілітація” метафори як складової наукового знання відбулася під впливом “лінгвістичного повороту”, початок якому був покладений ще в 30-х рр. минулого століття. До нього статус метафори аж від античних часів був невисоким – у раціоналістичному дискурсі Просвітництва метафоризація наукових понять вважалася неприпустимою, поставала у вигляді “зловживання мовою”, “чистого ошуканства”. У кращому разі метафора розглядалася як образний прийом для прикрашання тексту. Навіть у працях представників романтизму метафора протиставлялася раціональному мисленню. Хоча популярна у просвітницькому дискурсі ідея рефлексії, коли істина виводилася із відповідності думки об’єктивному стану речей, по суті, була фундаментальною метафорою.

Розхитування картезіанського раціоналізму, тобто уявлення про істину як дзеркальну відповідність думки чи теорії життєвим реаліям, відбулося під впливом розвитку семіотики як загальної теорії знакових систем. Основи семіотики закладалися ще в кінці XIX ст. працями Фердинана де Сосюра, які започаткували справжній переворот у мовознавстві. Саме він чи не першим звернув увагу на те, що поширення фактів мови підлягає тим самим законам, що й поширення будь-якої звички, наприклад, моди. В усякій спільноті людей безперервно і одночасно діють у двох протилежних напрямках дві сили: з одного боку, місцева відокремленість, дух хуторянства, з іншого – сила комунікативних стосунків між людьми³. Перша тенденція забезпечує збереження традицій, їх силу і стійкість. Друга активізує взаємне спілкування, виступає об’єднавчим політичним чинником.

Вклад Ф. де Сосюра в аналіз мовних явищ полягав у відмові від розгляду їх як певної субстанції, що має трансцедентне походження. Мова, за Сосюром, не більш як система формальних відносин, в якій ідентичність знаків (слів, лексем) має відносний характер і яка є за своїм змістом соціальною. Будь-які властивості мовних одиниць співвідносяться між собою та виконують, з одного боку, спільні

(інтегруючі), а з іншого – відмінні (диференціюючі) функції.

Ф. де Сосюр вперше жорстко розділив мову і мовлення. Мову він розглядав як систему – набір слів і правил їх поєднання. Мовлення – це безпосередньо комунікативна діяльність, те, що виникає у процесі людського спілкування, те, що людина розгортає в часі, втілює у вимову і звуки. Сучасна семіотика відводить проміжне становище між мовою і мовленням функціональному стилю мови – дискурсу. При цьому під дискурсом розуміють уже не тільки словесну діяльність, але й матеріальну діяльність семіотичного типу – вона має на увазі, приміром, коли говорять про дискурс мистецтва чи освітній дискурс. Під поняття “політичний дискурс” підводиться не тільки мовленнєва діяльність, але й політична поведінка; здебільшого його досліджують як процес, що має колективно-діяльнсну основу.

Авторство терміна “семіотика” належить Ч. Пірсу (Ф. де Сосюр вживав поняття “семіологія”). Пірсом же здійснена своєрідна семіотична трансформація теорії пізнання. Обидва автори і їхні численні послідовники (Ч. Морріс, Р. Карнап, А. Тарський) проклали шлях до виділення в окремий науковий напрям структурної лінгвістики – мовознавчого напрямку, який багато в чому визначив не лише лінгвістичну, але й філософську та культурологічну парадигму XX століття. Введення поняття структури як системної взаємопов’язаності мовних елементів, доповнене синхронічними і діахронічними описаннями мови та вибудовою синтагматичних та парадигматичних осей мовної структури, виявилось методологічним інструментом, придатним для використання не лише у мовознавстві, але й у всій системі наук про людину.

Подолання кризи у лінгвістиці відбулося тоді, коли поряд з дослідженням синтаксису знакових систем (синтактикою) почали активно вивчатися також проблеми семантики (аналіз знакових систем як засобу вираження смислів, зокрема, в рамках моделі “смысл – текст”). На підготовленому у такий спосіб ґрунті виникла лінгвістична семіотика – автономний напрям у семіотиці, зосереджений на аналізі комунікативних функцій мови.

Диференціація в сфері семіотики супроводилася інтеграційними процесами у суміжних галузях наукового пізнання. Тріумфальне проникнення лінгвістичних методів у літературознавство, етнологію, культурологію зумовило зворотний процес впливу, який зробив “лінгвістичний поворот” (термін Р.Рорті) обоюстороннім. Надалі в структурній лінгвістиці виокремилися три течії, які інтенсивно розвивалися у період між двома світовими війнами. Американський дескриптивізм Е.Сепіра та Л.Блумфільда зосередився на описанні й систематизації мов безписемних індіанських племен і живився ідеями біхевіоризму та прагматизму. В рамках дескриптивізму була запропонована модель ієрархічності мовної структури, надалі блискуче розвинута у генеративній лінгвістиці Н.Хомського. Другою течією стала датська гloseматика (Л.Єльмслев) – гранично абстрактна аксіоматична теорія мови, в принципі придатна для описання будь-якої знакової системи. Третій класичний напрям структурної лінгвістики розвивався празьким лінгвістичним гуртком російських вчених (М.Трубецької, Р.Якобсон), який предметно розробляв функції мови.

Ці три напрями структурної лінгвістики існували автономно один від одного; бурхливі події першої половини ХХ ст. не сприяли взаємодії вчених-гуманітаріїв різних країн. Можливості синтезу лінгвістики, соціології і психології продемонстрував К.Леві-Строс, який досліджував механізми владарювання у традиційних суспільствах. Ідея створення міждисциплінарної програми, в якій усі соціальні науки були б об'єднані рамками єдиної “узагальненої семіології”, а методом мало стати вивчення різновеликих і різночасових структур, належить саме Леві-Стросу. Аналізуючи мовні відносини на різному матеріалі, представники структурного функціоналізму вже впритул підійшли до висновку, який пізніше дістав гранично чітке вираження у соціальному констрктивізмі: мова не відображає об'єкти, явища, цінності, а *створює їх*; у цьому розумінні істина є функцією не дійсності, а мови.

Екстравагантні на перший погляд підходи прибічників семантичних трактувань мови ґрунтувалися на спостереженні: абстрактних ідей, особливо таких, яким має відпо-

відати дійсність, не буває; кожна ідея набуває смислу лише у певному соціокультурному контексті. Наше бачення світу – не більш як модель і своєрідне мірило, а істина залежить не від зв'язку між словом і “світом”, а від типів лінгвістичної поведінки. На погляд Л.Вітгенштейна, за ментальними термінами не стоять ніякі сутності; їх значення творяться у контексті конкретної “мовної гри”. Завдяки такому підходу прокладався шлях до екстраполяції основ семіотики у сферу політики. Остання уявлялася Вітгенштейну полем гри за продиктованими законами мови правилами, яким людина підкоряється інстинктивно і які детермінуються соціокультурним контекстом⁴.

Логічний біхевіоризм, який часто пов'язують з іменем Л.Вітгенштейна, виходив із представлення інтелектуальної поведінки у формі семантичної і граматичної поведінки *слів*. Гілберт Райл увів поняття “лінгвістична поведінка”, доводячи, що віра в існування поряд з фізичним світом особливої ментальної реальності зумовлена помилками нашого звичайного слововживання. Так у проблеми свідомості з'явився “лінгвістичний акцент” – вона почала розглядатися через аналіз мови. Як вважає Н.Юліна, кваліфікація лінгвістичної поведінки як ознаки свідомості “означала *денатуралізацію свідомості і прийняття соціолінгвістичної парадигми*: пояснення свідомості цілком переводиться у сферу лінгвістично комунікативного, контекстуального й соціального”⁵.

Запозичений Т.Куном із лінгвістики термін “парадигма” пройшов тріумфальною дорогою по всіх галузях соціогуманітаристики, щоб знову повернутися у лінгвістику вже у дещо зміненому значенні. Сьогодні парадигмами називають будь-які згустки знання, системи, принципи постановки завдань – термін втратив визначеність. Це ж стосується поняття “контекст”, яке набуло універсального смислу, породило кілька шкіл контекстуалізму, щоб зрештою привести наукову спільноту до висновку: оскільки поняття “контекст” широке до безмежності, у наукових дискусіях від нього краще відмовитися. Міждисциплінарна взаємодія продемонструвала майже невичерпні можливості синтезу різних наукових підходів. Історія, за Ф.Броделем, невідомо змі-

нилася після того, як у її відкритий простір вторглися численні людинознавчі науки: демографія, політологія, антропологія, етнологія, соціальна психологія, соціологія, культурологія тощо⁶. Особливо помітним було прирощення наукового знання у сфері когнітивних наук. Цим загальним терміном об'єднують міждисциплінарні дослідження у галузі психолінгвістики, штучного інтелекту, комп'ютерної психології, нейропсихології, когнітивної етології тощо.

Парадигма комунікації виникла із творчого переосмислення ідей трансцендентальної (мовленневої) прагматики, предметом якої виступає повсякденне мовне спілкування. Перехід від “філософії свідомості” до “філософії комунікації” відбувся на фоні підвищеного інтересу до етичних норм і цінностей; власне, комунікація, досягаючи своєї довшеної форми дискурсу, і мала дати ключ до розуміння природи етичних норм і ціннісних криз. За В.Кульманом, “розум сьогодні у світлі лінгвістичного (і комунікативно-теоретичного) повороту тематизується за допомогою ключових слів “аргументація” та “дискурс”⁷. Дуалізм тіла й душі долається, додає В.Гьосле, завдяки мові. “Наївно вважати, що існує якийсь вільний від впливів мови внутрішній світ – те, що ми відчуваємо, безперечно, є також і наслідком мовних засобів, якими ми користуємося”⁸.

Відповідно до герменевтичної традиції, що лежить в основі всіх інтерпретативних соціологічних парадигм, мова виступає в ролі носія світорозуміння, яке за самою своєю суттю ближче до мистецтва, ніж до раціонального наукового знання. За Г.Гадамером, мова, а не індивід, що говорить, є суб'єктом мовлення, а історія – це всього лиш своєрідна гра в стихії мови. Оскільки ціннісний світ кожного суб'єкта унікальний і неповторний, не може бути і якогось єдиного універсального пояснення суспільних реалій. Кожен структурує навколишній хаос у такий спосіб, що одна частина реальності уявляється йому значимою, а іншу він воліє не помічати.

На фундаменті ефективного взаємозапіднення соціогуманітарних галузей знання почався той новий, герменевтично-прагматичний етап лінгвістичного повороту у філософії, який пов'язують з іменами М.Гайдеггера, Г.Гадамера,

пізнього Л.Вітгенштейна. За К.-О.Апелем, його сутність полягала у трансформації кантівської трансцендентальної філософії за рахунок ідей інтерсуб'єктивності і комунітаризму. Ідею необмеженої, ідеальної комунікативної спільноти комунітаристи (Ч.Пірс, Д.Ройс, Дж.Г.Мід, Р.Порті) ґрунтують на принципі універсалізації справедливості, збагаченому ідеєю співіснування і взаємодії різних культурних традицій. Такий субстанціоналістський ex-post-синтез дає змогу досліджувати комунітарні умови ідентичності особистості – як ті, що є історично зумовленими, так і ті, що породжуються політичною практикою.

Людина, доводить Апель, є членом *спільноти мовленнєвого порозуміння та співпраці* і як така “стоїть над усіма інституціями й соціальними системами і конститується як метайнституція усіх можливих інституцій”. Але “резонуюча громадськість”, включаючи інтелектуалів різного ґатунку, може поставати і як форум співвідповідальної аргументації, і як арена для модних балачок і пліток. Тисячам конференцій, які сьогодні покликані поєднати філософську рефлексію, наукове знання і політичну практику, ще далеко до справжнього *аргументованого дискурсу*, в якому враховувалися і поважалися б інтереси усіх можливих учасників⁹.

Філософська парадигма комунікативної дискурсивної раціональності, за Апелем, виходить з нормативного принципу рівної співвідповідальності усіх членів спільноти при розв'язанні будь-якої проблеми. З точки зору комунікативної теорії лише етика відповідальності, принципи та норми якої визначили моральні орієнтири людської діяльності, здатна забезпечити узгоджену взаємодію людини, суспільства та природи.

На основі аналізу причин краху комуністичного експерименту Апель доходить принципового висновку: “Сьогодні і в майбутньому вже не треба орієнтуватись на зовнішнє спонукання мас і управління ними за допомогою еліт експертів чи функціонерів, а треба, на Сході, як і на Заході, спиратися на комунікативний розум людей як зрілих громадян”. Відкриті дискурси мають безперечну перевагу над іншими формами комунікативної взаємодії, і політичної

сфери це стосується насамперед – як щодо внутрідержавних, так і щодо міждержавних відносин.

Наполегливе обстоювання Апелем ідеї дискурсу, спрямованого на взаєморозуміння, і “демократичної співвідповідальності в планетарному масштабі” може здатися малореалістичною позицією – “над цим знову ж таки можна насміхатись”, з сумом резюмує автор. Але це – єдино можлива логіка, спрямована на збереження буття природи й людини. “Там, де є отрута, там слід шукати й запобіжні засоби”¹⁰.

У ході осмислення політико-мовних зв'язків у контексті дискурсивної етики відбулася своєрідна наукова реабілітація метафори – вона набула епістемологічного статусу і нині розглядається як пояснювальна схема, особливо потрібна в разі виникнення дефіциту знання або внутрішньої суперечливості фактів. Водночас всяка пізнавальна діяльність почала представлятися у вигляді циклічного руху метафоризації й деметафоризації. Метафори-моделі конструюють об'єкт дослідження шляхом взаємонакладання принципово різних галузей знання; створюючи нову мову описання реальності, вони тягнуть за собою зміну наукової лексики. А так звані кореневі метафори (картина світу, міф і т.п.) незмірно розширюють рамки дискурсу про світ і його складові. “Такі кореневі метафори соціальної теорії, як “система”, “організм”, “механізм”, “конструкція”, “гра”, “театр”, – результат усвідомленого і, як правило, докладно прокоментованого в фундаментальних працях перенесення значень... Якщо ми спробуємо “помацати” руками “державу”, “клас”, “страту”, “справедливість”, “ідентичність” чи “національність”, то нашої вимоги напустоту”¹¹.

Навколо допустимості/недопустимості аналізу соціальних дискурсів крізь призму метафори жорстко стикалися протягом усього ХХ ст. прибічники позитивістських (примордіалістських, есенціалістських) та конструктивістських (рефлексивістських) підходів. Перші довіряють лише емпіричному пізнанню і бачать призначення суспільних наук у встановленні причинних зв'язків в об'єктивному світі. Другі вибудовують символи, обґрунтовуючи залежність світу від ідей, сприйняття та дій суб'єкта пізнання. Пізнаючи

світ, доводять конструктивісти, ми маємо справу не з абсолютними сутностями, а з певними конструкціями, варіантами інтерпретації. Мисленнева рефлексія – така ж форма соціальної реальності, як і соціальна практика. Суспільство під перами конструктивістів виступає не як реально існуюча система, а як конструкт, сума суб'єктивних уявлень і способів описання.

З точки зору конструктивістів смисл світові надають ідеальні чинники – норми, правила, цінності та ідеї, які і є насправді первинними. Назву цьому напряму суспільної думки дав Н.Онаф у книзі “Створений нами світ: правила і правило в соціальній теорії і в теорії міжнародних відносин” (1989). Основоположними у конструктивістів виступають поняття “ідентичність” та “інтерсуб'єктивність”. У широкому трактованні поняття ідентичності вкладається те, що притаманне даному суб'єкту, відрізняє його від інших і становить основу самосприйняття й самоідентифікації. Поняттям “інтерсуб'єктивність” позначаються уявлення, що поділяються всіма членами групи, суспільства чи держави.

Категорія ідентичності, за В.Гьосле – найважливіша категорія у міжнаціональних відносинах. Пошук власної ідентичності здебільшого становить проблему, і найуспішніше вона розв'язується на шляху орієнтації на універсальні ідеї. “Кожна ідентичність, яка суперечить цій орієнтації, приречена бути патологічною й паразитичною”. Здається, цей висновок надто категоричний, і Гьосле далі сам пом'якшує його, зауважуючи: “Хто ігнорує свою історію, тому не знайти свою розумну ідентичність”. Слово “розумну” тут ключове – стабільною і моральною Гьосле вважає ту ідентичність, яка ґрунтується на любові – як у міжособистісних стосунках, так і в міжкультурних взаєминах. “Порівняння своєї культури з іншими може травмувати, та воно може й сприяти поступу, завдяки якому культура сягає своєї довершеності”¹².

На відміну від есенціалістів, які відшукують у будь-якій ідентичності органічно властивий їй сутнісний, автентичний зміст, конструктивісти розглядають ідентичність як “рукотворну” категорію, що конструюється у межах різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик. У таких

трактуваннях ідентичність виступає як “тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими”¹³.

За всієї своєї привабливості конструктивістські підходи слабо приживаються у соціумах, які були або залишаються об’єктами національного гноблення. Не так легко уявити етнічність конструктом, якщо на звуки рідної мови озиваються найпотаємніші струни душі, а належність до певної етнокультурної традиції допомогла вижити в часи тяжких випробувань.

У сучасній етнології існує поняття етнічної афіліації, яким вимірюється рівень потреби етносу в етнічній належності, потягу його членів до психологічної спільності із власною етнічною групою. Існує тип особи, для якого етнічна належність не має істотного значення – його визначають як ідеоцентристський. І навпаки, олоцентричний тип особи не тільки гостро потребує етнічної належності, але й постійно виявляє схильність дотримуватися правил, норм та цілей своєї етнічної групи¹⁴. За висновками фахівців, в орієнтаціях кримських татар дуже виразним є афіліаційний мотив – їхня потреба в етнічній належності є значно вищою, ніж у слов’ян¹⁵. Тому в ситуації “кількох правд” у Криму особлива увага має бути приділена “етнічному коду” кримських татар. Бо саме його розшифровка здатна прояснити шляхи виходу із триваючої ідентифікаційної кризи на півострові.

Гострота протистоянь в оцінках ідентичностей і мовних систем зумовлюється насамперед тим новим, що привнесла в дискурсивні практики епоха Постмодерну. Якщо в культурі Модерну головною була проблема, як зберегти стабільність і “закарбувати” її, то в епоху Постмодерну важливим виявилось уникнути чіткої фіксованості і забезпечити відкритість вибору. Тому прийнятною основою для знаходження консенсусу стало трактування ідентичності як такої, що не є “природно зумовленою” і цілком лежить у полі суб’єктивного. Водночас наголошується на здатності ідентичності швидко реагувати на зміну ситуації і, в свою чергу, впливати на перебіг соціокультурних процесів.

У дослідженнях ідентичності як об’єкта політики домінують підходи, ґрунтовані на розрізненні індивідуальної і суспільної (персональної і колективної) ідентичностей, аналізі можливостей комунікації і “комунікаційних конфліктів”, різних моделей соціалізації індивіда, небезпек, що випливають із сегментованості соціальних просторів і зіткнення різних “культурних кодів”. “Політика ідентичності” виступає як засіб інтенсифікації комунікативних практик. На перший план виходить осмислення співвідношення універсалізму й партикуляризму, обґрунтування значення діалогу як засобу досягнення взаєморозуміння. Істотно переосмислюється поняття “свобода”, яка дедалі частіше означає стратегію узгодження, знаходження консенсусу між “самістю” та “іншим”. На зміну версіям лінійного прогресу приходять більш гнучкі концепції історичної еволюції з численними флуктуаціями, “поверненнями”, періодами стагнації. У цьому руслі розглядаються фрагментація, гетерогенізація, диференціація соціального життя, дивергентні культурні процеси.

Соціальна взаємодія, в ході якої відбувається формування ідентичності, розглядається конструктивістами як епіцентр політичного процесу. В аналізі останнього вони віддають перевагу дослідженню не стільки політичних інститутів, скільки соціальних настанов і ролей, нормативних проблем. Політичні актори, вважають вони, взаємно формують поведінку один одного (ця взаємозалежність позначається поняттям co-constitution) і мають досить широкий діапазон “свободи волі” у стосунках з політичними структурами. Всупереч твердженням Ф.Фукуями, історія разом з етнічністю і релігією, на погляд конструктивістів, не тільки не закінчилась – вона повернулася у суспільну свідомість як джерело ідентифікації (а, значить, і конфліктності).

Конструктивізм, отже, являє собою “ціннісно-орієнтований підхід, якому притаманне розуміння науки насамперед як прояву мовної діяльності і мови як основного інструментарію науки... Мета ціннісно-орієнтованого підходу – показати, що мова є важливою формою діяльності і що вчені активно беруть участь у творенні соціальних світів, в яких ми існуємо”¹⁶.

Ще більш рельєфно відносини між мовою, пізнанням і політикою вимальовуються у постструктуралізмі (М.Фуко, Ж.Дерріда, Ж.Лакан та ін.). Від класичного структуралізму, який розглядав структури як об'єктивний фактор, що впливає на діяльність суспільств шляхом формування мотивацій (як правило, неусвідомлених), постструктуралістів відрізняє цілковите невизнання політичних відносин як об'єктивної реальності. У їхньому баченні ці відносини не існують як певний незалежний об'єкт, безвідносно до "колективного суб'єкта", який їх створює і сприймає. Постструктуралісти гостро критикують фундаменталізм – цим терміном вони позначають як раціоналізм з його картезіанською вірою у пізнавальні можливості розуму, так і позитивізм із притаманним йому детермінізмом. Майже всім своїм попередникам вони докоряють за нехтування відносинами між мовою, пізнанням і владою.

Притаманний постструктуралізові негативний пафос до всього попереднього знання, своєрідний "епістемологічний скептицизм" сягає крайньої межі у переведенні всієї проблеми взаємовідносин між мисленням і матеріальним світом у суто мовну площину. Мова розглядається як умовна соціальна знакова система, в якій є безліч не лише стійких, але й рухливих ігрових зв'язків та відносин. Постструктуралістів вона цікавить не лише як засіб пізнання, але й як інструмент соціальної комунікації; при цьому головна увага зосереджується на маніпулятивних можливостях ідеологій. Будь-які знання підпорядковуються принципу лінгвістичної відносності. Дискурс розглядається як предмет філософії, а Всесвіт дискурсу – як світ дискурсивних практик, що мають творчий, ігровий характер.

Загалом у філософських напрямках другої половини ХХ ст. головна увага приділяється не ментальності людини, а її мовній діяльності. У парадигмі сучасної когнітивістики мова виступає як механізм, що забезпечує систему взаємодії людини і зовнішнього світу. В її баченні світ не даний людині безпосередньо, а створюється нею, а потім інтерпретується. Сучасна етика має переважно не ментальну, а мовну спрямованість. У 7 з 11 етичних метатеорій першорядне значення має саме мовна діяльність. Лінгвопріоритетність

притаманна екзистенційній, герменевтичній, постмодерністській, деконструктивістській етиці¹⁷.

Постструктуралізм став основою численних постмодерністських теорій, в яких відносини по лінії "мова – політика – пізнання" незмінно перебувають у фокусі аналізу найрізноманітніших дискурсів¹⁸. Такі поняття як "держава", "національні інтереси", "суверенітет", "територіальність" є, з точки зору постмодерністів, всього лиш метафорами. Будь-які тексти, доводять вони, не наближають до розуміння "реального світу", а, навпаки, вводять в оману. Аналізу підлягають не самі тексти, а ті інтерпретації і уявлення, які вкладали в них автори – звідси запропонований постмодерністами метод деконструкції тексту. Демонстративно відкидаючи все зроблене до них, постмодерністи (Р.Ешлі, М.Шапиро, Р.Уолкер) доходять до цілковитої абсолютизації ролі мови: остання виступає у них силою, яка "конструює світ"¹⁹.

Не можна, однак, ігнорувати той незаперечний факт, що "еретичний" дискурс постмодернізму остаточно зруйнував романтичний міф про державу, побудовану єдиним народом з єдиною культурою. Як точно підмітив О.Кузь, "постмодернізм досяг чималих успіхів у руйнуванні пануючих "гегемоністських дискурсів", показавши, що більшість легітимуючих наративів є в дійсності дискурсивними владними стратегіями, і зламавши широкі наративи нації, "первинності" (укорінення) раси і класу. Все це було здійснено заради пригноблених, безголосих і маргіналізованих. Тепер безголосі заговорили, однак заговорили мовою модерну, мовою автентичності, підкреслюючи дійсні й суттєві відмінності"²⁰.

Модерністське "дискурсивне" сприйняття протистоїть "образному" постмодерністському за кількома параметрами. Воно надає перевагу слову над образом, пропонує раціоналістичний погляд на культуру і наголошує на формальних якостях її об'єктів, приписує принципову важливість значенню тексту. Натомість постмодерністське сприйняття є більш чутливим до візуального образу, звертаючи увагу не на те, що "означає" текст, а на його чуттєве сприйняття. Естетика відчуттів протиставляється "естетиці інтерпретацій"; з останньою пов'язуються спрощення й приміти-

візація. Несвідоме, за Ж.-Ф.Ліотаром, діє не так, як мова. Дискурс розряджає енергію через трансформування зовнішнього світу, а образи роблять те саме через використання перцептуальних спогадів²¹.

Сучасний постмодернізм не являє собою якоїсь оформленої інтелектуальної течії чи системи поглядів. За В.Лісовим, цим словом позначають цілу низку напрямів та тенденцій: серед постмодерністів є “постметафізики”, які зазнали впливу М.Гайдеггера (Ж.Дерріда), постніцшеанці (Ж.Дельоз, М.Фуко), постструктуралісти (Р. Барт), нарешті, Р.Рорті, що зазнав впливу лінгвістичної філософії та прагматизму²². Об’єднує постмодерністів твердження про метафоричність усіх форм мислення.

Постмодернізм підриває віру в раціональне знання, робить малозначущими відмінності між формами, структурами, інститутами. Змінюється сама природа пізнання, яке уже не претендує ні на раціональне пояснення, ані тим більше на перетворення дійсності. Суспільні відносини, твердять постмодерністи, залежать не стільки від об’єктивних процесів, скільки від засобів, використовуваних у політичній сфері, від мови політики, інтерпретації відповідних текстів. Різниця між об’єктом і суб’єктом політики розмивається і зникає. Межі між культурою і антикультурою стають дедалі примарнішими.

У зв’язку із зростаючою популярністю теорій соціального конструктивізму у кінці 90-х рр. з’явилося поняття “соціологічний поворот” – його пов’язували насамперед із здобутками прагматичної соціології (М.Каллон, Б.Латур, Б.Лепті). Принципово новим у цих підходах було введення поняття соціального актора, а також термінів *переклад, зміщення, мережі*. Смысл комунікативної взаємодії прибічники цього напрямку бачили у перекладі акторами своїх мов, інтересів, ідентичностей на мови, інтереси, ідентичності інших людей. Внаслідок такої взаємодії відбуваються зміщення, соціальні компроміси, що формують, зрештою, стійкі мережі. Проникаючи в систему історичного пізнання, цей напрям стимулював як дослідження у галузі мікроісторії, так і макропідходи, зокрема у сфері політичної історії. “Реабілітація” політичного як об’єкта історії супроводилася

введенням у систему історичних термінів понять актора, агента, мережі, середовища, репрезентації. У фокусі уваги знов опинилося поняття “політична культура” – його почали розглядати як “сукупність репрезентацій, що об’єднують групи”, як “могутній індикатор етосу нації та генія народу”. Водночас у напрацюваннях цієї школи відчутно виявилася своєрідна антилінгвістична налаштованість – аж до заперечення релятивізуючих наслідків “лінгвістичного повороту”²³.

Результатом впливу постмодернізму на процес історичного пізнання стали розвиток його діалогічних форм, своєрідна “естетизація”, пильна увага до тексту, представлення дискурсу як особливої форми історичного минулого. Акцент на суб’єктивно-релятивістській природі історичного знання і його залежності від ідеології прокладає шлях метафоричному моделюванню також і у сферу історичних наук. Активне проникнення у цю сферу антропологічних підходів і культурологічних тенденцій російській історик Н.Селунська пов’язує із т.зв. історичним поворотом. На її думку, постмодерністське бачення історії спрямоване на руйнування предмета історії і розмивання контурів її методології, становлячи загрозу професіоналізмові. Аргументи відомого фахівця у галузі історії звучать переконливо. І все ж здається, що очевидні вади постмодернізму не варто прямо пов’язувати з історичним поворотом, завдяки якому в структурі історичного знання з’явилися історія ментальностей, соціальна історія, історія повсякденності, інтелектуальна історія. Безумовно, що цей поворот вніс свіжий струмінь у сферу історичного пізнання. Інша річ, що як справедливо зазначає Н.Селунська, постмодернізм загострив боротьбу на інформаційному полі формування історичної свідомості, де діють закони ринку, а ЗМІ розглядають історію як комерційний продукт. Рецепт реагування на цю ситуацію вона пропонує сама: “Якщо не можеш змінити ситуацію, зміни ставлення до неї”²⁴.

Як своєрідну зміну ставлення до історичного документа і до концепту “історична пам’ять” слід розглядати і той культурний поворот, свідками якого ми стали в останні десятиріччя. Визнання суб’єктивності джерел, які не відобра-

жають, а інтерпретують минуле, приводить істориків до усвідомлення недосяжності адекватної реконструкції минулого. А, отже, завданням історика стає не “пошук істини”, а допомога індивідам і соціальним групам у пошуках і усвідомленні власної ідентичності. Головним предметом історії стає не подія, що відбувалася в минулому, а *пам'ять* про неї, той *образ*, який передали нащадкам сучасники події і який багаторазово реставрувався і реконструювався у наступних поколіннях.

Зафіксовані колективною пам'яттю образи подій (у формі культурних стереотипів, символів, міфів) виступають як інтерпретаційні моделі, які дають змогу індивіду і соціальній групі орієнтуватися у світі і в конкретних життєвих ситуаціях. Найчастіше, за Й.Рюзеном, історизація стає засобом подолання травмуючого досвіду, а історичне дослідження постає відповідно як культурна практика детравматизації. Водночас історична пам'ять може виступати і як продукт маніпуляцій масовою свідомістю у політичних цілях. При цьому, констатує Л.Репіна, історики в якомусь розумінні є “шаманами свого племені”. “Маніпуляція історичними аргументами часто здійснюється у цілковитій відповідності до щирої внутрішньої переконаності у правоті справи, яка захищається”²⁵.

В українських наукових колах ставлення до постмодернізму неоднозначне; більше того, саме по лінії цього ставлення у нас проходить вододіл культурного розмежування. Переважають, однак, негативні оцінки постмодернізму – аж до характеристики його як небезпечної для суспільства своєрідної інтелектуальної моди, безвідповідального способу мислення²⁶. Втім, критика постмодернізму в Україні часто підміняється критикою навколонукової постмодерністської риторики, “постмодерністського жаргону”.

Не доводиться дивуватися тому, що еклектика постмодернізму з його невірою у знання і суцільним негативізмом стала своєрідною модою саме у другій половині ХХ ст. Глибока криза ідеології Просвітництва у сукупності із сприйняттям реальності як хаосу, позбавленого смислу й цінностей, породила песимістичне світосприймання, яке доволі легко маскується загальним скептичним неприйняттям

усього попереднього наукового знання. Притаманне постмодернізмові стирання меж між формами, структурами, інститутами стало свідченням того, що змінилася сама природа пізнання. Знання знецінюється, перетворюється в інформацію.

Загалом постмодернізм слід розглядати як своєрідний виклик раціоналізмові, особливо у його марксистсько-ленінських різновидах. Ідея “творення і перетворення світу” йому органічно чужа; значно ближчою для нього є ідея розщеплення знання, деконструкції образів і смислів. Реальність у зображенні постмодерністів постає як калейдоскоп метафор і аллюзій, спрямованих своїм вістрям проти спроб маніпулювання людськими почуттями. Але на ділі постмодерністський дискурс сам демонструє можливості маніпулятивних технологій. Втім, яким би еклектичним не уявлявся постмодернізм, він, безумовно, вимагає серйозного ставлення до себе. Має рацію С.Леш: “Навіть якщо саме поняття “постмодернізм” повністю втратить своє культурне значення і стане порожнім звуком навіть для найбільш відвертих постмодерністів, породжені ним проблеми ще певний час залишатимуться в центрі уваги”²⁷.

Яким виявився вплив постмодернізму на політичну сферу? Очевидно, що він розширив майже до цілковитого зруйнування рамки дослідження політики і її структур. Апофеоз плюралізму, доведений ним до крайніх меж, девальвував значення влади як такої: зведена до мікрорівня і представлена на рівні політичної гри, вона виступає в іпостасі інструменту маніпулювання свідомістю і лише в такій якості визнається гідною бути предметом наукового дослідження. Постмодерністи піддають жорсткій критиці політичний реалізм, доводячи, що держава радше є фікцією, а національні інтереси ніякими науковими методами виявити неможливо. Розвиваючи ідею “глобального громадянського суспільства”, вони піддають сумніву саме поняття “державний суверенітет” і доходять на цьому шляху до констатації зникнення держав і передачі їх функцій транснаціональним інститутам, регіонам, громадським рухам. Політична реальність постає у вигляді суцільного хаосу, позбавленого смислу й цінностей.

З другого боку, постмодернізм незмінно розширив поле культурних символів, насамперед мовних. Саме мова є сьогодні новою ареною філософських змагань між модерною і постмодерною традиціями, де остання не має незаперечної переваги. Як вважає В.Загороднюк, те або інше ставлення до мовної проблематики є своєрідним методологічним фокусом, в якому заломлюються сучасні філософські дискусії про історичну роль філософії, її кінець або трансформацію²⁸. Не меншою мірою мовна проблематика виступає у ролі своєрідного вододілу в політиці – між прибічниками орієнтації на традиційні цінності і прихильниками універсалістських загальноцивілізаційних підходів. Якщо додати до цього крайній ступінь політизації мовної проблеми, неважко зрозуміти, чому позитивно навантажене поняття двомовності стало в Україні своєрідною метафорою, що перетворилася у символ-код політичної ідентифікації і розмежування за принципом “наші – не наші”.

Дослідження сфери застосування політичних метафор – один з пріоритетних напрямів політичної лінгвістики, який загалом вписується в структуру когнітивного методу аналізу політичних дискурсів. Поряд з дослідженням політичних концептів метафоричне моделювання виступає як дійовий засіб виявлення залежності між використанням метафор у політиці і економічним та соціальним кліматом у державі. Період криз, “соціальних стресів” супроводиться зазвичай бурхливою метафоризацією дискурсів; у такі часи особливо яскраво проявляється мобілізаційне значення символічних систем. Ідеологічні кліше та міфи формують погляд на дійсність, в якому протиставлення добра злу дістає прояв у формуванні образу героя і пошуку ворога.

Сучасна когнітивна лінгвістика розглядає метафору не як троп, призначенням якого є зробити образ більш дохідливим, а як специфічну форму мислення, важливе знаряддя комунікативної діяльності, засіб впливу на інтелект і почуття. Феномен політичної метафори має лінгвокультурний характер і не може розглядатися у відриві від політичного клімату та культурних традицій. Фахівці розрізняють метафоричні архетипи, концептуальні, базисні метафори, ментальні й метафоричні моделі, метафоричні поля тощо. Нау-

ковий аналіз метафоричних образів – одна зі сфер дослідження ментальних процесів, проникнення у секрети індивідуальної, групової, національної свідомості.

Теоретичні основи метафоричного моделювання закладені двома науковими напрямами: теорією регулярної багатозначності, що розробляється російськими лінгвістами в рамках структурно-семантичних описань мови (Ю.Апресян, Д.Шмельов, Н.Багічева, А.Чудінов та ін.) і теорією концептуальної метафори, що виникла у США як напрям когнітивної лінгвістики (Дж.Лакофф, М.Джонсон та ін.). Перші відштовхуються від юнгівських досліджень колективного несвідомого і спостережень над паралельними семантичними процесами в історії мов; другі розглядають метафору як мовне явище, що відбиває процес пізнання світу, а свої витоки вбачають у теоріях генералістики Н.Хомського. Метафора виступає при цьому як одне з найважливіших джерел щодо організації людського мислення, а понятійна сфера – як своєрідний ментальний простір.

Відповідно до уявлень сучасної когнітивної семантики метафоричне моделювання – це засіб осягнення, рубрикації, представлення й оцінки якогось фрагмента дійсності, що відбиває специфічність національної, соціальної, особистісної самосвідомості.

Сила метафори вбачається в ефекті балансування між сказаним і неказаним, визначеністю і невизначеністю, у певній умовності і водночас прагматичній значущості метафоричної концептуалізації. В основі метафори – не об’єктивно існуючі категорії, а концепти, що сформувалися у свідомості. Концепт є частиною домену – понятійної сфери (ментального простору). Концепти й домени відображають не наукову картину світу, а побутові (“наївні”) уявлення людини про світ. Показово, що ці найсучасніші уявлення про диференціацію наукової і “наївної” картини світу базуються на запропонованій видатним українським мовознавцем О.Потебнею ще у ХІХ ст. розмежуванні “найближчого” (власне мовного) і “більш далекого” (відповідного даним науки) значень слова. Інколи саме “наївні” метафори найточніше розкривають прихований смисл процесу чи явища. Приміром, метафорою “війна” найкраще передається

стан своєрідного “взаємобміну” компроматом, що є характерною прикметою виборчих кампаній.

Зрозуміло, що кожна окрема метафора – індивідуальний витвір, але на основі сукупності метафор фахівці вибудовують метафоричні моделі – своєрідні типові схеми, що відбивають специфіку ментальності тієї чи іншої спільноти, з одного боку, і політичної ситуації – з другого. Саме у цій здатності схоплювати сутнісне у політиці мовними засобами – смисл і принадність метафоричного моделювання. Його поширення у різних наукових сферах дає підставу говорити про дедалі більшу метафоричність сучасної науки, яка знаходить, зокрема, свій прояв у міждисциплінарних, інтертеоретичних, крос-культурних контактах і відповідних запозиченнях.

Що ж до постмодерністського бачення місця і ролі мови, то у ставленні до нього, на наш погляд, слід уникати крайнощів. Очевидно, що мова якоюсь мірою породжує соціальну реальність, але значно більшою мірою вона її відображає. Мова сама витворює соціальний світ, але водночас вона є основним інструментом його описання й пояснення. Соціальні явища стають конструктом масової свідомості завдяки дискурсу. Але вони існують і поза дискурсом, реально детермінуючи дії суб'єктів і соціальних груп. Як у всякому спорі, істину найпродуктивніше шукати посередині.

2. Політичний дискурс як об'єкт наукового аналізу

Під знаком пошуку “політики у мові” і “мови у політиці” пройшло, по суті, все ХХ століття. Але ще задовго до нього у наукову мову увійшло поняття “дискурс”, яке уже в наш час дало назву одному з методів аналізу політико-мовних відносин і особливого напрямку в системі політичних дисциплін, що дістав назву “політичний дискурс-аналіз”. Сьогодні він бурхливо розвивається в ході осмислення своїх теоретико-методологічних підвалин, смислового аналізу політики і аналізу конкретних дискурсів. Російські політологи В.Герасимов та М.Ільїн характеризують політичний дискурс-аналіз як особливу наукову дисципліну²⁹. На III Всеросійському конгресі політологів (квітень 2003 р.) дискурс-аналіз виступав як один із тематичних напрямів.

Поняття “дискурс” надзвичайно багатопланове. Латинською мовою “discursus” означає “розбігання, розмова, бесіда”. У середньовічній латині це слово означало “пояснення, доказ, аргумент у спорі, логічне струнке міркування”. Перекочуюванши з латині в основні європейські мови, термін поступово розмивався, означаючи вже всяке публічне мовлення, аж поки не став синонімом слова “текст”. У російській лінгвістичній традиції він застосовується у значенні, близькому до поняття “функціональний стиль” (як особливий вид тексту) – розмовний, бюрократичний, газетний тощо. Загалом же поняттям “дискурс” сьогодні позначається будь-яке явище дійсності, що має знакову природу і є певним чином структуроване, включаючи мітинги, дебати, спектаклі тощо. З огляду на цю розмитість в окремий науковий напрям виділилася лінгвістика тексту, яка вивчає мову у дії на основі пошуку закономірностей, притаманних будь-яким текстам³⁰.

Автором теорії дискурсу вважають Е.Бенвеніста. Він ввів розрізнення тексту як безособово-об'єктивістської оповіді і дискурсу як живого мовлення, що передбачає комунікативний контакт мовців і слухачів. Ця відмінність у Бенвеніста, однак, не збігалася із розрізненням письмового і усного мовлення³¹.

Найближче до визначення суті дискурсу підійшов, здається, Ю.Габермас, який бачить у ньому комунікацію особливого різновиду, специфічний діалог, метою якого є неупереджений аналіз дійсності, очищений від суб'єктивізму дослідника. За М.Фуко дискурс – вербальний семіотичний процес та соціально обумовлена організація мови, своєрідна парадійність, синтез “вже-сказаного” і “ніколи-не-сказаного”. За Г.Куком – єдність і взаємодія тексту і контексту, за Ю.Степановим – “маленька, природно-виникаюча модель мови”. У семіотиці утвердилося визначення дискурсу як “знакової системи, в якій відбувається модифікація семантики і функцій різних типів мовних одиниць і стандартних мовленнєвих дій”³².

За І.Касавіним, текст і дискурс – поняття, які перетинаються лише частково. Дискурс – це незакінчений живий текст, узятий в момент його безпосередньої включеності в

акт комунікації, у ході його взаємодії з контекстом. “Те, що відрізняє дискурс взагалі від тексту взагалі, відрізняє і філософське мислення від побутового”³³. У побутовому (і політичному) слововживанні поняттям “дискурс” часто позначають будь-який засіб спілкування. Говорять про політичний дискурс, публічний дискурс, дискурс влади, тоталітарний дискурс, патріотичний дискурс, християнський дискурс, дискурс ідентичностей, дискурсивні практики. Можна прочитати навіть про сексуальність як дискурс³⁴. Російський лінгвістичний енциклопедичний словник визначає дискурс як “текст, узятий у подієвому аспекті” і водночас як “мову, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія”³⁵.

Політичний аспект поняття “дискурс” найточніше відбиває його визначення як різновиду мовної комунікації, а також семантичного простору, в якому проходять апробацію політичні смисли. У широкому розумінні дискурс може розглядатися як механізм узгодження персонального, соціального і культурного знання. У більш вузькому, прикладному аспекті він зосереджується на аналізі мовного спілкування і окремих текстів, промов, інтерв’ю тощо. У руслі теорії комунікації дослідження політичного дискурсу ведеться переважно на основі аналізу заяв політиків та політичних оглядачів, програм політичних партій і об’єднань, публікацій в ЗМІ, матеріалів спеціалізованих політологічних видань.

За Є.Шейгал, політичний дискурс належить до інституційного різновиду спілкування. На відміну від міжособистісного і художнього, інституційне спілкування є статусно-орієнтованим. У ньому зазвичай беруть участь дві сторони – представники інститутів і клієнти. “Клієнт” у політичній комунікації, як правило, масовий. Дослідниця уважно простежує “переплетення” політичного дискурсу з іншими типами дискурсів – юридичним, науковим, педагогічним, художнім, побутовим, дискурсом ЗМІ тощо. Структуруючі ознаки політичного дискурсу у її викладі мають такий вигляд: інституційність, примат цінностей над фактами, смислова невизначеність, що межує з фантомністю, ідеологічна полісемія, фідеїстичність, езотеричність. Ос-

кільки владний статус вимагає дотримання певної дистанції у спілкуванні, між політиками й народом завжди існує символічна “прірва”. І хоч у сучасному політичному дискурсі дистанція між лідером і масами руйнується завдяки ЗМІ, політичний дискурс тяжіє до авторитарності³⁶.

Політичні дискурси досліджуються в рамках різних галузей соціогуманітаристики, в руслі різних дослідницьких підходів. Для політології головним є виявлення політичного звучання дискурсу і його впливу на політичний процес. Філологи досліджують політичний дискурс як будь-який інший текст, хоч, зрозуміло, схоплюють насамперед політичні та ідеологічні інтенції, у ньому закладені. Одна з найбільш дотичних до політики галузей лінгвістики – політична філологія – на основі аналізу мовних особливостей поведінки політиків досліджує співвідношення властивостей дискурсу з концептами “влада”, “вплив”, “авторитет”. Соціальних психологів політичний дискурс цікавить насамперед з точки зору ефективності у досягненні певних – прихованих або явних – цілей. У руслі індивідуально-герменевтичного підходу аналізуються особисті наміри автора чи інтерпретатора дискурсу.

Будь-який, у тому числі й політичний, дискурс – явище когнітивне за своєю суттю, оскільки пов’язане із відтворенням і передачею знань. Зрештою, це мова, яка розглядається як цілеспрямована соціальна дія. І ширше – складна єдність мовної форми, значення і дії, яку можна виразити терміном “комунікативний акт”. Поняття “дискурсивність” мовою філософії й логіки означає не лише логічну впорядкованість, але й формальну опосередкованість³⁷.

Крім інформативної, політичний дискурс в ідеалі має виконувати орієнтаційну й мобілізаційну, консолідаційну, ідентифікаційну функції. На практиці надмірна експресивність політичних дискурсів здатна руйнувати ідентифікаційний простір, зводячи нанівець як їхню інформаційну, так і консолідаційну функції. Політична криза-2004 в Україні дала безліч підтверджень деструктивного потенціалу дискурсів.

Дати чітке визначення політичного дискурсу важко. Коли політик публікує монографію – це політичний чи

науковий дискурс? Коли інтерв'ю політика вміщене в газеті – це політичний дискурс чи дискурс мас-медіа? Мемуари політика – це політичний чи художній дискурс? Таких запитань можна ставити безліч. Погодимось з Є.Шейгал: на них взагалі немає однозначних відповідей. А це означає, що кожен має право визначати політичний дискурс на свій розсуд. “Усі елементи поля політики так чи інакше опосередковані дискурсом, відбиваються в дискурсі, реабілітуються через дискурс”. А тому будь-який матеріал у ЗМІ, в якому йдеться про політику і автором якого є політик, або якщо він адресований політику, слід вважати політичним дискурсом³⁸.

Ще складніше дати коротке визначення поняттю “дискурс-аналіз”, що вже виступає як операційне у цілому ряді соціогуманітарних наук і є фундаментом політичної лінгвістики.

У найширшому тлумаченні дискурс-аналіз – це аналіз форм комунікативної взаємодії, але аналіз, так би мовити, цільовий. На відміну від контент-аналізу, який передбачає суцільний аналіз текстів за певними обраними дослідником параметрами, дискурс-аналіз здебільшого має на меті пошук прихованих смислів, дистанції між політичною риторикою і справжніми намірами політиків, відстані між словом і ділом. Він незамінний, коли потрібно виявити взаємозв'язки політичного мислення й політичної поведінки, розробляти прогностичні моделі, здійснювати моніторинг тенденцій у розвитку суспільної свідомості. Особливо результативним він може бути в ході виборчих кампаній – маніпулятивні виборчі технології, безґрунтовні обіцянки кандидатів найкраще піддаються висвітленню саме методом дискурс-аналізу.

У рамках лінгвістичних досліджень виокремлюються два підходи до аналізу дискурсів – описувальний і критичний. Описувальний зосереджений на вивченні мовної поведінки політиків, риторичних прийомів, маніпулятивних стратегій, а також змістовної сторони політичних текстів. Критичний підхід націлений на дослідження мови як засобу владарювання і соціального контролю, з акцентом на соціальні нерівності, втілені у дискурсі.

У критичному аналізі дискурсів останні виступають як елемент конституювання соціальних практик і водночас як породження останніх. Головна мета дискурс-аналізу – простеження форм і методів, за допомогою яких дискурсивні структури (лексеми, тематичні структури) стають об'єктами політичних маніпуляцій. Розрізняються три виміри дискурс-аналізу: дослідження самих текстів, дослідження дискурсивних практик (каналів творення дискурсу) і аналіз відповідних соціокультурних практик.

Хоча визначення поняття “дискурс-аналіз” з'явилося лише в середині ХХ ст., початки дискурс-аналізу простежуються на кілька десятиріч раніше – в рамках структурної лінгвістики (Ф. де Сосюр), а також у доробку російської лінгвістичної “формальної школи” 20-х рр. (Товариства з дослідження поетичної мови (ОПОЯЗ) та московського лінгвістичного гуртка). Вже тоді було зроблено спробу розглянути мову як систему формальних відносин, структуру певних елементів, яка піддається логічному аналізу із застосуванням математичних методів. Інтерес до мови як інструменту маніпулювання свідомістю був підігрітий аналізом відповідних практик тоталітарних систем. Мова почала сприйматися не лише як продукт, але як суб'єкт культури, здатний справляти помітний вплив на середовище спілкування.

Як і контент-аналіз, дискурс-аналіз розглядають як частину політичної семіотики, яка спирається на фундамент лінгвістики, кібернетики, психології, етнології і багатьох інших соціогуманітарних дисциплін. Сфера понять, якими вона оперує – модель, знак, повідомлення, комунікативний контакт тощо.

Пропонуючи універсальні інструменти аналізу змістовної основи інформаційної складової людського існування, семіотика створює надійну теоретико-методологічну основу для цілого ряду наукових напрямів. За Ю.Степановим, вона є найбільш оформленою частиною сучасних системно-структурних досліджень, що ріднить її з філософією, робить своєрідним аналогом останньої³⁹.

Політична семіотика останнім часом значно розширила межі своєї предметної сфери, живлячись у створенні власних біоінтелектуальних моделей тим матеріалом, який за-

позичує із кібернетики, психології, лінгвістики, етнології тощо. Своє завдання, за Дж. Ділі, семіотика бачить у тому, щоб “охопити повністю феномен людської комунікації – не лише мову, а також і культурні явища, зумовлені комунікацією та інкорпоровані у феномени природи або ж виокремлені з неї”. У семіотиці Ділі бачить перспективу, що стосується її здатності бути матрицею для всіх дисциплін саме тому, що всі вони – “паростки досвіду антропосеміозису”⁴⁰.

Оскільки теорія дискурсу теж є своєрідним “паростком досвіду антропосеміозису” і прямо перетинається з проблемами осмислення “лінгвістичного повороту” і постмодерних трансформацій у філософії, вона перебуває у всьому розмитому міждисциплінарному просторі. О. Солодка влучно характеризує цей простір як межову ситуацію, “кризовий горизонт”. Теорія дискурсу ніби “плине на межі” між структуралізмом і лінгвістикою, наукою і не-наукою, мовою і думкою, думкою та знанням, мовою і реальністю. Тому застосування категорійного апарату лінгвістики – справа для теорії дискурсу далеко не другорядна. Але варто мати на увазі, що “ставлення теорії дискурсу до лінгвістичного горизонту філософії виявляється опосередкованим обов’язковим додатком – наголошуванням проблеми комунікації”. Відповідно ставлення до класичної теорії раціональності опосередковується темою комунікативної раціональності⁴¹.

Безумовно, заслуговує на увагу постмодерністське розуміння дискурсу як своєрідного акту розрядки енергії “через активність трансформації і вербалізації”. Ж.-Ф. Ліотар бачить різницю між “дискурсом” і “образом” у різному ступені позитивної трансформації енергії. У порівнянні з безпосереднім чуттєвим образом дискурс не має “безперешкодної мобільності”. Він здійснюється через сукупність перешкод і правил, тобто через процес “відбору і комбінації мови”, можливості якої обмежені. Запропонувавши семіотику де-диференціації, Ліотар досить чітко розмежує засноване на образах означення на рівні несвідомого, і дискурсивне означення на рівні “его”⁴².

Очевидно, що аналіз дискурсу є перспективним інструментом дослідження будь-якої соціальної взаємодії. У ньому

виокремлюються два напрями – філософський, пов’язаний з герменевтикою і аналізом побутової мови, і філологічний, в якому наголос робиться на використанні лінгвістичних методів аналізу, а також на літературознавчому дослідженні інформативності дискурсів.

“Філософія мови”, за Л. Вітгенштейном, передбачає вивчення способів слововживання у мові, тих правил, яких люди при цьому дотримуються, і тих смислів, яких при цьому набувають слова. Стосовно мови політики вона відбиває потребу “прорватися” до тих сутностей, які мають на думці, але прямо не висловлюються, свідомо або напівсвідомо приховуються. Постмодерністська філософія бачить одне з своїх пріоритетних завдань у тому, щоб показати: у суспільному житті ніщо не відбувається само по собі, без активної духовної роботи, спрямованої на символічне оформлення тих чи інших практик у рамках впливових систем цінностей. Якщо ті чи інші суб’єкти політики не напрацювали власний “символічний капітал” у вигляді оформлених у слові концепцій і доктрин, вони приречені на статус непомітних і невизнаних. Політичний дискурс і є тим простором, в якому проходить стадію оприлюднення “символічний капітал” суб’єктів політики.

Пріоритет у виокремленні політичного дискурсу як спеціальної сфери наукових досліджень належить лінгвістам. Запропонований ними новий науковий напрям – “критичний аналіз дискурсу” – спочатку утвердився на ниві літературознавства, але згодом, особливо в контексті критики радянського досвіду, дедалі глибше входив у сферу політики.

Основи теорії політичного дискурсу були закладені представниками кембріджської та оксфордської філософських шкіл у 50-х рр. ХХ ст. У 80-х рр. виник центр семіотичних досліджень нідерландського вченого Т. ван Дейка, який фокусував увагу дослідників не лише на змістовних аспектах, але й на техніці аналізу політичного дискурсу; дискурсивний вимір був залучений ним переважно для пояснення впливу, що його справляє ідеологія на мовне спілкування, а також для прояснення ролі дискурсу у відтворенні ідеології. При цьому навіть саме визначення ідеологій як

ієрархічно організованих структур, що виконують когнітивну функцію організації соціальних репрезентацій, у Т. ван Дейка виявилось виразно “дискурсивно навантаженим”. Щодо самого дискурсу, то він у зображенні ван Дейка є невід’ємним елементом ідеологічних практик конкретної соціальної групи. Відносини між ідеологіями і дискурсом опосередковуються ментальними моделями, що мають здебільшого особистісний характер. У більшості ідеологізованих дискурсів діє правило: представляй у позитивному світлі нас, у негативному – інших. Докладно простежує ван Дейк роль дискурсів у насадженні у суспільстві ідеології расизму⁴³.

До основних джерел дискурс-аналізу Т. ван Дейк відносив напрацювання московського лінгвістичного гуртка у галузі морфології наративних структур, французьких структуралістів, оксфордської школи лінгвістичної філософії, здобутки лінгвістичної антропології, соціолінгвістики, когнітивної психології, аналіз мовного спілкування, здійснений у рамках мікросоціології та лінгвістики тексту⁴⁴.

У такий спосіб закладалися основи нової методології аналізу політичних процесів, в якій механізми формування соціальної дії прямо пов’язувалися з ідентифікацією суб’єкта. Саме тому однією з основоположних у теорії дискурсу стала категорія ідентичності, а конфлікти почали пояснюватися крізь призму ідентифікаційних криз, викликаних неспроможністю існуючих дискурсів виконувати консолідуючу роль.

Категорія мовно-культурної ідентичності – один з контапунктів сучасної теорії дискурсу. На відміну від традиційних конфліктологічних теорій, які протиставляють групові інтереси за принципом “своїх” і “чужих”, теорії дискурсу виводять походження конфлікту інтересів з ідентифікаційних криз. Дискурс-аналіз спрямований на в’яснення механізмів виникнення таких криз і засобів їх подолання. Коли базова дихотомія політичних відносин будеться на протиставленні групових інтересів, якась частина соціуму консолідується, інша опиняється у становищі опозиції. Стан, коли дискурси виявляються не в змозі інтегрувати соціум, сприймається суб’єктами політичного про-

цесу як ідентифікаційна криза. Така криза здатна поставити під сумнів саму можливість соціальної інтеграції.

Оскільки метод дискурс-аналізу в політичних науках сьогодні є радше екзотичним проектом, ніж інструментом наукового пізнання, важливо з’ясувати, що конкретно може дати політології практика аналізу політичного дискурсу. Насамперед слід враховувати, що будь-який дискурс – це своєрідне поле боротьби, динамічний семантичний простір, в якому відбувається апробація розстановки політичних сил. Дослідження політичного процесу немислиме без дослідження мови політики, того, що ще Аристотель називав “*bios politicos*”. Мова – невичерпний ресурс політичного виховання і – не меншою мірою – маніпулювання свідомістю людей. Дж. Оруелл ще в середині минулого століття блискуче показав, як особливий дискурс – новояз – здатен бути інструментом контролю над людською поведінкою. Надалі М. Холідей виділив цілий клас специфічних дискурсів, які він назвав антимовами. В ході дослідження таких дискурсів в основному і формувалися той науковий простір й інтелектуальне середовище, в яких аналіз мовних пластів культури й політики опосередковувався соціальним досвідом.

Збагачення інструментарію політології відбувається також в процесі смислового аналізу політики і політичної культури. Якщо розглядати політику як сферу тяжіння і відштовхування державно-орієнтованих і опозиційних сил, то фокусом її слід визнати міжгрупову боротьбу за владу, власність і статус. Відбиваючи складні перипетії формування і відтворення владних відносин у широкому соціально-культурному контексті, дискурс-аналіз відкриває широкий простір як для вивчення зловживань владою, так і для досліджень різних форм нерівності, зумовлених неоднаковим доступом до “владних комор”. На лінгвістичних складових політичної і соціальної взаємодії фокусують увагу всі дослідники сучасної політичної мови, розрізняючи при цьому *семіотику мови політики* і *семіотику політичної діяльності*. Саме в такому руслі ведеться вивчення природи політичних дискурсів і політичного слововживання в Російській Федерації, де в обґрунтуванні предметного поля

політичної лінгвістики вже досягнуто помітних успіхів. У 1990 – 1994 рр. в РФ здійснювався дослідницький проект “Описання і порівняльний аналіз основних політичних понять”, наслідком реалізації якого стала англomовна колективна монографія⁴⁵. Плідно працюють у цій сфері В.Акімов, М.Бірюков, В.Сергєєв, В.Цимбурський, В.Герасімов, Ю.Степанов, М.Льїн, М. та Л. Мухарямови та ін.

Найбільш активно мовно-політичні відносини досліджуються у рамках т.зв. критичного дискурс-аналізу, представники якого з різних країн об’єднані вже згадуваною системою CRITICS. Вихідним постулатом “критичних лінгвістів” є твердження, що критичне осмислення влади мови є найбільш прямий і простий шлях до розуміння природи політичного режиму. Політичний дискурс розглядається ними з трьох сторін – як використання мови у політичних цілях, як прищеплення суспільній свідомості певних уявлень і як мовленнєва взаємодія соціальних груп та індивідів. Природно, що в центрі уваги при цьому опиняється лінгвістична складова політичних інтеракцій. Аналіз мовних елементів дає змогу охарактеризувати поміж іншим і приховувану сторону політичного життя, зловживання владою, потаємний смисл ідеологем та міфологем, через які здійснюється вплив на суспільну свідомість.

Є і ще одна, чисто прагматична обставина, яка має стимулювати участь політологів у дослідженнях дискурсів. Нове дослідницьке поле допоможе політології позбутися небезпечного, на наш погляд, явища – схильності до схоластичного теоретизування, частково успадкованої від радянського суспільствознавства, а ще більшою мірою нової. Аналіз докторських і кандидатських дисертацій з політології, захищених в Україні за останні роки, приводить до висновку: у багатьох з них джерельний аналіз підмінений компілятивним переказом праць попередників і “суміжників”. Природно, що, не маючи достатньої кількості емпіричного матеріалу, значна частина політологів свідомо чи несвідомо “сповзає” або на позицію легітимації дій влади, або на позицію огульної критики. У лінгвістиці, принаймні тій, яка дотична до політичної сфери, домінує інша крайність: обмаль узагальнень на фоні величезної

кількості “прикладів”. Об’єднання або принаймні синхронізація зусиль представників цих наукових дисциплін піде на користь їм обом.

Уявлення про можливості, які створюються на шляхах дослідження мовної ситуації засобами політичного дискурс-аналізу, дає досвід німецьких лінгвістів. Йдеться насамперед про аналіз мовних рефлексій і мовного самовідчуття громадян колишньої НДР, проведений у 1994 – 1996 рр. під керівництвом У.Фікс. Дослідження виявило не тільки суттєві перемини у мовній практиці, але й різне ставлення до них з боку громадян. Якщо т.зв. конформісти вдаються до “імунізованих мовних стратегій”, щоб виправдати свою прихильність до колишніх політичних настанов (і наявності в НДР двох мовних практик – офіційної і неофіційної), то “нонконформісти” виявляють високий ступінь схвалення нових явищ у суспільстві. Внаслідок проведених досліджень і дискусій з проблеми “оссі – вессі” у ЗМІ відмінності, які сприймалися як наслідок різниці у політичних і економічних системах, стали характеризуватися як дискурсивно обумовлені, причому мовний контекст опинився на першому плані. Хоча в обох частинах німецької держави безроздільно панує німецька мова, існують певні мовні відмінності між старими і новими федеральними землями, внаслідок яких східні німці часто виявляються “чужими у просторі рідної мови”. І хоча насправді “мовна стіна” – це всього лиш метафора, яка виявляє ментальну різницю між західними і східними німцями, соціопсихічна специфіка двох частин Німеччини є предметом постійного наукового аналізу і громадського обговорення⁴⁶.

Реконструювати уявлення людини про сферу політики, створити уявлення про її симпатії, антипатії, ціннісні настанови допомагає техніка когнітивного аналізу. Когнітивне моделювання спрямовується на пошук кореляції між лінгвістичною структурою тексту і структурами уявлень його автора, зокрема, мотивацій тих чи інших операційних кодів. Приміром, воно дає змогу простежити зумовленість величезної кількості “воєнних” метафор у політичній мові більшовиків стратегічною настановою на перемогу у війні проти світу капіталу (“хто – кого”). Когнітивне картування ба-

зується на створенні графічних репрезентацій різних політичних альтернатив, цілей, наслідків тощо; вибудовується каузальний ланцюжок, що дає уявлення про структуру позитивних і негативних стимулів і цінностей. Когнітивна карта дає можливість прояснити процес прийняття політичного рішення, вибору, здійсненого політиком.

Найчастіше когнітивний аналіз здійснюється шляхом дослідження базових понять, що становлять тезаурус сучасного політичного дискурсу, а також шляхом відновлення ієрархії смислових структур, при чому досліджується вся неосяжна сфера метафоричного моделювання. На основі політико-семантичного аналізу виступів 700 членів Європарламенту за 1981–1993 рр. група лінгвістів з Амстердамського університету на чолі з К. де Ландшерером запропонувала формулу обрахування метафоричної сили політичного дискурсу (метафоричний коефіцієнт). Виявилася пряма залежність кількості метафор у політичних дискурсах від ступеня соціальної напруги у тій або іншій країні і кризових ситуацій⁴⁷. Ці дослідження наочно продемонстрували можливості лінгвістичного моніторингу політичного дискурсу в аналізі стану суспільства і його політичної культури.

Не менш цікаві дані може запропонувати лінгвоідеологічний аналіз політичного дискурсу, базований на вивченні впливу ідеологій і ментальних структур на політичний процес. Досліджуються насамперед ідеологічні стратегії і структури під кутом зору їхніх комунікативних функцій, “інтерпретаційні коди”, механізми зв’язку між ідеологією еліт і побутовою свідомістю мас. Лінгвоідеологічний аналіз часто застосовується також для характеристики дискурсу окремих політиків – насамперед для виявлення впливу на їхні позиції певних ідеологій – консервативної, націоналістичної, соціалістичної, ліберальної тощо.

Ідеологічна інтенція у політико-мовному дискурсі майже ніколи не декларується, але вона присутня практично у кожній моделі політичного спілкування. Терміном “ідеологічна інтенція” у даному разі позначається не стільки пряма належність того чи іншого автора до певного ідеологічного напрямку – ліберального, консервативного, націоналістичного і т.ін. – скільки опосередкований соціальним контек-

том модуль політичної поведінки. Напрямок її досить легко встановити за прихильністю того чи іншого політичного актора до моноцентристської чи плюралістичної парадигми. Неприйняття плюралізму майже завжди автоматично вказує на авторитарний стиль мислення й поведінки.

Про політичну інтенцію в політико-мовному аналізі можна говорити з огляду на те, що, як наголошує Ю.Габермас, “самим дискурсом не можуть бути створені умови, які конче потрібні для того, щоб усі можливі учасники були б у змозі регулярно брати участь у дискурсі”⁴⁸. Від політики залежить, чи достатньо інституцій і механізмів соціалізації, щоб забезпечити волевиявлення громадян і вільний обмін думками. Оскільки ж проблема принципів політики має моральну природу, основні підвалини політичного дискурсу – мораль, право і політика – тісно пов’язані між собою.

Риторична складова політичних текстів розглядається здебільшого в рамках описового підходу. Тут у фокусі дослідження опиняється процес конструювання дискурсами соціальної практики і зворотний процес спрямування дискурсів у русло потреб, що впливають із політичних завдань. Цікавий зразок такого підходу продемонстрований у книзі польської дослідниці О.Гнатюк, особливо цінної для нас тим, що виконана вона на українському матеріалі 80 – 90-х років.⁴⁹ Вже самі по собі дискурси цього часу були, на погляд автора, подією величезної ваги після десятиріч декретованого єдиномишлення. Постали розмаїті варіанти “альтернативної України”, як назвав свій проект Ю.Андрухович. У полі уваги О.Гнатюк переважно літературний дискурс, але її цікавить уся сфера культури, що дає право говорити про міждисциплінарний характер праці. Політичної сфери автор торкається тією мірою, якою теми політики порушувалися у різних тогочасних дискурсах – письменницьких і публіцистичних, примордіалістських і конструктивістських, модерністських і постмодерністських, антимодернізаційних і “антиколоніальних”. Особливо приваблює у книзі те, що авторка поставила свій аналіз у сучасний ідентифікаційний контекст, наголосивши, що у фокусі всіх дискусій так чи інакше опинялися проблеми ідентичності (у польському викладі – “тожсамості”). А серед

найголовніших проблем культурної ідентичності у автора на чільному місці стоїть проблема статусу та ролі української мови.

Описовий підхід, що застосовується переважно для характеристики уже більш-менш віддалених у часі подій, цілком придатний також для аналізу поточної політичної практики. Особливо цікавим дослідницьким завданням уявляється аналіз прийомів, використовуваних для контролю над свідомістю. Мовні ярлики у ході виборчих кампаній, апеляція то до ідеалів свободи, то до принципів соціальної справедливості, використання різного роду ідеологем і міфологем можуть бути сильнодіючим засобом впливу на суспільну свідомість і на підсвідомість окремої людини, і як такі дедалі частіше стають об'єктом прискіпливого аналізу.

Метод дискурс-аналізу далеко не єдиний серед тих, які можуть застосовуватися у політичній лінгвістиці. Психолінгвістикою запропонований, приміром, метод інтент-аналізу, підпорядкований завданню дослідження інтенціональної спрямованості суб'єкта, активності його свідомості. Психологи розглядають мову як дзеркало душі людини, і прагнуть дослідити психологічний зміст усного чи письмового тексту, реконструюючи в такий спосіб інтенції автора. Метод інтент-аналізу, особливо ефективний при дослідженні ситуацій конфліктного протистояння, дає змогу простежити, як обираються ключові фігури для нападу, як пускається у дію компромат, як при цьому вибудовується система аргументації власної правоти й прозорливості⁵⁰.

Для вивчення політичної культури, громадської думки, ступеня суспільної підтримки тих чи інших політичних кроків багато цікавого може дати контент-аналіз – метод, особливо активно розроблюваний не лише в лінгвістиці, але й і в соціології, теорії обчислювальних систем. Сутність контент-аналізу полягає у тому, щоб за зовнішніми – кількісними характеристиками тексту на рівні слів і словосполучень – зробити вірогідні припущення про його зміст, особливості мислення, поведінки, суб'єктивні прагнення того чи іншого політичного актора.

Звернення до контент-аналізу (переважно у його веберіанському варіанті) відбувається у контексті повернення в

суспільні науки “парадигми осмисленості”, в якій дослідницький інтерес фокусується на мотиваційно-сміслових аспектах суспільної дії.

Суцільний аналіз великих джерельних масивів дає змогу простежити фокус інформаційного навантаження і політичну спрямованість дій тих або інших засобів масової комунікації.

Приміром, проведений С.Суглобіним контент-аналіз повідомлень загальноукраїнських газет за вересень – грудень 1991 року на суспільно-політичні теми дав можливість не тільки простежити певну хворобливість процесу становлення незалежної української державності в останні місяці існування СРСР, але й виявити місце етнічної проблематики (і відповідно ступінь політизації етнічності) в загальному потоці суспільно-політичної інформації⁵¹.

На основі сукупного застосування методів контент-аналізу, інтент-аналізу та дискурс-аналізу досить легко здійснюється типологізація дискурсів. Приміром, у сучасному політичному полі України співіснують і гостро стикаються такі дискурси: провладний, націоналістичний, комуно-популістський, ліберально-апологетичний, ліберально-критичний, тотально-нігілістичний. Зрозуміло, що ця типологізація умовна: дискурси, як і люди, взаємодіють, схрещуються, розходяться. Змінюються залежно від політичної кон'юнктури і лексичні маркери.

Хоч і поволі, але притаманні політичній лінгвістиці методи освоюються і в Україні насамперед у сфері дослідження політичної риторики і піару. Перша спроба аналізу політико-мовного взаємозв'язку, зроблена Л.Масенко у 1999 р., виявилася, за оцінкою фахівців, невдалою⁵². Продуктивним виявилось дослідження мови тоталітарної доби⁵³. Заслугує на увагу спроба розглянути сьогоднішній український дискурс з мовно-етнічних проблем у контексті дослідження механізмів ідеологічного “творення здорового глузду”. Проаналізувавши основні напрями мовної політики радянського режиму і незалежної України, В.Кулик виразно змалював ідеологічний профіль українського публічного дискурсу. Але загалом можна поділити його тривогу з приводу того, що науковці вивчають дискурси набагато менше, ніж діяльність

політичних акторів та інституцій. “Дискурс і далі є в Україні та в українознавстві явищем радше обговорюваним, аніж аналізованим”⁵⁴.

3. Предметне поле політичної лінгвістики

Досліджуючи феномен Слова – найбільш універсального засобу самовираження і єдиного інструменту описання світу – філологія з моменту свого виникнення сприймалася не стільки як окрема наукова дисципліна, скільки як сполучна ланка між суспільним буттям і його осмисленням. Поряд з філософією вона розглядалася як засіб тлумачення місця людини у світі – не випадково Аристотель виклав свою систему словесного моделювання дійсності у формі поетики. Саме філології згодом виявилось під силу представити світ у вигляді певної просторової моделі, *образу*. Зрештою, вона створила свій, відмінний від філософського, інструментарій осмислення зв'язків між суспільним устроєм, політикою і самопочуттям людини.

Кардинальне оновлення цього інструментарію впродовж останніх десятиріч, про яке йшлося вище, дає підставу говорити про виникнення нової антропоцентричної парадигми. Системно-структурний підхід до мови, зорієнтований у мовознавстві на точність і відтворюваність результатів, поступається місцем принципово розмитим пояснювальним моделям герменевтичного характеру і методам, заснованим на феноменологічних засадах. Нова антропоцентрична лінгвістика ґрунтується на дослідженні мови у тісному зв'язку з буттям людини. А, отже, вона природно входить як у сферу духовної культури, так і в царину політики.

В основі сучасного філологічного знання лежать уявлення про те, що мова здатна моделювати всю сукупність явищ, які становлять світ людини. Формальним знаряддям цієї моделюючої здатності є значущі елементи різних рівнів мовленнєвої системи – морфеми, слова, речення, взяті у їхній живій сукупності. Мовленнєвий, філологічний аналіз людської діяльності відбиває її діалогічність, дискурсивність. А це означає, що будь-які форми людських взаємин, у тому числі й ті, що відбуваються у світі політики, підвладні лінгвістичному аналізу.

З другого боку, не можна не бачити певної обмеженості суто мовознавчих підходів до аналізу соціальної реальності. К.Тищенко звертає увагу на брак єдності в теоретичній основі мовознавства: прагнучи впорядкувати величезний емпіричний матеріал, філолог нерідко використовує фрагменти декількох теоретичних конструкцій. Цим зумовлений еклектичний характер одержаної наукової продукції. Недоопрацьованість емпіричного матеріалу і перевантаженість “прикладними”, недостатній рівень методологізації, некритичне комбінювання фрагментів різних теорій, відмінне розуміння фундаментальних понять – це лише деякі з багатьох вад значної частини мовознавчих публікацій, на які звертає увагу автор⁵⁵.

Тенденція до ускладнення системи знань, що виразно виявилася на рубежі тисячоліть, зумовлює необхідність метатеоретичних підходів, які виробляються у загальному руслі міждисциплінарності. Дослідника підстерігає на цьому шляху чимало пасток: адже у кожному явищі фахівець відшукує щось потрібне саме йому. Міждисциплінарні підходи “працюють” лише за умови наявності теоретичних моделей конвертації емпіричних даних однієї дисципліни у терміни іншої. Політична лінгвістика лише напрацьовує механізми такої конвертації. Однак сьогодні вже очевидно, що, виникнувши на порубіжжі соціолінгвістики, політології, когнітивної лінгвістики, стилістики, риторики, політична лінгвістика виявила стрімку динаміку свого розвитку і здатність інтегрувати здобутки суміжних галузей наукового знання. Шлях від аналізу політичної мови тоталітарних режимів до дослідження у найширшому контексті соціологічного, культурного, міжособистісного, когнітивного аспектів влади був пройдений досить швидко – всього за півстоліття.

Російські дослідники Н.М. та Л.М. Мухарямови визначають політичну лінгвістику як субдисципліну на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Її предметом виступає уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мов-

них вимірів політики⁵⁶. Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і поведінських стереотипів. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурсу-аналізу.

Політична лінгвістика – зовсім нова субдисципліна, принаймні на пострадянському просторі. Уявити наявність чогось подібного в рамках радянської системи неможливо: ніякого об'єктивного аналізу політичної мови і мовної політики просто не могло бути в умовах тотального ідеологічного контролю. Допускалася хіба що критика “буржуазної” політичної мови (в рамках модного напрямку “критики буржуазної ідеології і пропаганди”) та ще виходили примітивні посібники з “ораторського мистецтва”, “мови і стилю пропаганди”.

Якби навіть хтось із науковців наважився проаналізувати особливості політичного дискурсу з практичною метою, праця виявилася б нецікавою: дискурс був заздалегідь запрограмованим і ритуальним; кожний говорив те, що від нього вимагалось і демонстрував свою політичну лояльність. Привернути увагу до себе міг хіба що опозиційний дисидентський дискурс, але все пов'язане з дисидентством було в Союзі суворо засекречено.

На Заході одним з активних пропагандистів політичної лінгвістики є бельгійський соціолінгвіст Ян Блуммерт. Пальму першості у конструюванні назви нової субдисципліни він віддає К.Істману і датує її появу 1992 роком. З такою практикою “точного датування” не погоджуються Н. та Л.Мухарямови, звертаючи увагу на те, що поняття “політико-лінгвістика” побутувало ще у 70-х рр. і що автор відомої праці “Мови і їхні території” Ж.Лапонс (1987) вважав своє дослідження виконаним на межі політичної лінгвістики і політичної географії⁵⁷. Так чи інакше, але серйозне обґрунтування політичної лінгвістики як автономного наукового напрямку чи субдисципліни з'явилося справді

лише у 90-х рр. Її бурхливий розвиток впродовж десятиріччя доводить очевидну істину – нові наукові дисципліни виникають і швидко набирають сили тоді, коли їх поява обумовлена певною суспільною потребою.

Як і багато інших нових субдисциплін, появою яких ознаменувався кінець ХХ ст., політична лінгвістика з'явилася не як спеціалізована галузь політології чи лінгвістики, а на міждисциплінарному стику, в ході інтеграції здобутків не лише цих двох галузей знання, але й напрацювань політичної філософії, політичної антропології, етнології, соціології, соціальної психології, культурології та інших суміжних галузей. Необхідність її виділення у відносно автономний науковий напрям на рубежі тисячоліть була продиктована кількома обставинами. По-перше, лінгвістична наука відчула своєрідну внутрішню потребу в тому, щоб збагатити власну теорію аналізом реального функціонування мовних систем. По-друге, в політичних науках відчутно виявився вакуум, пов'язаний не стільки з браком аналітичних розробок політичного мислення й політичної поведінки, скільки з явною недостатністю аналізу політичних дискурсів і текстів ЗМІ для моніторингу різних тенденцій у сфері суспільної свідомості. По-третє, тут мало місце своєрідне соціальне замовлення: дедалі більша схильність політиків до маніпулювання свідомістю диктує необхідність активного втручання мислячої частини суспільства у сферу політичних комунікацій. Новітні теорії впливу, які досліджують механізми варіативної інтерпретації дійсності в ході функціонування мовленнєвих систем, методи мовного впливу на аудиторію, здатні лише частково задовольнити потребу в науковому аналізі сучасних маніпулятивних технологій.

Природно, що головне предметне поле політичної лінгвістики знаходиться на перетині мови і влади. Політична мова – досить своєрідний феномен, вона специфічна і розмита водночас. Поняття “демократія”, приміром, має десятки різновидів і до 200 визначень. Прояснити специфічність різноманітних теорій демократії – нормативно-ідеологічних, емпірико-реалістичних, рестриктивних, експансивних, реалістично-нормативних – під силу, здається, лише неширокому колу вузьких фахівців⁵⁸.

Представники різних філософських і політологічних шкіл у визначенні сфери дослідження політичної мови ідуть різними шляхами. Американські тяжіють до інструментальних підходів, досліджуючи мову як інструмент влади. Європейська лінгвістична і соціологічна традиція фокусує увагу на аналізі дискурсів і застосовуваних у них механізмів, за допомогою яких досягаються політичні цілі.

Засновником інструментального підходу до вивчення політичної мови прийнято вважати представника американської наукової школи Г.Ласуелла. У книзі "Мова політики: дослідження у галузі квантитативної семантики" він представив власну теорію мови як фактора влади, запропонувавши водночас і специфічні інструменти прикладного політико-лінгвістичного аналізу. Вивчення політики, доводив він, можна ефективно просунути за рахунок кількісних методів політичного аналізу. Своє завдання Ласуелл бачив у тому, щоб "розробити загальну теорію мови як фактора влади".

Нова субдисципліна мала складатися з двох напрямів, які він називав політичною семантикою і політичною синтактикою. Перша, за його визначенням, повинна вивчати ключові поняття, гасла, доктрини; друга має справу з логічними і граматичними співвідношеннями⁶⁹.

На відміну від американського, європейський підхід характеризують як дискурсивний⁶⁰. Тут, як уже було показано вище, перевага віддається якісному, а не кількісному аналізу, своєрідній "філософічності". Франкомовна школа спирається на праці структуралістів і постструктуралістів – Р.Барта, Е.Бенвеніста, П.Бурдьє і трактує мову як всеохопну систему, яка підпорядковує собі всіх, у тому числі й політиків. Наслідком впливу політичної мови влада стає не лише політичним, але й ідеологічним феноменом⁶¹. Мова розглядається при цьому як основа соціальності, механізм інституалізації й легітимації соціальних інститутів, як іманентно владна сила, здатна підпорядковувати.

У визначенні сфери перетину наукового і політичного поля цікаві підходи запропонував П.Бурдьє. Його "теорія полів" близька до веберівського "життєвого порядку" і базується на представленні цілого ряду полів – правового,

політичного, естетичного, культурного – у вигляді своєрідного ринку з виробниками та споживачами символічних товарів. У політичному полі панує логіка "друг – ворог", і це поле, за Бурдьє, значно менш автономне, ніж наукове, яке наслідує логіку "істинного/неістинного". Символічний продукт, що виробляється у політичному полі (програми, аналітичні матеріали, концепції, коментар тощо) є водночас інструментами сприйняття, інструментами висловлювання та інструментами мобілізації.

Цінність політичного продукту залежить від символічного капіталу політичного агента та його партії (пости, посади) і відбиває ступінь відповідності політичних символів інтересам стратифікованих соціальних споживачів. У політичному полі висловлювання є виконавчими, а не описовими твердженнями. "Мати слушні аргументи" тут не означає мати перевагу, а владне насильство може бути і символічним.

Смисл усіх цих розмірковувань у Бурдьє виразно підпорядкований ідеї – науковця мають цікавити не твердження, що побутують у політичному колі, а соціальна та владна позиція виробника цих тверджень. "Таким чином, увага спрямовується не на автономність "універсуму дискурсу" та його логіки "істинне проти неістинного", а на поле влади з його логікою "друг проти ворога"⁶².

Міркування Бурдьє проливають світло і ще на один бік взаємодії політики й науки – політична мова має тенденцію до маскування "під наукову". Наукоподібність потрібна політичній мові як для прояснення і популяризації владних та інших політичних намірів, так і не меншою мірою – для їх приховування і маніпуляції суспільною свідомістю.

Дещо іншим шляхом у визначенні предметного поля політичної лінгвістики ідуть російські науковці. Заявивши про себе на початку 90-х рр. поглибленими дослідженнями політичного виміру мовного (переважно етномовного) простору різних суспільств, вони поступово наблизилися до визначення свого предмета як "політології мови". Проблеми мовного режиму, рівноправності мов, нормативних основ двомовності і мовної політики уважно досліджував М.Губогло⁶³. В російській політичній думці останнім часом чітко

намітилася тенденція розрізняти сфери застосування *політології мови* і *лінгвістики політики* (політичної філології).

Політологія мови, за М.Губоглом, це донорський вклад політичної науки у вивчення мовних явищ. Відповідно політична філологія розглядається як вклад філології у дослідження політичних текстів, мовних практик, ритуалів, політичних кампаній тощо. Всередині цього другого напрямку виділяють політологічну лінгвістику, що на мікрорівні досліджує мовні характеристики політичних дискурсів, і політичне літературознавство – дослідження макроструктур політичного дискурсу, зміни й мотивації сюжетів, мотивів, жанрів тощо.

Очевидно, що поділ “сфер впливу” між політиками й філологами, і особливо відмежування політології мови від політичної філології, є доволі умовним, навіть штучним. Запорукою успіху тут є не розмежування, а інтеграція наукових зусиль. З цього погляду уявляється обґрунтованою думка М.Ільїна про те, що політологічна дисципліна, базована на методах дискурс-аналізу, концепт-аналізу, контент-аналізу, доробку герменевтики, мала б називатися радше *політичною семіотикою*. При цьому семіотика політики могла б складатися з *семіотики мови політики* і *семіотики політичної діяльності*.

Такий підхід можна поділити, адже відстань від політології мови до політичної філології зовсім невелика, а політична діяльність семіотична внаслідок свого комунікативного, знакового характеру. Логіка комунікативності – не стільки мовна, скільки політична. Втім, М.Ільїн сам пояснює, чому час політичної семіотики ще не настав. На його думку, на заваді її оформленню стоїть недостатня сформованість загальної семіотики⁶⁴. Пропонована семіотикою логіка біоінтелектуального моделювання поки що слабо корелює із методами політичних наук.

Друге предметне поле політичної лінгвістики – це та сфера перетину політики й ідентичності, яка концентрується навколо мовних проблем. Мовна політика у будь-якій державі, особливо поліетнічній, це не просто регулювання мовного режиму. По суті, це балансування на грані різноспрямованих політичних завдань. Завдання обстоювання націо-

нальної (загальногромадянської) ідентичності є в своїй основі консолідаційними і якоюсь мірою уніфікаційними. Водночас потреби підтримки культурного розмаїття і реалізації прав національних меншин вимагають руху назустріч прагненням останніх до власного національно-культурного самовизначення і захисту своєї самобутності. Особливість України полягає у тому, що державного захисту потребують не лише меншини, але й титульний етнос, у формально-правовому і фактичному становищі якого внаслідок тривалої бездержавності й асиміляційного тиску утворилися помітні диспропорції.

Оскільки одночасно з політичною різноспрямованістю інтересів у конфлікт входять і різноспрямовані – комунікативні й символічні – функції мови, сфера мовної політики зазвичай позначена гострою конфліктністю. Мова, яка в інших сферах виступає як засіб “гасіння” конфліктності, у даному випадку сама опиняється заручницею політичних інтересів і відповідних інтриг. Не випадково навколо етнічності, національної ідентичності, націоналізму відбуваються вербальні баталії, які за своєю гостротою інколи не поступаються справжнім битвам.

Дослідженням місця і ролі етнічності у житті соціумів займаються етнологія, етносоціологія, етнополітологія, етнопсихологія, етнодержавознавство. Всі ці напрями виникли на ґрунті соціальної (культурної) антропології, яка шукає витоки етнічних особливостей у порівняльному контексті.

Сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Підвищення мобілізаційної ролі етнічної ідентичності наприкінці ХХ ст. пов’язують із реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривленим відображенням у ній поділу націй на “бідні й багаті”, посиленням соціальної конфліктності в умовах перехідних економік, розвитком транспортних комунікацій і засобів зв’язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор.

У світі налічується нині до 5 тис. національних меншин, з них 575 проживають на територіях європейських держав

і близько 200 на пострадянському просторі⁶⁵. У таких умовах етнічність лишається потужним колективним ресурсом, інструментом здобуття і збереження соціального та політичного статусу, засобом подолання відчуження, нарешті, екзистенційною цінністю. Але емоційні ресурси етнічності можуть виступати і як стимулююча, і як паралізуюча, руйнівна сила. Сумний досвід Югославії, Чечні та інших “гарячих точок” планети дає яскраве уявлення про її величезний конфліктогенний потенціал.

В залежності від ступеня свого розвитку і стану політичної культури соціуми по-різному реагують на процеси глобалізації, які відбивають настання нового етапу у розвитку світогосподарських зв'язків. Ті, що тверезо усвідомлюють невідворотність розмивання цілісності й автономії національних економік, майбутньої транснаціоналізації політичних систем і громадянських суспільств, намагаються інтегруватися в нову систему відносин. Інші, у яких мало шансів на входження до престижного “першого кола” країн, концентрують зусилля на захисті від загрозливих наслідків глобалізації, що стимулюватимуть дальшу концентрацію бідності і багатства на різних соціальних полюсах.

Етнічна ідентичність в таких умовах може виявляти себе по-різному. Оптимальними уявляються випадки, коли в міру політизована етнічність у перехідні часи виявляє високі мобілізаційні якості й інтегративну здатність. Ефект японського, південнокорейського та інших східних “чудес” ґрунтувався на поєднанні модернізаційних і інноваційних устремлінь із традиційними, глибоко закоріненими в етнічну історію, цінностями. Нині високу економічну динаміку, що спирається на використання народних традицій, демонструє Китай.

Частіше, однак, етнічність реагує на процеси глобалізації посиленням відцентрових тенденцій, зростанням етнорегіоналізму, конфліктності на етнічній основі. Серед кількох етнічно орієнтованих парадигм беруть гору ті, які розглядають цінності й інтереси власної етнічної спільноти як вищі за будь-які інші; звідси вимоги збереження “етнічної чистоти”, етнічні чистки, ксенофобія. Безкінечне розкручування стрічки “священної пам'яті” стимулює бажання

помсти. Боснія, Косово, Східний Тимор дають безліч прикладів того, до яких страшних трагедій може призводити розвиток подій за таким сценарієм.

Зростання впливу політизованої етнічності в сучасному світі спонукує до більш активного дослідження її мовних маркерів. Особливо корисним для політичної лінгвістики може бути антропоцентричний підхід – первісний для науки про мову підхід, в якому відправним пунктом виступає лінгвістична інтуїція носія мови. Протилежний йому – системоцентричний підхід (класифікація В.Алпатова⁶⁶) фокусує увагу на текстах і аналізі мовної системи саме через тексти; на цій основі, закладеній Ф. де Сосюром та І.Бодуеном де Куртене, виникли сучасні програми аналізу мови як *дешифровки*. Аналіз мовних засобів, як правило, дає змогу типологізувати дискурси (комуно-популістські, націонал-патріотичні, ліберально-апологетичні тощо). Якщо антропоцентричні підходи за всієї адекватності описання, яку вони забезпечують, є важко зіставними, то системоцентричний підхід створює такі формалізовані описання, які легко порівнювати й аналізувати. Інша річ, що і для суб'єктивізму тут більш широкий простір. Загалом же і той і інший підходи у чистому вигляді не існують. Тому антропоцентричні і системоцентричні підходи “працюють” лише тоді, коли вдало комбінуються.

Антропологічна лінгвістика відштовхується від теорії лінгвістичної відносності (“гіпотеза Сепіра-Уорфа”) про визначальну роль мови у формуванні соціального простору і культурних традицій. Подібно до того, як теорія відносності у фізиці ґрунтується на припущенні про множинність фізичних світів, теорія лінгвістичної відносності виходить з уявлення про різні світи, в яких живуть носії природних мов. У структурі будь-якої мови, за К.Клакгоном, міститься широкий набір неусвідомлених уявлень про світ і місце людини в ньому. “Антропологічні лінгвісти прийшли до розуміння того, що загальні уявлення людини про те, що відбувається зовні, не “задані” цілком зовнішніми подіями. Більш доцільно сформулювати проблему таким чином: людина бачить і чує те, до чого її робить чутливою граматична система її мови”. Тому, вважає автор, надзвичайно важ-

ливо зберігати відмінності між людьми і культивувати “позитивну терпимість” і повагу до інших як гарантію власної безпеки⁶⁷.

Глибоке занурення у мовну сферу при дослідженні проблем нації і націоналізму притаманне Е.Гобсбауму. Ототожнення у політичних цілях нації з мовою він називає *лінгвістичним націоналізмом*, підкреслюючи, що у будь-якому разі в його основі “лежать зовсім не проблеми культури або засобів спілкування, але проблеми влади й статусу, політики й ідеології”. На прикладі сучасних мов Індії автор доводить, що, всупереч популярним націоналістичним міфам, загальнонародна мова являє собою не первісну основу національної самосвідомості, а пізніший “культурний артефакт”. Пристрасті, які супроводять спроби надати словниковому складу тієї чи іншої мови “справді національного” характеру, не мають нічого спільного з проблемами писемності чи літератури. Потрібен, вважає автор, “холодно-кровний, демістифікуючий погляд на термінологію й ідеологію “національного питання” епохи, і особливо у націоналістичному його варіанті”⁶⁸.

Включаючись у дослідження складної сфери міжетнічної взаємодії, політична лінгвістика виконує тут своїми методами завдання прояснення дистанції між словом (намірами) і реальною сутністю політики, насамперед мовної і культурної. Саме їй під силу дослідити ситуативність, змінюваність ідентичностей залежно від контексту політичних відносин і комунікативної взаємодії, складну діалектику націоналізму і патріотизму, запропонувати найменш обтяжені конфліктогенністю засоби захисту культурної, лінгвістичної, етнічної гомогенності.

Науковий спір навколо того, що виникло раніше – нація чи націоналізм – зазвичай заходить у глухий кут так само, як і суперечки про первинність курки чи яйця. Можливо, саме на шляхах політичної лінгвістики і розгляду нації як продукту політичної волі, віртуальної у своїй основі, вдасться істотно просунутися на шляху подолання розмитості і “невловимості” понять “національна ідея”, “націоналізм” і багатьох інших. В усякому разі, саме вона спроможна підтвердити чи спростувати висновок Д.Белла: якщо нації су-

дилосся лишитися центральним організуючим принципом людського життя, то вона буде не полем гомогенізації, а місцем обміну, де різні культури й мови, перебуваючи у постійному русі, зустрічаються і перемішуються⁶⁹.

Особливий наголос у новій субдисципліні робиться на символічних началах у взаємодії мови, політики й етнічності. Мова відіграє визначальну роль у символізації ідентичності, позицій, статусу. Там, де виникає розбіжність між етнічністю (етнічною самосвідомістю) і мовними орієнтаціями, символічне значення мови незмірно посилюється. За Д.Едвардсом, дихотомія символічного й комунікативного у мові є відображенням більш загальної дихотомії – публічних і приватних маркерів етнічності. Публічні прояви етномовної ідентичності під тиском асиміляції і плюралізації гинуть раніше. Приватні зберігаються у фольклорі, одязі, орнаменті тощо⁷⁰.

Засоби політичної лінгвістики виявляються придатними і для спостереження над магічною функцією мови. Імітаційні можливості вербальної взаємодії успішно використовуються в іміджології – новому напрямі політичної науки, що аналізує можливості творення політичних образів символічними засобами. Створення іміджів політиків – надзвичайно цікавий з політико-лінгвістичного погляду процес: тут реальне та ірреальне, природне і штучно сконструйоване переплетені настільки, що знайти якісь межі практично неможливо. Подиву гідна здатність слова створювати образи взагалі не існуючих субстанцій, що особливо виразно виявляється під час віртуального спілкування в Інтернеті.

Емпірична база для сучасної політичної лінгвістики створюється як дослідженнями в галузі дискурс-аналізу, так і не меншою мірою етнополітичним аналізом проблем мовного режиму, мовного законодавства, мовної політики, двомовності, бікультуральності. Проте, на відміну від лінгвістів, політологи до концептуалізації нової субдисципліни ставляться досить стримано, віддаючи перевагу дослідженню мови або в контексті політичної культури чи політичних комунікацій, або в контексті пошуку нової ідентичності. В усякому разі, у складеному М.Доганом (1999) переліку понад 200 понятійних запозичень політичної науки

із суміжних сфер наукового знання сфера лінгвістики виявилася обійденою⁷¹.

Чим можна пояснити обережність політичної науки щодо освоєння лінгвістичних напрацювань? Якоюсь мірою тут діє природний страх перед своєрідною модою на міждисциплінарність: нові наукові напрями на наукових стиках проростають, як гриби після дощу. Існує природне побоювання, що внаслідок змішування різнорідних об'єктів дослідження міждисциплінарність може обернутися своєрідною недодисциплінарністю. Політологів не можуть не насторожувати спроби редукції дискурсу цілепокладання тільки до мовних його проявів, як і недостатня компетентність чисто лінгвістичного аналізу політичних текстів. Але головне тут, очевидно, у певному незбігу прикладних завдань політології мови і лінгвістики політики (політичної філології). Для політолога важливо насамперед з'ясувати природу і сутність мовної і "навколомовної" політики як сфери політичних комунікацій. Для лінгвіста – проаналізувати політичний дискурс як систему риторичних прийомів і як мистецтво, яке може бути спрямоване не лише на суспільне благо, але й на маніпулювання масовою свідомістю.

Утруднюють "рух назустріч" і різні техніки емпіричного дослідження, як і різні методи, застосовувані в політології та в лінгвістиці. Політологія фокусує увагу на аналізі політичного мислення політиків за даними притаманної їм специфічної мови, а також на моніторингу свідомості за політичними текстами; цікавить її також уся сфера політичної міфотворчості і мовного маніпулювання. Тому вона віддає перевагу методам контент-аналізу і методикам когнітивного картування. Лінгвістика разом із семіотикою тяжіють до проблем моделювання політичного дискурсу – виявлення механізмів народження політичних текстів, характеристик мовної поведінки політика, вербальних і риторичних стратегій, меж і прийомів метафоризації. Тому їх особливо приваблюють методи дискурс-аналізу.

Якщо така неузгодженість прикладних цілей справді існує, то долати її варто за рахунок включення у сферу політичної лінгвістики напрацювань сучасної етнополітології. Адже саме етнополітологія перебуває в епіцентрі між-

дисциплінарних досліджень, спрямованих на виявлення атрибутів і соціокультурних смислів етнічності і мови, як і механізмів взаємодії етносів та влади. Вона здатна дати політичній лінгвістиці відправну систему координат для аналізу мовних прав людини, мовної взаємодії, етнічної й національної ідентичності, етнологічного сепаратизму і багатьох інших проблем, що стосуються політико-правових аспектів регулювання мовної сфери. Мовний дискурс, пошук політики у мові і мови у політиці – це прерогатива саме цієї галузі знання, а базова в етнополітології категорія ідентичності виступає водночас одним з центральних аспектів теорії дискурсу. Ніяка інша наукова дисципліна, крім, можливо, соціолінгвістики, не має такого ресурсу впливу на мовні процеси, як етнополітологія. Якщо в Україні буде нарешті своя політична лінгвістика (а в країнах Заходу і в Росії вона вже дістала науковий статус), то вона відразу ж ділитиме своє предметне поле з етнополітологією. Неможливо переоцінити її значення для визначення пріоритетів у такій складній і дразливій сфері, якою є задоволення мовно-культурних потреб національних меншин і етнічних груп.

З другого боку, політична лінгвістика, що вже має власний арсенал засобів аналізу політико-мовних явищ, вкрай потрібна саме етнополітології. Адже остання є однією з небагатьох наук, в яких сутнісне наповнення основоположних термінів – нація, націоналізм, національна ідея – є не просто розмитим, але й таким, що допускає протилежні трактування.

Ми вже якось звикли не помічати того, що прикметник "національний" має зовсім різне смислове навантаження у словосполученнях типу "національні інтереси" та "національна політика". Але тут ми принаймні маємо справу з усталеними термінами, зміст яких не потрібно розшифровувати. Що ж до понять "національна ідентичність" та "національна ідея", то у такому разі смисли цілковито залежать від уподобань, здебільшого політичних. Інколи доводиться проводити доволі складний аналіз дискурсів, щоб зрозуміти, етнічний чи загальногромадянський зміст у ці поняття вкладається.

Варто згадати, що виитоки політичної лінгвістики простежуються ще у 60 – 70-х рр. – і саме на основі підвищеної дослідницької уваги до проблем етнічності й націоналізму. Інтерес політики й ідеології до проблематики мови, культури та ідентичності спричинив справжній бум навколо мовного планування і взаємодії мови з націєбудівництвом (nation-building). Шлях до зближення дослідницьких методів політичної лінгвістики й етнополітології проклала лінгвістична антропологія (Д.Хаймсон, Дж.Гампертц та ін.). Те, що в термінах цієї дисципліни іменувалося етнографією усного мовлення і етнографією комунікацій, надалі стало предметом спеціальних досліджень в соціолінгвістиці, когнітивній психології, етнолінгвістиці. Чимало мовних аспектів політики порушувалося у праці Н.Хомського “Мова і відповідальність”, яка побачила світ у 1979 р. Справжнім проривом у цій сфері стала вже згадувана праця Ж.А.Лапонса “Мови і їхні території”, виконана на стику політичної лінгвістики і політичної географії. Мовна взаємодія і двомовність, національна ідентичність і етнолінгвістичний сепаратизм, мова і права людини – це далеко не вичерпне коло питань, які розглядає автор⁷².

Новий сплеск інтересу до політико-мовної проблематики відбувся у світовій науці на рубежі 80-х і 90-х рр. Макросоціетальний політичний аналіз у сполученні зі здобутками етнології забезпечив переведення досліджень політики, ідеологічних стратегій, етнічних стереотипів на міждисциплінарний рівень. Виявилось, що мовне планування може приховувати мотивації, які влада не схильна афішувати. І уся мовна політика подавалася вже не в тісних рамках описовості з дескриптивної чи прескриптивної точок зору, а набула якості соціологічної й політичної аналітики.

Проблемам політичної лінгвістики була присвячена щорічна (1995 р.) конференція Бельгійського лінгвістичного товариства, одним з ініціаторів якої був Я.Блуммерт. Обговорювалося широке поле проблем – від політики ідентичності до дискурсу націоналізму й расизму, від політичної риторики до мовного планування і мовної стандартизації. При цьому домінував загальний настрій – не збиватися на окремих розгляд політичного дискурсу чи мовної політики

і не замикатися в рамках “критичної лінгвістики”. Про “нову науку” ще не йшлося – лише про “парадигматичне зрушення”, пов’язане із застосуванням концептів “політика”, “влада”, “ідеологія” для пояснення різних лінгвістичних феноменів. М.Сільверстейн запропонував при цьому поняття *мовних ідеологій* – будь-який акт мови подавався як артикуляція мовних ідеологій, а те, що в соціолінгвістиці іменувалося “культурними” чи “соціальними” вимірами мови, прямо вводилося у контекст мовної політики. Ці підходи дістали розвиток у збірнику “Мовні ідеологічні дебати”, що побачив світ 1999 р. у Берліні і Нью-Йорку в серії “Мова, влада і соціальні процеси”.

Україна, незважаючи на розвинуту лінгвістичну традицію, довго лишалася осторонь таких концептуальних підходів. В УРСР впродовж тривалого часу проблеми впливу мови на політичну сферу розглядалися лише у руслі порівняльного мовознавства, зокрема у працях академіка Л.Булаховського. Нині ці підходи дістають розвиток у соціолінгвістиці, зокрема, у працях відповідного відділу Інституту української мови НАНУ. Інститут веде велику роботу у галузі лексикографії; в його унікальній картотеці послідовно відтворюються й ті зміни, які відбуваються у мові під впливом політики. Соціопсихологічні аспекти мовної компетенції особи досліджує Н.Шумарова⁷³, відображення у мові впливу етнопсихологічних чинників – В.Жайворонок⁷⁴. Активна робота у напрямі вивчення взаємодії мови й соціуму, національно-культурної специфіки мовної комунікації ведеться на кафедрі міжмовних комунікацій і журналістики Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. Зокрема, досліджуються мови й етноси у полікультурній ситуації Криму, сценарії мовної комунікації у Web-просторі, вивчаються проблеми тексту, дискурсу, ролі ЗМІ у комунікативному просторі України⁷⁵.

Усе це, зрозуміло, лише перші кроки на шляху осмислення онтологічної взаємодії політики і мови. Про величезний евристичний потенціал такого осмислення можуть дати уявлення ґрунтовні праці російських науковців, такі, приміром, як праці М.Ільїна, А.Баранова, Є.Шейгал⁷⁶. Сьогодні вже можна говорити про чітко окреслену предметну сферу

політичної лінгвістики, яка включає в себе не тільки аналіз дискурсів і дискурсивних практик, але й широкий спектр проблем політичної мови, комунікацій, мовної політики, політико-правового режиму мовного життя суспільства. Основні цільові галузі дослідження визначаються таким чином:

- мовна політика і мовне планування;
- мова у процесі націєбудівництва;
- мова і символічна влада;
- мовні зміни у контексті політичних установок та ідеологічних орієнтацій;
- політика як дискурсивно/текстуальний процес;
- ідеологія й ідеологічний процес.

Запоруку успішного просування шляхом інтегрування політичного й лінгвістичного знання російські науковці вбачають у відмові від взаємодії за принципом “донор – реципієнт” чи “розробник – користувач”. Прочитуємо ще раз Н. та Л. Мухарямових: “Політична лінгвістика, якщо це не просто розділ мовознавства, але “гібридна”, “прикордонна”, “симбіотична”, “синтетична”, яка завгодно, але не унітарна, галузь знання, може бути побудована лише на початках певного паритету обох складових”⁷⁷.

Обнадійливі перспективи відкриваються на шляхах впорядкування і збагачення термінологічного арсеналу політичної науки. Корисним могло б бути запозичення досвіду роботи італійських вчених над комп’ютерною програмою “Гіперполітика”, що являє собою спробу системної табуляції ключових слів-понять політичної науки за рахунок напрацювань лінгвістики. Вибір і систематизація цих понять на основі сканування десяти політологічних словників, виданих чотирма мовами у п’яти країнах і добір відповідних текстів дав змогу створити модель понять-ядер, пов’язаних через дихотомічні осі із спорідненими чи протилежними поняттями. Така крос-табуляція відкриває широкі можливості не лише для аналізу дискурсів, але й для дослідження особливостей політичної культури у різних країнах⁷⁸.

Сучасна політична лінгвістика має, отже, яскраво виражений міждисциплінарний характер. Вона інтегрує здобутки соціолінгвістики, етнолінгвістики, інтерлінгвіс-

тики, лінгвістики тексту, наративного аналізу, стилістики, риторики. Якщо у XIX ст. мовознавство виявляло особливо тісні зв’язки з філософією, психологією, біологією, то у XX ст. воно виявилось найбільш дотичним до політико-ідеологічної теорії і практики. Навіть у тому вигляді, в якому політична лінгвістика існує сьогодні, вона здатна своїми методами здійснювати всебічний аналіз мовних комунікацій. Зростання інтересу вчених до інтеракціональних і когнітивних аспектів мовної комунікації дістало наочний вияв у дослідженні мови як інтегрального елемента політичної сцени – не просто інструменту описання подій, але й важеля впливу на політичну реальність і оформлення певних політичних ролей. Точаться дискусії щодо впливу лінгвістичної гомогенності чи гетерогенності на соціальні процеси в суспільстві⁷⁹. Особливо плідним виявився метод дискурс-аналізу символічного простору національно-етнічної свідомості, тобто того середовища, в якому перебувають проблеми мови.

Утім, той факт, що досі у політичній лінгвістиці домінують суто лінгвістичні підходи, істотно обмежує її евристичні можливості. Особливості циркулювання мови у політичному просторі якщо й розглядаються, то фрагментарно, на окремих прикладах. Політична мова або трактується надто широко, охоплюючи, по суті, увесь мовний процес, або розглядається лише як варіант маніпулятивних технологій.

Для чіткого визначення предметного поля політичної лінгвістики важливо мати на увазі той факт, що мовна політика ніде в світі не є “чистою інженерією” – вона входить своїм корінням у світ ментальностей, ідентичностей і тому не є мотивованою лише відносинами влади і власності. З другого боку, відкриваючи тим чи іншим політичним силам доступ до позицій престижу і впливу, до ресурсів (у тому числі символічних), вона сама є чинником активного впливу на ідентифікаційний простір. Тому політична лінгвістика може активно розвиватися лише за умови, що в полі її зору постійно перебуватимуть не лише суто мовні проблеми, але й далеко ширші за своїм соціальним наповненням проблеми етнічності й національної ідентичності. Вона відстоїть своє право на існування лише у тому разі, якщо рівною

мірою досліджуватиметься і вплив мови на політику, і вплив політики на мову та всю етнічну сферу. Саме у досягненні концентрації зусиль лінгвістів і політологів і полягає сьогодні ключова методологічна проблема політичної лінгвістики.

- ¹ *Габермас Ю.* Філософський дискурс Модерну. – К., 2001. – С. 24 – 25.
- ² Там само. – С. 341, 375.
- ³ *Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 258.
- ⁴ *Витгенштейн Л.* Философские работы. – Ч.1. – М., 1994. – С. 110 – 140.
- ⁵ *Юлина Н.С.* Тайна сознания: альтернативные стратегии исследования. – Ч.1 // Вопросы философии. – 2004. – №10. – С. 130.
- ⁶ Философия и интеграция современного социально-гуманитарного знания (материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 2004. – №7. – С. 12, 33.
- ⁷ Цит. за: *Єрмоленко А.М.* Комунікативна практична філософія. Підручник. – К., 1999. – С. 29.
- ⁸ *Гьосле В.* Практична філософія в сучасному світі. – К., 2003. – С. 82.
- ⁹ *Апель К.-О.* Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці // *Єрмоленко А.М.* Комунікативна практична філософія. – С. 421 – 422.
- ¹⁰ *Апель К.-О.* Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Там само. – С. 400 – 410.
- ¹¹ *Печерская Н.В.* Знать или называть: метафора как когнитивный ресурс социального знания // Полис. – 2004. – №2. – С. 96 – 99.
- ¹² *Гьосле В.* Практична філософія в сучасному світі. – С. 178.
- ¹³ *Костенко Н.* Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №4. – С.74.
- ¹⁴ *Солдатова Г.* Афіліація етнічна // Енциклопедія етнокультурознавства. – Ч.1. – Кн.1. – К., 2000. – С. 49.
- ¹⁵ *Ларченко М.* Ігнорування інтересів кримськотатарського народу було б нераціональною стратегією держави // Віче. – 2003. – №9. – С. 76.
- ¹⁶ *Прахова Ю.М.* Блеск и нищета конструктивизма // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2003. – №1. – С. 78 – 86.
- ¹⁷ *Канке В.А.* Этика ответственности. Теория морали будущего. – М., 2003. – С.151 – 173.
- ¹⁸ Про різні значення терміна “постмодернізм” див. напр.: *Ильин И.* Постмодернизм: словарь терминов. – М., 2001. – С. 206; *Ильин И.П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М., 1998. – С. 6.

- ¹⁹ Див.: *Цыганков П.А.* Спор рационализма и рефлексивизма в западной теории международных отношений // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2003. – №4. – С. 50 – 51.
- ²⁰ *Кузь О.* Світ мультикультурного постмодерну і українські політичні практики // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 4. – К., 2003. – С. 201.
- ²¹ Див.: *Леш С.* Соціологія постмодернізму. – Львів, 2003. – С. 202 – 205.
- ²² *Лісовий В.* Дискусія як спілкування в контексті “проблемного поля” // Український гуманітарний огляд. Вип. 5. – К., 2001. – С. 41.
- ²³ Див.: *Трубникова Н.В., Уваров П.Ю.* Пути эволюции социальной истории во Франции // Новая и новейшая история. – 2004. – №6. – С. 139 – 145.
- ²⁴ *Селунская Н.Б.* Методологическое знание и профессионализм историка // Новая и новейшая история. – 2004. – №4. – С. 32 – 41.
- ²⁵ *Репина Л.П.* Историческая память современной историографии // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 39 – 51.
- ²⁶ Огляд оціночних суджень щодо постмодернізму в Україні див.: *Терно С.* Вони грають не за правилами, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза. – 2004. – №1. – С. 92 – 111.
- ²⁷ *Леш С.* Соціологія постмодернізму. – С.8.
- ²⁸ *Загороднюк В.* Мова у модерновій та постмодерновій парадигмах // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 3 – 16.
- ²⁹ *Герасимов В.И., Ильин М.В.* Политический дискурс-анализ // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 61.
- ³⁰ Див.: *Озадовська Л.* Мова у контексті діалогу // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 26.
- ³¹ *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 276.
- ³² *Шейгал Е.И.* Семиотика политического дискурса. – М., 2004. – С. 5.
- ³³ *Касавин И.Т.* Проблема и контекст. О природе философской рефлексии // Вопросы философии. – 2004. – № 11. – С. 28.
- ³⁴ *Поліщук Я.* Сексуальність як дискурс: маятник рухається? // Український гуманітарний огляд. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 68 – 90.
- ³⁵ *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М., 1990. – С. 136 – 137.
- ³⁶ *Шейгал Е.И.* Семиотика политического дискурса. – С. 42 – 61.
- ³⁷ *Герасимов В.И., Ильин М.В.* Политический дискурс-анализ. – С. 62 – 63.
- ³⁸ *Шейгал Е.И.* Семиотика политического дискурса. – С. 24.
- ³⁹ *Степанов Ю.С.* Язык и метод. К современной философии языка. – М., 1998. – С. 19.

- ⁴⁰ Ділі Дж. Основи семиотики. – Львів, 2000. – С. 58, 129.
- ⁴¹ Солодка О. Дискурсивні горизонти теорії, або питання про доцільність “філософем” М.Фуко // Філософська думка. – 2004. – №1. – С. 55 – 57.
- ⁴² Див.: Леш С. Соціологія постмодернізму. – С. 206 – 208.
- ⁴³ Дейк Т.А. ван. Расизм и язык. – М., 1989. – С. 4 – 7.
- ⁴⁴ Дейк Т.А. ван. Язык, сознание, коммуникация. – М., 1989. – С. 114 – 118.
- ⁴⁵ Political Discourse in Transition in Europe 1989–1991. – Amsterdam, Philadelphia, 1998.
- ⁴⁶ Трошина Н.Н. Проблемы национально-культурной идентичности в политическом дискурсе объединенной Германии (языковой аспект) // Политическая наука. – 2002. – №3. – С. 176 – 182.
- ⁴⁷ Гаврилова М.В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа. – С. 131.
- ⁴⁸ Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – С. 339.
- ⁴⁹ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. Ukrainские dyskusje o tożsamości. – Lublin, 2003. Українські відгуки на книгу див.: Критика. – 2004. – Ч. 5. – С. 17 – 18.
- ⁵⁰ Див.: Слово в действии: интент-анализ политического дискурса. – СПб., 2000.
- ⁵¹ Суглобін С.І. Питання етнополітики в сучасній пресі України: ідентифікація етнополітичної інформації (за підсумками контент-аналізу всеукраїнської преси) // Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. – К., 1993. – С. 52 – 74.
- ⁵² Тринчий В. Политическая лингвистика или ее борьба // Российско-украинский бюллетень. – М.-К., 2000. – № 5; Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002. – С. 59.
- ⁵³ Щербенко Е. Мова тоталітарного суспільства // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 206 – 219; Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси: 1950 – 80-ті роки в УРСР. – К., 2003.
- ⁵⁴ Кулик В. Творення “здорового глузду” в сучасному українському дискурсі з мовно-етнічних проблем // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 24. – К., 2003. – С. 218.
- ⁵⁵ Тищенко К. Метатеорія мовознавства. – К., 2000.
- ⁵⁶ Мухарямов Н.М., Мухарямова Л.М. Политическая лингвистика как научная дисциплина // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 44 – 45.
- ⁵⁷ Там само. – С. 47-49.
- ⁵⁸ Див.: Даниленко В.И. Современный политологический словарь. – М., 2000. – С. 218 – 220.

- ⁵⁹ Lasswell H.D., Leites N. Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics. – N.Y. – 1949. – P.9, 18,40.
- ⁶⁰ Корнейко Т.Г. Основные подходы к изучению политического языка в современных политико-лингвистических исследованиях // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2003. – №5. – С. 78.
- ⁶¹ Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994. – С. 29.
- ⁶² Леш С. Соціологія постмодернізму. – С. 272 – 282, 296, 300.
- ⁶³ Губогло М.Н. Языки этнической мобилизации. – М., 1998.
- ⁶⁴ Ильин М. Политический дискурс как предмет анализа // Политическая наука. – 2002. – №3. – С. 8, 12 – 15.
- ⁶⁵ Татунц С.А. Этнические меньшинства в процессе коммуникации // Вестник Московского университета. – Сер.18. – Социология и политология. – 1999. – № 4. – С.80.
- ⁶⁶ Аллатов В. Об антропоцентричном и системоцентричном подходах к языку // Вопросы языкознания. – 1993. – №3. – С. 24 – 25.
- ⁶⁷ Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. – СПб., 1998. – С. 190 – 306.
- ⁶⁸ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – СПб., 1998. – С. 175 – 178, 206.
- ⁶⁹ Bell D.A. The Cult of Nation in France: Intenting Nationalism, 1680 – 1800. – Cambridge (Mass.), 2001. – P. 217.
- ⁷⁰ Edwards J. Language, Diversity and Identity // Linguistic Minorities, Policies and Pluralism. – L., 1984. – P. 291 – 292.
- ⁷¹ Политическая наука: новые направления. – М., 1999. – С. 119.
- ⁷² Laponce J.A. Languages and Their Territories. – Toronto, 1987.
- ⁷³ Шумарова Н.П. Языковая компетенция личности: социопсихологический аспект. – К., 1994; й ж: Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. – К., 2000.
- ⁷⁴ Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63.
- ⁷⁵ <http://www.tnu.crimea.ua>.
- ⁷⁶ Ильин М.В. Слова и смыслы: Опыт описания ключевых политических понятий. – М., 1997; Баранов А.И. Введение в прикладную лингвистику. – М., 2001; Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М., 2004.
- ⁷⁷ Мухарямов Н.М., Мухарямова Л.М. Политическая лингвистика как научная дисциплина. – С. 54.
- ⁷⁸ Ирхин Ю.В. Международная ассоциация политических наук и XIX Всемирный конгресс политологов. – С. 116 – 117.
- ⁷⁹ Див.: Nettle D. Linguistic Fragmentation and the Wealth of Nations: The Fishman-Pool Hypothesis Reexamined // Economic Development and Cultural Change. – 2000. – № 48. – P. 335 – 347.

Розділ II

ПОЛІТИЧНА МОВА В СИСТЕМІ КОМУНІКАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Мова політики: поняття і феномен

Як і всякий новий науковий напрям чи субдисципліна, політична лінгвістика потребує осмислення своїх методологічних основ і переведення теоретичних понять на операційний рівень. Її тезаурус, природно, складається як з політологічних, так і з лінгвістичних термінів. Серед них один з основоположних – *мова політики*.

Осмислення зв'язку мови й політики тривало впродовж усього минулого століття. Ще у 1918 р. відомий французький лінгвіст А.Мейє чітко сформулював взаємозв'язок мови й політики: “боротьба за мову є символом боротьби за владу”. У 1971 р. Дж.Покок звернув увагу на здатність мови дістати статус політичної підсистеми і настійно радив експериментувати з “техніками ідентифікації і дослідженнями парадигматичних мов, що використовуються у політичному дискурсі”¹. Але повинно було пройти ще чверть століття, щоб у ході дослідження дискурсів виробився науковий підхід до вивчення політичної мови.

Сьогодні вже є цілком очевидним, що систему політичних поглядів неможливо відокремити від її вербалізованих версій. Мова – усна, писемна, друкована, електронна – нерозривно пов'язана із мисленням і пізнанням; лише на її основі може відбуватися вироблення, укорінення і поширення понять. Інтерактивне використання мови зіставне за значимістю із демонстрацією сили і навіть із її застосуванням. Мовні особливості можуть істотно впливати на формування тих або інших відмінностей у політичній культурі. Тому лінгвістика в тій її частині, яка вивчає мову як засіб комунікації, має бути обов'язково включена в число дотичних до політики наукових дисциплін.

Але так само зрозуміло, що оскільки управління інформаційним середовищем становить ключ до управління суспільством, для дослідження комунікаційних і симво-

Розділ II. Політична мова в системі комунікаційних зв'язків

лічних функцій мови апарат лінгвістики явно недостатній. Воно може бути успішним лише за умови взаємного запліднення і схрещування сфер політичного і лінгвістичного знання.

Смислова невизначеність політичних термінів використовується політиками для розмивання меж між абстрактним і конкретним; як ніхто інший, вони володіють вмінням “говорити багато, щоб не сказати нічого”. Зазвичай владні структури бачать своє завдання у тому, щоб обмежити громадянам доступ до інформації. Залежно від комунікативної дистанції, що існує між владою і соціумом, визначається ступінь авторитарності дискурсу.

Від символічної функції мови прокладається місток до символічної політики як особливого різновиду політичної комунікації, в якій навіювання стійких символів бере гору над раціональним осмисленням. Перетворення символічного у своєрідний капітал, який здатен примножуватися чи втрачатися – прямий результат технологізації та економізації суспільних відносин. Символічна експресивність у політиці спрямована на збудження суспільної уваги, створення мотивів, провокування певних дій. Використання естетичних можливостей символу доповнюється семантичним аналізом смислів і стає підґрунтям мобілізаційних технологій. У своїх крайніх проявах символізація політики перетворює останню у різновид шоу-бізнесу, “політичний театр”. Наскільки пропоновані “вистави” сподобаються публіці, величезною мірою залежить від гнучкості й досконалості політичної мови.

Вітчизняний політолог Е.Щербенко, безумовно, мав рацію, коли писав, що мова є таким самим інструментом здійснення суспільного життя, яким є ринок, вибори тощо. “При цьому “простими очима” її закономірностей не побачиш. Так само, як “ринок” – це є певні моделі, закономірності, і для їхнього осягнення нам потрібні відповідні інтелектуальні інструменти, так і мова: це не просто слова, а сама структура мислення... де певні речі можуть бути висловлені, а певні – ні; де одні елементи уявлень пов'язані з іншими так само органічно, як різні дуже несхожі органи в єдиному організмі”². Як і політична система чи національна про-

мисловість, політична мова виробляється в суспільстві і потребує спеціальних зусиль для свого підтримання.

Чіткого визначення мови політики, незважаючи на безліч її інтерпретацій, поки що немає. Найчастіше її визначають через поняття “політичний дискурс”, “політична комунікація”; побутують також формули: “політична (суспільно-політична) мова”, “мова суспільної думки”, “мова публічної сфери” тощо. Оптимальними визначеннями можна вважати ті, які характеризують політичну мову як сукупність дискурсивних практик, що формують сферу політичної комунікації. Російський фахівець у галузі метафоричного моделювання А. Чудінов визначає політичну мову як особливу підсистему національної мови, призначену для політичної комунікації, тобто для пропаганди тих чи інших ідей, емотивного впливу на громадян, вироблення суспільного консенсусу. Політична мова відбиває політичну реальність, змінюється разом з нею і водночас бере участь у її створенні і видозмінюванні³.

Політична мова – це насамперед інструмент, що використовується у боротьбі за владу й статус. Його прикладна функція особливо виразно виявляється під час передвиборних кампаній. Водночас політичну мову продуктивно представляти як своєрідний діалог між “партією влади” і опозицією, діалог, який час від часу переходить у поєдинок. Елементи гри, спорту, словесної війни, переплітаючись між собою, створюють ефект змагальності. При цьому одночасно здійснюється проекція як у минуле (осмислення досвіду і уроків використовується як аргументативний прийом), так і в майбутнє (прогнозування наслідків вибору сполучається із конкретними обіцянками політика).

Лінгвісти розглядають політичну мову як одну з професійних підмов – варіантів загальнонаціональної мови. У семіотичі її представляють як корпус знаків, що становлять семантичний простір політичного дискурсу. Основна функція політичної мови – регулятивна; вона здатна пробуджувати волю до дії (як і гальмувати чи дестабілізувати відповідний процес). У рамках інструментальної функції політична мова здійснює соціальний контроль, легітимацію і відтворення влади, формує систему орієнтацій. Референтна

(відображальна) функція виявляється у вибудовуванні системи взаємовідносин людини і зовнішнього світу, в якій мова виступає як інструмент інтерпретації (а також створення ілюзій).

Одна з найважливіших функцій політичної мови – вироблення вербальних механізмів зв'язку між владою і громадянським суспільством. На наш погляд, поняття “політична мережа” (policy network) пропонує вдале визначення структури політичного менеджменту, здатного поєднати інтереси держави й громадянського суспільства. І хоч у зарубіжних політичних науках точаться жваві дискусії щодо того, є це поняття лише вдалою метафорою, чи воно здатне сформулювати новий інструментальний підхід до вивчення політики, очевидно, що ми маємо справу з реальністю, яка не тільки вписується у загальний контекст глобалізаційних процесів, але й формує уявлення про спільний інтерес у політиці. Політичні мережі являють собою сукупність державних і громадських організацій, міжурядових структур програмного менеджменту, публічних агентств, приватних фірм, які взаємодіють між собою і обмінюються ресурсами на основі різного роду формальних і неформальних правил. Р. Родес виділяє п'ять типів політичних мереж: політичні співтовариства (policy communities), професійні мережі (professional networks), міжурядові мережі (intergovernmental networks), мережі виробництв (producer networks) і проблемні мережі (issue networks)⁴.

Специфіка мови політики в її варіативності – вона має бути достатньо дохідливою й зрозумілою широкому загалу і водночас функціонально зумовленою необхідністю бути на рівні найсучаснішого політичного знання і тому ускладненою. Її відмінність від звичайної мови полягає і у певній “завуальованості” – політичні потреби часто зумовлюють езопівську манеру висловлювання, розраховану на “читання між рядками”. Внаслідок цього політична мова, за самою своєю суттю спрямована на досягнення комунікативного ефекту, може й ускладнювати процес порозуміння.

Чи тотожні між собою поняття “мова політики” і “політична мова”? На рівні побутового слововживання, очевидно, тотожні. Але для фахівців із семіотики відмінність відчутна.

Під мовою політики вони зазвичай розуміють термінологію і риторику політичної діяльності, де політики виступають у своїй професійній ролі. Політична мова у такому баченні – це не обов'язково прерогатива професійних політиків чи державних чиновників; це, по-перше, ресурс, відкритий для всіх членів мовного співтовариства, а, по-друге, мова, що застосовується у маніпулятивних цілях. До сфери політичної мови відносять також увесь спектр проблем, пов'язаних із політичною коректністю і боротьбою за чистоту мови. Втім, визнається, що обидва поняття перебувають у відносинах перехрещування – мова політики так само є мовою маніпуляцій, як і політична мова⁵.

У мові політики прийнято розрізняти мову законодавства та адміністративно-правової сфери; мову управління; мову дипломатичного спілкування та переговорів; мову політичної пропаганди; мову політичного виховання. Певні відмінності, насамперед щодо ступеня експресивності та характеру метафоризації, існують між політичною мовою, що функціонує у науковій сфері, та мовою політичної публіцистики. На відміну від мови науки, в якій над усе цінується об'єктивність, політичну мову відрізняє спонукальність і, отже, оціночна акцентованість і гіперболізація в ній іманентно присутні.

В. Дем'янков бачить відмінність політичної мови від звичайної у “термінологічності” й полемічності політичної лексики, застосуванні своєрідних мовних прийомів, “значущих пауз”. Надмірна ідеологізація й наукоподібність, декламаторський стиль, лозунговість, претензія на абсолютну істину – саме те, що характеризує політичну мову і є, по суті, “перенесенням воєнних дій з поля бою на театральну сцену”, “театралізованою агресією”. Політичній мові притаманна своєрідна диглосія, коли мова офіційної пропаганди істотно відрізняється від звичайної. Політик оперує символами, а ефективність політичного дискурсу залежить від того, наскільки ці символи співзвучні масовій свідомості⁶. Завдання аналітика – розшифрувати символи, відшукати у кожному політичному тексті притаманний йому неекспліцитний смисл, який не тільки не адекватний буквальному, але може бути протилежним йому. Навіть базові теоретичні по-

няття політології, такі як “влада”, “партія”, “культура”, за Т. Мітрохіною, є “семантичними головоломками”. Майже всі політичні сили у своїй риториці апелюють до справедливості, але кожна з них вкладає в це поняття своє, відмінне від інших, бачення. Теоретичне поняття, сформульоване на матеріалі однієї політичної спільноти, при перенесенні в іншу нерідко перестає працювати⁷.

Варто підкреслити, що поняття “мова політики” значною мірою метафоризоване, а тому в деяких аспектах ширше, ніж поняття “мова”. Адаже ритуали, навіть не сполучені із мовним супроводом – це теж мова політики, її концентрований вираз. За М. Фуко, саме ритуали окреслюють для мовців їхні ролі; ритуал фіксує гадану чи приписувану дівість слів, межі їхньої примусової сили⁸. Ритуалізація передбачає істотне підвищення ролі символів як засобів впливу на людську поведінку. Символізуючи соціальний порядок за допомогою метафор і метонімії, ритуали покликані охороняти цей порядок. Здатність метафори редукувати складні, заплутані зв'язки до простого образу застосовується, зокрема, у конфліктному менеджменті. Як переконливо довів С. Поцелуєв на матеріалах “рейкової війни” в Росії 1998 р., “політичне залагодження конфлікту шляхом його ритуалізації є не стільки “науковим заходом”, скільки політичним мистецтвом чи, коли хочете, політичною магією”⁹.

Ритуал – форма символічної дії, яка жорстко структурована і внаслідок частого повторюваності входить у звичку. Вплив ритуалу як мови політики зумовлюється поєднанням у ньому слів, звуків, жестів, образів та інших форм емоційного впливу з одночасним включенням усіх сенсорних каналів сприйняття. Водночас ритуал є елементом культурної трансмісії, поєднуючи минуле і сьогодення у символічних актах “пригадування”. Звертання до політичних міфів, яке також часто є частиною ритуальної церемонії, покликане полегшувати процес політичної ідентифікації. Додатковим чинником збудження емоцій є чіткий сценарій, що в ідеалі витримується у всіх деталях. Коли людина сама стає учасником ритуалу, його емоційний вплив на неї, як правило, посилюється. Масові маніфестації у ході акцій громадян-

ської непокори, свідками яких ми стали на початку зими 2004 р., продемонстрували величезну збуджуючу силу добре продуманого ритуалу.

Здебільшого ритуал виступає як засіб легітимації влади. У нашому випадку він став, якщо винести “за дужки” суто організаційний бік справи, інструментом демонстрації ідентичності. Незалежно від намірів ініціаторів акції люди, що вийшли на вулицю, відчули себе колективом, згуртованою спільнотою. Політичний спектакль перетворився у щось більше і якісно інше. Зрозуміло, що елементи навіювання й міфологізації не тільки не зникли, але з кожним днем виявлялися все виразніше. Проте акт пробудження громадянської свідомості відбувся, і відтепер політики комфортного життя вже не матимуть. А в яке – конструктивне чи деструктивне – русло буде спрямована пробуджена енергія, покаже час.

Політична мова, отже, являє собою досить ефективний інструмент, який не лише забезпечує вироблення й передачу політичної інформації, але й виступає творцем політичних смислів, могутнім ідеологічним чинником. Існуючи у двох формах – вербальній і символічній, політична мова диктує правила гри, що ведеться між владою і громадянами. Як елемент політичної культури, мова політики може бути і засобом виховання, і знаряддям маніпуляції свідомістю. Вивчення політичної мови покликане виявити не лише загальний напрям політики і тип політичного режиму у кожному конкретному суспільстві, але й зміст тих міфів, ілюзій, стереотипів, які свідомо “запускаються” в суспільну свідомість і є засобом маніпулятивного впливу.

Найширші можливості для моделювання політико-мовних процесів існують у рамках когнітивного методу. Зокрема, операційне кодування на основі вивчення мови політичного лідера дає змогу створити уявлення про те, яким бачить він оточуючий світ і своїх політичних союзників та опонентів, яким методам політичної взаємодії і риторичним прийомам віддає перевагу. Більш складні завдання розв'язуються методом когнітивного картування, який дозволяє моделювати процес мислення політика і передбачати його політичні ходи у майбутньому¹⁰.

Другий важливий термін, без осмислення суті якого неможливо збагнути сутність політико-мовних відносин – *інтерація* (мовна і політична). У широкому розумінні термін “інтерація” синонімічний поняттю “взаємодія”; обидва поняття багатозначні і по-різному визначаються у концепціях символічного інтераціонізму (Дж.Мід, Г.Блумер, М.Кун), соціально-перцептивного когнітивізму (К.Левін, Ф.Гайдер), у теоріях психоаналітичної орієнтації (Г.Салівен, Е.Берн, М.Кляйн). Найчастіше під інтерацією розуміють взаємообмін думками з метою досягти порозуміння. За Ю.Габермасом, залежно від того, як плани і дії Alter стикуються з діями і планами Ego, розрізняються різні типи мовної інтерації. Якщо мова виступає як засіб передачі інформації, можна говорити про стратегічну дію. Коли ж мова є джерелом соціальної інтеграції, працює “поєднуюча енергія мови як такої”, і у даному разі можна говорити про комунікативну дію. При цьому “мовленнєві дії не можуть здійснюватися з подвійними намірами”: коли мовець навмисно запускає в хід механізми заохочення або погроз, навіювання чи введення в оману, такий контакт не може інтросуб'єктивно тлумачитися у категоріях взаєморозуміння¹¹. Залежно від налаштованості суб'єкта політики на приховування своїх намірів чи на відкритість у сучасній практичній філософії розрізняються поняття стратегічної та комунікативної раціональності¹².

Третє основоположне для політичної лінгвістики поняття – *політична комунікація*. Серед багатьох його значень перевага віддається характеристиці комунікації як акту спілкування і механізму передачі інформації за допомогою технічних та символічних засобів. За Н.Луманом, комунікація являє собою певний тип спостереження за світом, базований на розмежуванні інформації, повідомлення і розуміння. Вона “не в змозі контролювати те, що відбувається одночасно з нею... а, отже, вона завжди лишається залежною від звернення до власного минулого, від надмірностей, самоконструйованих рекурсії... За допомогою безперервно відтворюваного розрізнення інформації й розуміння соціальна система може спостерігати саму себе”. Комунікація є соціальною, а тому неможливо ніяким чином вибудувати “су-

спільну" (колективну) свідомість. Це означає, що консенсус як повноцінне взаєморозуміння лишається недосяжним. Його функцію й виконує комунікація¹³.

Від біологічних процесів будь-якого різновиду комунікацію відрізняє те, що вона має здатність до самоспостереження, акумуляції досвіду, вибудовування операційної пам'яті. Її розглядають як певну доповнюючу мову субстанцію, а саме – код генералізованих символів, які управляють процесом передачі результатів селекції¹⁴. Термін "масова комунікація" включає інституалізовані форми виробництва й поширення повідомлень, розрахованих на масовий попит. У поняття політичної комунікації включають будь-які мовні утворення, суб'єкт, адресат чи зміст яких належать до політичної сфери; у цьому розумінні поняття "політична комунікація" і "політичний дискурс" можна розглядати як синонімічні.

У рамках загальної теорії комунікації розрізняють шість фундаментальних підходів до дослідження політичної комунікації. Системний базується на напрацюваннях кібернетики: комунікація розглядається у термінах інтеракції між елементами системи. Лінгвістичний розглядає мову як засіб соціального контролю над політичними інститутами і процесами. Символічний підхід визначає політику й комунікацію у термінах обміну символами. Функціональний переносить центр ваги на забезпечення комунікацією функцій соціалізації і підтримання стабільності. Організаційний фокусує увагу на інформаційних потоках і чинниках, що можуть їх стримувати. Нарешті, підхід, який умовно називають екологічним, досліджує комунікацію з точки зору впливу на неї середовища існування, насамперед політичної системи.

Ю.Габермас наголошує на важливості ще цілого ряду понять, що регулюють політико-мовні відносини. Поняттям *культурні універсалиї* (конституенти) об'єднуються мова, праця, інтеракція та система тлумачення; в термінах антропології, психології розвитку, соціолінгвістики вони позначаються як мовна компетенція, когнітивна компетенція і рольова компетенція. Поняттям *комунікативна компетенція* в сучасній філософії та політології позначають бажання

та здатність громадян брати участь у демократичному політичному процесі.

Поняття "інтеракція" дещо потіснило термін "діалог" у його розширеному трактуванні – як вільного й рівноправного обміну думками з метою вироблення спільної позиції або спільного погляду на явище чи процес. Водночас зближуються поняття "діалог" і "комунікація". За М.Шульгою, сучасне розуміння діалогу означає найдемократичнішу форму комунікації, що застосовується до ситуацій, в яких інші форми інституційного спілкування неможливі. Умовами результативності діалогу вважаються подолання егоцентризму кожної зі сторін, визнання іншої сторони діалогу як рівноправного партнера. При цьому власна позиція не повинна уявлятися бездоганною, а погляд іншої сторони має розглядатися з позицій толерантності – як знання, що розширює горизонт власного буття¹⁵.

Діалогічний потенціал соціуму визначається його здатністю використовувати різні засоби узгодження інтересів, цілей і дій. Рівень його цивілізаційної зрілості прямо залежить від діалогічної компетенції, від вміння чути опонента, розуміти систему його аргументації. Партнери по діалогу незалежні один від одного через свободу вибору і водночас вразливі внаслідок своєї відкритості. Переговорний процес – це і форма спілкування, і мистецтво, і своєрідна гра, відпрацювання технологій. Чим глибшим є конфлікт, тим важче вибудовується діалогічна взаємодія.

У сучасній філософії конструктивний діалогізм протиставляється як "монологічному раціональному пізнанню", так і "релятивістському плюралізму". Саме такі підходи домінували на XXI Всесвітньому філософському конгресі (Стамбул, 2003). Водночас філософи звертають увагу на певні методологічні негаразди, коли йдеться про діалог, комунікацію, толерантність. Усі ці категорії стають безмістовними в разі наявності у суспільстві установки на агресивність і конфліктну взаємодію. Діалог конструктивний лише в середовищі, вільному від крайнощів радикалізму й агресивного фундаменталізму. Неможливий, приміром, діалог із терористами, для яких життя людей є розмінною монетою у здійсненні їхніх амбіційних стратегій. Толерант-

ність не може трактуватися у вигляді терпимості без берегів. Заклики до антропологічного повороту у філософії, які лунають дедалі частіше, зводяться переважно до вироблення наукою чіткої структури вказаних понять і визначенні меж їх застосовності у різних політичних ситуаціях¹⁶.

Не має чітких обрисів і поширений у лінгвістиці й політології термін “концепт”. У когнітивній лінгвістиці, де поняття “концепт” є базовим, його визначають як складну багатокомпонентну інформаційну структуру, що відображає комплекс знань людини про зовнішній світ і саму себе, а також є одиницею пам'яті. Проте в широкому слововжитку категорію “концепт” застосовують як синонім поняття; часто ним передається “ментальний зміст”, “смісл”. У російському словнику когнітивних термінів концепт характеризується як “термін, який слугує для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання та досвід людини”; “оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усєї картини світу, відображеної у людській психіці”¹⁷.

Навряд чи таке вузько психологічне тлумачення поняття наближає читача до вияснення його справжньої суті. Здається, ближча до істини українська дослідниця О.Левченко, яка пропонує окреслити концепт як стрижневу оперативну одиницю ментального рівня, що може позначатися словом, словосполученням чи фразеологізмом, структуруючи певною мірою картину світу. “Широкий погляд на розуміння культурно-значимих концептів уможливило пояснення взаємозв'язків мови, мислення та культури, дає змогу дослідити процеси творення значень”¹⁸.

Базовим концептом у політичній мові є поняття “влада”. Сміслова структура лексеми “влада” зводиться до права розпоряджатися, підпорядковувати своїй волі; політичне владарювання пов'язане з суттєвим, якщо не вирішальним, впливом на долі, поведінку і діяльність великих мас людей. Цікаво, що українське слово “влада” етимологічно пов'язане саме з владарюванням, тоді як, приміром, англійське *power* походить від латинського *potere*, що означає спроможність, силу. Ще більш показова етимологія російського поняття

“государство” – воно віддзеркалює нічим не обмежену владу *государя*, тоді як англійське *state* є відображенням публічно-правового поняття “статус”. Українська лексема “державна” походить від слова “держати” (володіти), і у порівнянні з російським “государством” тяжіє до оціночної нейтральності.

Сучасні концептуальні підходи до визначення сутності політичної влади поділяються на дві групи: атрибутивно-субстанційні, що трактують владу як атрибут, субстанційну якість суб'єкта, і реляційні, що представляють владу як соціальну взаємодію.

Водночас владу можна представити і як своєрідну систему комунікації. Однак, як зауважує Н.Луман, “спроби аналізу поняття влади самого по собі, знайдення у ньому різних смислових відтінків ніколи ні до чого не приводили; вони завжди були надто обережними і врешті-решт розчарували дослідників”¹⁹.

Поряд з поняттям “концепт” у лінгвістиці й теорії комунікації широко застосовуються поняття “фрейм”, “слот”. Якщо розглядати концепт як певне знання, то фрейм являє собою форму організації цього знання, спосіб його структурування. Англо-російський словник із лінгвістики й семіотики визначає фрейм як “концептуальну структуру для декларативного, рідше – процедурного, представлення знання про типізовану ситуацію або про типові властивості об'єкта”²⁰. Простіше кажучи, це рамка, в якій подається інформація про певну подію. Слот – частина фрейму, його тематичний вузол.

Оскільки йдеться про мовні відносини у політичному полі, уявляється важливим прояснити сутнісний зміст поняття “поле політики”. Ю.Габермас визначає його як публічну сферу, простір комунікативних взаємодій, царину соціальних рефлексій і формування громадської думки. Суспільству притаманні, за Габермасом, комунікативний розум і відповідна сфера соціальної інтеграції²¹.

Про “поля Бурдье” уже йшлося вище. Тут варто лише додати, що головну особливість поля політики П.Бурдье вбачає у претензії політичних акторів нав'язувати своє бачення легітимності, внаслідок чого поле політики “дедалі відчутні-

ше схильне замикатися на своїх власних інтересах” і перетворюватися у поле символічного насильства²².

Децю відмінну дефініцію політичного поля пропонує російський політолог Ю. Качанов. У його трактуванні політика виступає як автономна й самодостатня система вироблення й відтворення політичного капіталу, а поле політики – як сукупність активних характеристик, що роблять політичних агентів силою, забезпечують їх владою і впливом. Качанов звертає увагу на рухливість і динамізм політичного поля; тут жоден об'єкт не є абсолютним, а зрозуміти їх взаємовідносини можна лише за допомогою співвіднесень, порівнянь, протиставлень²³. Вітчизняна дослідниця С. Барматова пропонує свій варіант ідентифікації концепту “поле політики”. В її баченні це унікальний простір функціонування політичних явищ, фактів, феноменів, який прагне абсолютної автономності, самоорганізується, опосередковується історичними, еволюційними, ментальними та іншими чинниками²⁴.

Утверджуються у політичній лінгвістиці і запозичені із соціальної психології поняття *інтенції* й *інтенціональності*. В поняття “інтенція” вкладається активна психологічно-політична спрямованість на об'єкт – типу тієї, яку здійснив В. Ющенко, коли 4 липня 2004 р. заявив: “Я іду в Президенти”. У вивченні інтенцій використовуються підходи, запропоновані в теорії “мовленнєвих актів” Дж. Остіна, Дж. Серла та інших психологів. Здійснення цілеспрямованого акту впливу, коли вдається у чомусь переконати співрозмовника чи аудиторію, Остін називає перлокуцією.

Специфічність політичної мови полягає у тому, що, крім більш-менш чітко визначеного значення, кожне слово чи словосполучення містить і безліч прихованих, змінюваних ідеологічних смислів. Цим зумовлене розшарування мови на безліч *соціолектів* (термін М. Бахтіна). В середині замкнених словесно-ідеологічних конструктів абстрактні елементи мови наповнюються різним ціннісним змістом і звучать по-різному. З'являються жанрові відмінності, професійні жаргони. Якщо М. Бахтін наголошував на діалогічній природі взаємовідносин соціолектів, то у Р. Барта наголос робиться на конфліктному характері їх співіснування,

“війні мов”. Влада, схована у мові, за Бартом, пов'язана насамперед із тим, що “мова – це засіб класифікації і що всяка класифікація є засобом придушення”.

Усі існуючі соціолекти Барт поділяв на внутрівладні і позавладні (або безвладні). Один тип мовлення розвивається “під покровом Влади” через її численні державні, соціальні й ідеологічні механізми – такий вид дискурсу Барт називав енкратичним. Інші мовленнєві практики утворюються, збагачуються, набувають пріоритетних знаків і значень “поза Владою і/або проти неї” – це акратичні види дискурсу²⁵.

Політична мова як один із соціолектів – ядро енкратичного дискурсу. Один з найефективніших видів влади, за П. Бурдьє, – “влада номінації”. Держава виробляє і нав'язує вигідні їй категорії мислення. Все, що представлено в мові, є результатом розстановки політичних сил, який визначається в ході “символічних битв за виробництво і нав'язування легітимного бачення соціального світу”²⁶.

Щодо акратичних дискурсів, то їх домінантою є чинник емоційності і велика питома вага фатичного, побудованого на зовнішніх ефектах, спілкування. Демонстративне відсторонення і відчуження від влади супроводиться використанням інвективної лексики і звинувачувальною тональністю. Якщо інвективи доповнюються апеляцією до символічних цінностей свободи, справедливості, почуття людської гідності, великий загальний досить легко довести до “майже революційного” стану. “Розігритий” до певної кондиції, він перестає відчувати межу між законністю і беззаконням, конституційністю і антиконституційністю. Після того як дискурс переходить у стадію громадянської непокори, ця межа взагалі розмивається і зникає.

Наявність у політичній мові власного номінативного коду і набору ключових слів-ідеологем дає підставу говорити про неї як про специфічний соціолект, що виконує, як і всі соціолекти, корпоративну функцію. Кожне політичне угруповання прагне до того, щоб виробити власну ідеологічно орієнтовану форму мовного спілкування. І хоч якоїсь спеціальної лексики при цьому, як правило, не застосовують, диференціальні ознаки різних політичних соціолектів помітні навіть неозброєним оком. Специфічний набір цитат, ін-

вектив, парольних гасел дає змогу легко розрізнити соціолекти “помаранчевих” і “синьо-білих”, комуністів і націоналістів, лібералів і консерваторів.

Ключовою ознакою для розрізнення соціолектів виступає той чи інший ступінь вербальної агресивності. Терміном “агональність” позначається наявність у політичному дискурсі знаків гомеостазу й агресії, зневажальних вульгаризмів, спрямованих на “знищення” опонента інвектив. Застосування маркерів “чужості”, принижувального оціночного ранжування, ярликів, звинувачень у нечесності, демонстративна нетерпимість – такі лише деякі найтипівші ознаки вербальної агресії.

Оскільки агональність наших політичних дискурсів значною мірою є спадщиною агресивності й заідеологізованості радянської політичної мови, доцільно докладніше зупинитися на джерелах і проявах культивованої нею войовничої непримиренності. Впродовж всього періоду існування більшовизму як політичної течії концепт “непримиренної боротьби” був ключовим у його дискурсивній практиці. Надалі він міцно утвердився у науковій сфері: словами “боротьба за” чи “боротьба проти” починалася лєвова частка наукових праць і дисертацій з історії КПРС. Ідеологеми “формування якостей політичних бійців”, “непримиренності до буржуазної ідеології і моралі”, “до буржуазного націоналізму” і т.п. сполучалися із агресивними практичними настановами (“дати відсіч”, “чинити активний опір” тощо). Героїзація “щастя битви” протиставлялася “мудрості вужа”, а розмежування “свій – чужий” доведено до своєї крайньої форми у постулаті “якщо ворог не здається, його знищують”. Зрештою ворогами, що підлягають знищенню, були визнані мільйони людей, але це вже окрема тема.

“Тотальна індоктринація” політичної мови радянської доби – вдячний об’єкт операційного кодування. Те, що такий аналіз здійснюється “заднім числом”, зменшує його прогностичні можливості, але він чимало дає в плані з’ясування атмосфери доби і уроків, які випливають із радянського політичного досвіду. Приміром, лінгвістичний аналіз мови В.Леніна дає змогу простежити, яким чином впродовж багатьох років більшовикам вдавалося відстоювати свою

далеко не беззаперечну точку зору у міжнародних дискусіях соціал-демократів про право націй на самовизначення. Щоб сполучити несполучне – принципову інтернаціоналістську позицію і підтримку демократичних вимог національних рухів – більшовицьким ідеологам довелося демонструвати чудеса еквілібристики.

Не можна не віддати належного Леніну: тліючий вогонь дискусій він роздмухував віртуозно, час від часу підкидаючи опонентам теоретичні шаради. Чи можна бути прибічником права націй на самовизначення в теорії і противником його здійснення на практиці? Націоналізм – абсолютне зло чи елемент демократії? У якому співвідношенні перебувають лозунги “інтернаціональна культура демократизму” і “національна культура”? Чи може бути федеративний принцип націобудівництва благом, а федералізм у партійному будівництві – злом? Таких дилем у лєнінському дискурсі безліч. І розв’язуються вони по-різному, але завжди у наступальному і послідовно радикалістському дусі. Навіть тоді, коли майже одночасно йдеться і про безкомпромісність у поборванні націоналізму (“хоч би він був найбільш “справедливий”, “чистенький”, тонкий і цивілізований”)²⁷, і про підтримку демократичних вимог у національних рухах (“у кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст *проти* гноблення, і цей зміст ми, безумовно, підтримуємо”)²⁸.

Саме ця наступальність, високий емоційний заряд і віртуозне володіння прийомами політичної еквілібристики допомагали Леніну створити враження долання рифів, об’єктивно закладених в ідеології російських ліворадикалів. Використовуючи украй не вигідний для обстоювання інтернаціональних цінностей ідеологічний плацдарм, маючи серйозних опонентів в особі практично всіх ідеологів національних соціал-демократичних партій, Ленін не тільки ідейно підготував створення Союзу РСР і III Інтернаціоналу, але й заклав у їхній фундамент привабливу для мас ідею “всесвітнього соціалістичного братства”. Інша річ, що для прикрашених кумачем багнетів, на які, зрештою, робилася комуністами головна ставка, завдання реалізації цієї ідеї виявилось непосильним. Але існування Радянського Союзу

впродовж майже 70 років – це все-таки аргумент, який уже сам по собі заслуговує на аналіз.

Радикалізм більшовицької постановки національного питання полягав у розумінні самовизначення як політичного – з поширенням права на самовизначення до відокремлення і утворення самостійних держав. Навіть серед соціал-демократів пригноблених націй далеко не кожний наважувався ставити питання у таку площину – адже звідси логічно випливав розвал держави. Що буде, коли великоруський пролетаріат боротиметься за єдність, а український – за відокремлення? – запитував у Леніна український соціал-демократ Л.Юркевич. Адже якщо Україна виявить бажання відокремитися, вихований в інтернаціоналістському дусі російський пролетаріат вважатиме українських робітників зрадниками справи “повного політичного й економічного визволення” і буде боротися проти них з “визвольною” метою²⁹. Одного року вистачило, щоб похмурий прогноз Юркевича справдився.

На що ж розраховували ленінці, коли вкидали у розбурхане людське море лозунги перетворення “національної” війни у громадянську і революційного повалення зразу трьох монархій – німецької, російської і австрійської? Насамперед на міцно закорінений в архетипах свідомості пролетарських і напівпролетарських верств Росії стихійний революціонізм. Ортега-і-Гассет точно підмітив: те, що становило силу радянського різновиду марксизму, “криється не в комунізмі, а в російській історії”³⁰. Традиції комунальності, в яких “пошук правди” і місіонерське резонерство сполучалися зі схильністю до бунтів, забезпечували більшовицькій риторіці підтримку маргіналів і люмпенства.

Цікаво, що саме в ленінському дискурсі була започаткована традиція – подавати поняття “націоналізм” із неодмінною приправою “буржуазності”, а останню трактувати як зрадливість, лицемірство, недоумкуватість³¹. Класовий критерій скрізь і всюди ставився над національним, а це означало, що демократичні вимоги – всього лиш розмінна монета, використовувана у боротьбі за владу. На підміні національного класовим, власне, і будувався утопічний проект “світової комуни”. Ця ж підміна зумовлювала неми-

нучість “зриву” прокламованого “суспільства майбутнього” в царство архаїки. Адже навіть на рівні теорії суспільні відносини зводилися до класової боротьби, сутність управління – до диктатури, а іманентно закладена в теорії більшовизму ідея демократичного централізму з безумовним підкоренням меншості більшості робила безпредметною навіть згадку про права людини. Індивіду не лишалося нічого іншого, як змиритися з роллю жертви, принесеної в ім'я майбутнього ощасливлення людства.

В основі насаджуваних радянською владою структур свідомості лежала закритість від світу, постійно культивованій монологізм. Механізм цієї закритості точно простежив Андре Жид, який приїздив в СРСР 1936 р. “Найголовніше, – писав він, – переконати людей, що вони щасливі настільки, наскільки можна бути щасливим в очікуванні кращого, переконати людей, що інші скрізь менш щасливі, ніж вони. Цього можна досягнути лише надійно перекривши зв'язок із зовнішнім світом”³². Очевидним парадоксом було те, що, перекриваючи для радянських людей всі можливі канали комунікації із Заходом, комуністичні лідери постійно експлуатували ідеологему “*братерського союзу* робітників і селян найрізноманітніших народів на початках *добровільності та інтернаціоналізму*”³³. В інтерпретації Сталіна пролетарський інтернаціоналізм виступав як єдино правильний метод визволення поневолених народів. Радянський Союз оголошувався базою світового революційного руху, а Комінтерн – його могутнім і відкритим центром.

Особливості дискурсу вже сформованого тоталітаризму містять багато відмінностей від дискурсу ленінської доби. Ленінський стиль полеміки, за всієї заданості висновків, усе ж ґрунтувався на аргументах, які більшовицький лідер неодноразово повторював у різних варіаціях. Сталінський дискурс абсолютно безапеляційний, аргументацією вождь себе не переобтяжував. У полеміці любив говорити про себе у третій особі, постійно апелював до авторитету Леніна, любив використовувати штампи типу “тільки сліпі можуть заперечувати, що...”, міг дозволити собі бути грубим, навіть брутальним, і хизувався своєю грубістю. Гранично спрощена, “рублена”, насичена магічними формулами мова Ста-

ліна різко контрастувала з ускладненою мовою Леніна, Троцького, Бухаріна, що, безперечно, імпонувало тій не обтяженій надміром інтелектуальності масі, яка вливалася у більшовицьку партію після смерті Леніна.

Радянський різновид тоталітаризму став продуктом небаченого за своїми масштабами соціокультурного експерименту щодо втілення в життя цілої низки утопічних проєктів – соціальних, технічних, етнокультурних та інших. За своєю об'єктивною суттю вони були модернізаторськими, але на практиці постійно відтворювали елементи російської архаїки. Внаслідок цього радянське суспільство було приречене на хронічну невідповідність змісту і форми, слова і діла, на неприродне поєднання революційної патетики і реставраторської практики.

Декларуючи намір “допомогти відродженим націям нашої країни стати на ноги на весь зріст” (Й.Сталін), правляча комуністична партія багато в чому ішла у фарватері колишньої імперської політики. Вона довго зберігала у своєму лексиконі образливі поняття “інородці”, “тубільці” (в резолюції X з'їзду РКП(б) йшлося про “прискорену підготовку тубільних кадрів”, про “перенесення центру ваги на тубільне середовище”)³⁴. Крутий віраж у бік “націоналізації” (цьому терміну Сталін віддавав перевагу перед “коренізацією”) був, за його власним визнанням, маневруванням – на цьому шляху мислилося підняти престиж держави і водночас перекласти відповідальність за ймовірні невдачі на місцеві еліти.

Втім, як це показав український досвід, словесна підтримка національних прагнень у політиці центру дивовижним чином сполучалася з геноцидною за своєю суттю політикою щодо носіїв національних цінностей, насамперед селянства і національної інтелігенції.

Еволюцію російсько-імперського комуністичного месіанства в російський націоналізм, а вже на цьому ґрунті – в державний антисемітизм – можна проілюструвати на прикладі організованої Сталіним кампанії “знищення” М.Бухаріна. На початку 20-х рр. останній мав міцну репутацію захисника “націоналів”, і Сталін йому пригадав це через 15 років. Спочатку М.Бухаріна, який метафорично висло-

вився про обломовщину як рису російського характеру, зробили автором “наклепницької антиросійської концепції” і відвели йому місце в одній компанії з “фашистськими запроданцями-професорами”. На цьому фоні “Правда” прославляла до небес геній Сталіна, який “дав блискуче визначення російського революційного розмаху”. Від “ворога російського народу” Бухаріна було легко перекинуто місток до “народу-ворога”, і вже за цією матрицею ліпилися постаті “антипатріотів”, “космополітів”, “русофобів”, “сіоністів”. У такий спосіб сталінська гностико-дуалістична ідеологія виконувала дві взаємопов'язані функції – негативістську (формування стереотипів “ворога” і виправдання батога репресій) і апологетичну (артикуляція ролей месії, мобілізація тих соціальних груп, які можуть виступати опорою режиму)³⁵.

Як і Ленін, Сталін базував полеміку на класових критеріях. Ярлик “агента буржуазії” застосовував до будь-якого вияву опозиційності. Втім, якщо у Леніна поняття “продажності” застосовувалося до опозиціонерів здебільшого у метафоричному сенсі, Сталін трактував його буквально, обґрунтовуючи таким способом масові арешти. Так виправдовувалася вакханалія насильства.

Тоталітарний дискурс, у якому наголос постійно робився на кризах, війнах, революціях, стимулював інстинкти агресивності і знімав обмежувальні табу. Сталін і його оточення вміло використовували в ньому як консервативно-охоронні настрої, так і стихійний революціонізм маси, ще не охололої після тривалої громадянської війни. Засобом підтримання останнього було використання механізмів революційної екзальтації і своєрідного операційного лінгвістичного коду, орієнтованого на знищення ворога (“хто – кого”). Кожен повинен був відчувати себе “бійцем”, змагання ідеологій незмінно подавалося у воєнних термінах (“ідеологічний фронт”, “атака на капітал”). Революція всіляко міфологізувалася, до того ж оголошувалася триваючою, такою, що “не має кінця”. Нав'язувана масовій свідомості упевненість у тому, що на цьому шляху вдасться “наздогнати і випередити” розвинуті капіталістичні країни, імпонувала масам і водночас “працювала” на виправдання поспіху, неминучих втрат і жертв.

Нині важко собі уявити, якою мірою на політичну атмосферу у довоєнному Радянському Союзі впливав дух Французької революції. До метафори самотермідоризації звертався Ленін, Бухарін любив цитувати Сен-Жюста. Сталіну не вистачало освіченості, щоб у дискусіях з Троцьким використовувати метафори Французької революції, але дух Робесп'єра, віра останнього у всемогутність *волі*, очевидно, передалася йому генетично. Аналіз сталінської риторики дає незаперечний доказ того, що насильство для нього – головний інструмент управління і володарювання над умами. У відвертій пропаганді насильства знаходив свій яскравий прояв догматизм Сталіна, його прихильність до механістичного сприйняття суспільства як чогось схожого з машиною, що не потребує особливо витончених методів керування. Постійне порівняння країни з обложеною фортецею, переповненою шкідниками і диверсантами, створювало дохідливий образ зрадництва і підступності, який безвідмовно діяв на нерозвинену масову свідомість.

Авторитарній свідомості притаманне доведення до абсурду ідеї комунальності, намагання розглядати гомогенність як абсолют (“та всі ж як один”). У такій системі координат сакралізація колективної свідомості і виведення “ворогів народу” за межі соціуму – явища одного порядку. Мобілізаційний характер радянської ідентичності прояснює основу “братання влади і народу” на ґрунті спільної агресивності, ненависті до “ворогів” і позірної спорідненості “своїх”. Власне, сама передвоєнна атмосфера, пройнята тривогою і неспокоєм, творила відчуття “спільної долі”.

Фантомність радянської політичної свідомості зумовлювала величезну роль міфу у політичній комунікації. Людям досить важко було розпізнати ідеологічний фантом, свідомо створений міф, за яким у житті нічого не стояло. Соціалістична система в СРСР обслуговувалася величезною кількістю слів-привидів та евфемізмів, позбавлених будь-якого реального змісту. Евфемізми типу “залп “Аврори”, “одна шоста земної кулі”, “класова солідарність”, “соціальна справедливість”, “дружба народів” настільки глибоко увійшли в політичний лексикон, що деякі з них пережили і сам Союз.

Міфологема (вербальний носій міфу) – ключовий знак політичного дискурсу радянської доби. Міфологічне мислення не вкладається в рамки логіки, є позараціональним. Політичний міф завжди спекулює на схильності масової свідомості до пошуку соціальної істини, своєрідної поетизації майбутнього. Вдало знайдена владою ідеологема – “або ми величезним напруженням сил подолаємо відставання від Заходу, або нас знімуть” – заклала у масову свідомість індоктринаційну програму “налаштованості на перемогу”. Постійні протиставлення “тяжкого минулого” і “світлого сьогодення”, нова символіка з виразним устремлінням вгору, “все вище і вище”, міф про “країну героїв”, конструювання образу ворога у вигляді шпигунів і диверсантів – усе це були сильні важелі впливу на суспільну свідомість, особливо якщо врахувати, що адресувалися вони насамперед молоді.

Таке “мобілізаційне підданство” трималося в основному на насильстві, але не тільки на ньому. Зрозуміти секрет відносної тривкості радянської влади можна лише допустивши, що її зв'язок з масами був аж ніяк не міфічним. Російські дослідники Ю.Пивоваров та А.Фурсов мають рацію, коли характеризують комуністичний режим як наймасовішу форму Влади в російській історії. Уперше до її складу була включена Популяція – “населення, народ, який продемонстрував небачену жорстокість щодо себе самого... Комунізм модифікував владу, перетворив її у Владопопуляцію, суб'єкт надто суперечливий, а тому нездатний до тривалого існування”³⁶. Забезпечити життєздатність такої системи вдалося лише завдяки пануванню у політичній мові евфемізмів, що підміняли аналіз вірою, близькою до релігійної.

Сталінізм у тому вигляді, в якому він постав перед світом в середині 30-х рр., являв собою диктатуру бюрократії, ледь завуальовану реверансами убік робітничого класу як нібито гегемона соціалістичних перетворень. В ідеологічному сенсі це була мішанина лівацтва, волюнтаризму, крайнього суб'єктивізму. Привабливі в теорії соціальні утопії на практиці стали освяченням насильства і примітивної соціальної інженерії, яка набувала форми “перековки” і “переплавки” людського матеріалу, що дістався у спадщину від минулого.

Відверта ставка на насильство свідчила, що гуманістичні принципи інтернаціоналізму верхівка ВКП(б) перетворила на свою протилежність. У СРСР проклямане царство рівності і справедливості швидко набрало вигляду гігантського концтабору, в якому кожен щодня мав доводити свою лояльність. Класова солідарність обернулася відторгненням і цькуванням усіх, "хто не з нами", і викорчовуванням будь-яких проявів інакомислення. Формула знешкодження "буржуазного націоналізму" відкривала широкий простір для боротьби проти будь-якої самодіяльності республіканських еліт, для послідовної денационалізації і русифікації усіх сфер суспільного життя. В рамках Комінтерну утвердилася практика бруталного втручання у справи компартій, шельмування соціал-демократії, яка ототожнювалася із фашизмом. Замінюючи загальноцивілізаційні цінності вузько витлумаченими класовими, сталінський режим вдався до масового фізичного знищення не тільки своїх ідейних опонентів, але й далеких від усякої політики людей.

Не можна не згадати тут і про специфічний інтерес Сталіна до проблем мовознавства. "Впровадження марксизму" у мовознавство здійснювалося у типово сталінському дусі бойовничої безапеляційності. Навряд чи "корифей мовознавства" чув ім'я Ф. де Сосюра (М. Марр, навколо праць якого розгорнулася полеміка, спирався на його висновки, хоч і вніс чимало плутанини у питання походження й розвитку мови). Втім, Сталін вправно оперував поняттями "семантика", "семасіологія" (у тому обсязі, в якому вони подавалися в енциклопедії), заодно застерігаючи, що не можна переоцінювати значення семантики, тим більше – зловживати нею. Далеко не безспірні постулати, висловлені "вождем народів" у ході дискусії (зокрема, про неможливість мислення без мови) подавалися ним як засіб оздоровлення радянського мовознавства і забезпечення йому "першого місця у світовому мовознавстві"³⁷. Не доводиться вже говорити про той бум низькопоклонства, яким супроводилася поява "вказівок" "корифея": без посилань на "геніальну працю" "Марксизм і питання мовознавства" не міг обійтися автор жодної статті в гуманітарній галузі. Ідеологія цілко-

вито підім'яла під себе науку, і про серйозні здобутки радянського мовознавства довелося надовго забути.

Суміщення функціональних ареалів ідеології і суспільної свідомості перекинуло повітря для впливу останньої на політику. Ідеологічний процес став ідеально керованим, але він же являв собою джерело нестійкості радянської системи. Застосування до її аналізу синергетичних підходів дає цікаву картину: система, що пережила цілий ряд біфуркацій, стає украй нерівноваженою, надчутливою навіть до найменших відхилень³⁸.

Показовою з погляду аналізу політичної мови є лексика горбачовської "перебудови". Спочатку головною метафорою в ній було *прискорення*; йшлося, отже, не про зміну курсу, а лише про більш швидкі темпи руху. Надалі з'явився термін *перебудова*; у ньому вже була закладена ідея часткового, хоча й не радикального руйнування. Підсилювати ефект перебудови повинні були нові політичні неологізми – *гласність* і *нове мислення*. Одночасно дедалі більш негативні коннотації почали діставати поняття "механізм застою", "механізми гальмування", "бюрократія", "адміністративно-командна система" тощо. Йшлося, отже, вже не про часткові зміни, а про радикальну відмову від спадщини попередників. Але водночас окрилений інтересом світової громадськості до перебудовних процесів в СРСР Горбачов доводив, що Союз соціалістичних націй – приклад справді унікальної людської цивілізації, і що ті, хто розраховує виснажити Радянський Союз, надто самовпевнено оцінюють власне економічне здоров'я³⁹. Втім, самовпевненість демонстрував якраз генсек, сподіваючись, що в ході перебудови обличчя Радянського Союзу дістане нову притягальність.

"Перебудовний" дискурс в озвученні М. Горбачова теж може бути надзвичайно цікавим об'єктом дискурс-аналізу. Визнання того, що впродовж десятиріч "машина їхала не туди", "ми тільки думали, що управляємо", зобов'язували до чесного аналізу ситуації, що створилася. Натомість книга з претензійною назвою "Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу" виявилася черговою рекламою "інтернаціонального потенціалу нового мислення". Горбачов постійно апелював до Маркса і Леніна, декларував

“вірність соціалістичному вибору”, “незмінність курсу на оновлення соціалізму”. Пізніше ініціатори перебудови пояснювали свою нещирість тим, що інакше “їх би не зрозуміли”. Перед кінцем свого президентства М.Горбачов визнав, що бачив своє завдання у стримуванні настроїв невдоволення до того часу, доки “партія перестане являти собою небезпеку для народу і не відкриє повністю шлях демократії”⁴⁰. Отже, лідер партії клявся у вірності ідеалам соціалізму лише для того, щоб “рятувати” народ від очолюваної ним же самим масової організації.

Докладно проаналізувавши зигзаги і повороти в радянському дискурсі, О.Ахієзер дійшов висновку: ідеологізована псевдонаука, смислами якої правляча комуністична партія постійно маніпулювала, базувалася на постійному перетасовуванні еkleктичного набору елементів морального схематизму і форм сакральності, що неминуче редукувало культуру до гранично спрощених альтернатив: ми – вони, добро – зло, свій – чужий. Він нарахував не менше семи інверсійних поворотів, у ході яких відкидалася вчорашня версія ідеології і на її місце висувалася нова, що претендувала на повернення до “справжнього ленінізму”, “колективного керівництва”, на “відмову від волюнтаризму” тощо. “В наявності на рідкість цинічне ставлення до власних ідей, яке можливе лише на моральнісних підвалинах примітивного унітаризму. У такому маніпулюванні більшовизм випередив і перегравав усіх своїх конкурентів. Ніхто з них не зумів просунутися так далеко по шляху утилітаризму, звести безпринципність у найвищий моральний принцип”⁴¹.

Як бачимо, інвентаризація ідеополітичних дискурсів різних часів становить цікаве наукове завдання, розв'язання якого здатне пролити світло не лише на зовнішні прикмети часу, але й на приховані механізми маніпулювання свідомістю.

Вона дає змогу простежити, як політична мова, відбиваючи сутність відповідних політичних режимів, трансформується відповідно до пануючих у суспільстві настанов. Водночас мова сама творить політичну дійсність і певним чином видозмінює її. Кожний новий поворот у політиці веде до своєрідної мовної “перебудови”, кардинально видозмінює

лексико-фразеологічний тезаурус, створює нові символи й метафори.

На посттоталітарному просторі евристичну цінність підходів, пов'язаних з аналізом політичної мови, першими помітили лінгвісти. В Російській Федерації вже в перші роки після розпаду СРСР з'явився цілий ряд словників, що зафіксували нові явища в структурі й лексиці політичної мови – “Словарь перестройки” (1992), “Словарь русских политических метафор” (1994), “Словарь новых значений слов языка газеты” (1996). Специфічність словника тоталітарної епохи і технологію створення радянських ідеологем та метафор уважно простежила Н.Купіна⁴². Співвідношення мови тоталітаризму та мовного тоталітаризму досліджує вітчизняний мовознавець С.Єрмоленко⁴³. Активно вивчається політична метафора.

Історики й політологи значно менше, порівняно з лінгвістами, використовують можливості дослідження метафоризації дискурсів. Серед величезної кількості праць на теми радянського тоталітаризму можна назвати лише поодинокі з предметним аналізом політичних дискурсів, такі, приміром, як двотомник щойно згаданого О.Ахієзера⁴⁴ і монографія М.Геллера⁴⁵.

Значно далі у цьому напрямі просунулися представники західної історичної думки. Приміром, американський історик Джефрі Брукс присвятив своє дослідження проблемам публічного дискурсу в СРСР, зокрема формам спілкування влади з масами через офіційні газетні видання. Вдало знайдена метафора політичного театру, зіставного з примітивною ритуалістичною драмою, дала автору змогу пролити світло на своєрідний дуалізм радянського світосприймання, наблизитися до розкриття загадки замішаного на страхові радянського ентузіазму. Вміння радянських пропагандистів говорити не від свого власного імені і навіть не від імені “вождів”, а від імені революції, партії, радянської влади, постійно вживане безособове “ми”, наголошування на тому, що люди мають бути безмежно вдячні партії за турботу про себе – всі ці словесні штампи створювали міфологізовану картину радянської дійсності. Застосування структуралістських підходів до вивчення метафор, ідеологем, ідентич-

Розділ II. Політична мова в системі комунікаційних зв'язків

ностей, використання напрацювань антропології та соціальної психології, введення в текст цілого ряду паралелей з американської та європейської історії допомогли Бруксу представити на суд читача нове, максимально осучаснене бачення політичної культури радянської доби⁴⁶.

“Мовознавство” і мовні рефлексії Третього Рейху становлять предмет постійних зацікавлень німецьких вчених. У великій книзі Кристофера Хаттона “Лінгвістика і Третій Рейх” порушується цікаве питання – як наука лінгвістика могла сполучатися з нацистською ідеологією. У книзі показано, як порівняльно-історичне вивчення індоєвропейських мов заклало методологічні основи лінгвістичної ідеології націонал-соціалізму. Ідеологічні зловживання мовознавством, доводить автор, найчастіше процвітають саме на етнічній основі⁴⁷.

Досить активно досліджуються в Німеччині і особливості політичної мови й національно-культурної ідентичності післявоєнної доби. Впродовж трьох років побачили світ три великі праці з проблем мовної і дискурсивної історії повоєнної Німеччини. У 1996 р. вийшла колективна праця “Політичні ключові слова ери Аденауера”, виконана на основі дослідження суспільно-політичних текстів 1945–1961 рр. Роком раніше побачила світ книга “Суперечливі поняття: Історія суспільно-політичної мовної практики Федеративної Республіки Німеччини”. У книзі “Ключові слова переломного часу”, виданій 1994 р., досліджується мовна практика часів падіння Берлінської стіни і об'єднання Німеччини (1989–1990 рр.). Дослідники фокусують увагу на прямих і непрямих ідеологічних впливах на мову, особливостях мовної лексики на теренах НДР і ФРН⁴⁸.

У Україні стрімкий перехід від дискурсу недомовок та напівправди до нового, розкутого дискурсу виявився болісним. На фоні суспільної аномії і руйнування звичних цінностей політична мова виявилася переобтяженою термінами, “більш звичними для психіатрів, ніж для політиків, суспільствознавців і публіцистів: політична істерія і апатія, манія національної винятковості і ксенофобія, соціальна шизофренія і загальна депресія, масовий психоз і безумство народу тощо”. Відомі соціологи Є.Головаха та Н.Паніна

Розділ II. Політична мова в системі комунікаційних зв'язків

констатували наявність у суспільстві “особливої соціопатичної культури спілкування, яка не може самовиразитися без використання психопатологічного діагнозу”. Самі вони цей діагноз сформулювали як “соціальне безумство”⁴⁹.

З часом пристрасті вгамувалися, і багатьом діагноз, поставлений у 1994 р., почав уявлятися неточним. Але специфічні соціопатії, характерні для посттоталітарного суспільства, не зникли, а лише модифікувалися. Погіршення соціального самопочуття і зростання рівня тривожності стимулювало цинізм як ненормативну реакцію на аномію. На масовому рівні він виявлявся у різкому зниженні соціальної активності і проявах нетолерантності, на елітарному – у розширенні соціально-симулятивної практики, що проявлялася у намаганні списати власні помилки і прорахунки на підступні опонентів і невисоку політичну свідомість народу. Конструктивний діалог став неможливим, підмінюючись у кращому разі ситуативними поступками. Релевантні критерії істинності, інформативності, ясності у взаємодії по лінії “влада – маси” були підмінені завуальованим диктатом суб'єкта монологічного впливу.

Політична мова “десятиріччя Л.Кучми” являла собою суміш патетичної риторики на тему “героїчного минулого”, “козацької слави”, “національного відродження” і взаємних звинувачень, причому Президент постійно намагався одягати на себе мантию верховного судді. Сама система гілок влади була сконструйована таким чином, що розмова про спільну відповідальність уявлялася безпредметною. У політичному дискурсі були по суті відсутні смисложиттєві орієнтири, не йшлося про формулювання загальнонаціональних цілей, національного інтересу, що приводило аналітиків до висновку про відсутність в Україні власної політичної мови⁵⁰.

Термінологічно невиразна політична мова, констатує І.Курас, не тільки дезорієнтувала соціум, але й стала на заваді порозумінню вчених: навіть такі звичні поняття як “політичний розвиток”, “політичний процес”, “модернізація”, “соціокультурна трансформація” в різних інтерпретаціях мали зовсім різне “наповнення”⁵¹. З-поміж введених у політичний і науковий обіг концептів і дефініцій було

чимало не окреслених належним чином і допускаючих взаємовиключні тлумачення. Особливо це стосувалося етнополітичних понять: народ, народність, нація, націоналізм та ін. Приміром, зафіксоване в Конституції поняття “корінний народ” трактується то в розумінні автохтонності (із включенням до числа корінних українського народу), то як термін на означення етнічних спільнот, що відстали у своєму розвитку і ведуть племінний чи напівплемінний спосіб життя. Природно, що введений у конституційне поле невдалий термін став невдовзі джерелом підвищення конфліктності.

Загальновідомо, що рівень цивілізованості соціуму визначається забезпеченням “спокійного” фону політичної комунікації і “неконфронтаційністю” політичної мови. Виконання цього завдання стає особливо складним у час виборчих кампаній, оскільки сама демократична процедура виборів передбачає створення своєрідної “міністресової” ситуації. Виявлення найдостойніших перетворюється у змагання великих грошей і нестримних амбіцій, за якими, як правило, стоять геополітичні розрахунки і “тіньові” стратегії. Недивно, що в час передвиборних перегонів кращі шанси на перемогу мають найспритніші, не особливо обтяжені сумлінням. Як правило, змагаються не програми, а створені за допомогою політтехнологів іміджі. Тому, як точно підмітив ізраїльський політолог О.Савельзон, “здібності і навички обманувати, підкупати й маніпулювати забезпечують і успіх у передвиборних кампаніях, і успіх у політиці перерозподілу... “Махінаторська” перерозподільча політика і “махінаторство” передвиборних кампаній нині взаємосприяють одне одному, і що з них спочатку було причиною, а що наслідком, вже неважливо”⁵².

Вже парламентські вибори 2002 р. продемонстрували вади української демократії: вона не має важелів протистояння нечесності й цинізму, війні компроматів, застосуванню відвертих хитрощів у боротьбі за владу. І політикум, і суспільство надто мляво зреагували на безпринципність у формуванні партійних списків, родичів, “двійників”, “чорний піар”. Країна дістала внаслідок цього неструктурований, розколотий парламент, в якому відверто нехтувалися

норми цивілізованої політичної взаємодії, застосовувалася неполітична пейоративна лексика, інвективні ярлики, дисфемізми, що послідовно вводило політичний дискурс у русло опозиції “свій – чужий”. Замість конче потрібної інтеграції досягався ефект агональності. Висока концентрація негативно-оціночної лексики (“антинародний режим”, “бандитська влада”) стирала грань між дозволеним і недозволеним у політичній взаємодії. Демонстративна неповага одних депутатів до інших виливалася у блокування суспільнозначущих ініціатив. Нерідко спостерігалися й випадки переходу полеміки у справжню бійку, абсолютно неприпустимі в рамках політичного інституту, покликаного бути еталоном цивілізованості.

Характерною ознакою передвиборної лексики стала метафоричність, причому політична метафора використовується не стільки для образності й дохідливості, скільки для подачі тієї чи іншої події у бажаному для мовця світлі. Метафоризація настільки міцно укорінюється у політичному полі, що пересічний читач чи слухач уже не помічає її присутності.

Маніпулювання стає найвитонченішим, коли діє на підсвідомість. Найуживаніша в час передвиборних кампаній формула “передвиборчі перегони” – метафора зі сфери спорту, азартних ігор. А от “війна компроматів” – це вже віртуальне занурення у сферу силового протистояння.

Молода дослідниця Т.Кашуба уважно проаналізувала мову найбільш популярних, друкованих та електронних ЗМІ напередодні президентської передвиборної кампанії (квітень – травень 2004 р.) і виявила, що у 37 статтях метафори, запозичені здебільшого з воєнної лексики, зустрічаються у 253 контекстах. Крім “війни” й “битв” у них фігурували “фронтіві зведення”, “солдати”, “комісари”, “десанти”, “головнокомандувачі”, “вибухівка”, “патрони”, “удари”, “взяти в облогу”, “стояти на смерть” і т.п. А це ж був лише початок виборчих перегонів! Дослідниця справедливо зазначала, що “занадто метафоричний мілітаризм підсвідомо орієнтує людину на боротьбу, а не на пошук згоди та миру, на недовіру до навколишнього світу, до влади і, врешті-решт, до самого себе”⁵³.

Агресивна налаштованість та гостра полемічність української політичної мови уживається із бідністю позитивних ідей, здатних згуртувати соціум. Порівняння передвиборних програм кандидатів у Президенти виявило однотипність політичних штампів, також переважно орієнтованих на “боротьбу”. Щоправда, йшлося здебільшого про подолання корупції й тінізації економіки, перегляд результатів “олігархічної приватизації”, “злочинних поборів” тощо. Популістські обіцянки явно превальювали над викладом стратегічного бачення майбутнього країни і характеристикою механізмів, здатних забезпечити різке підвищення частки оплати праці в собівартості продукції, створення мільйонів робочих місць. Слогани кампанії, розраховані на емоційне сприйняття, виявилися “вторинними” і безбарвними.

Загалом політична мова президентської кампанії-2004 розчарувала усіх і навіть примусила всерйоз замислитися про межі аморалізму в політиці. Вона програвала навіть у порівнянні з кампаніями 1994 і 1999 р., оскільки тепер це не було змагання моделей розвитку, політичних платформ, передвиборних програм, а лише змагання у популізмі і нічим не прихована демонстрація амбіцій.

Про наслідки “воєнізації” політичної мови у ході президентської кампанії йтиметься далі. Тут звернемо увагу на ті закономірності впливу політики на мову, які виявилися у час “помаранчевої революції”. Саме в часи духовних катаклізмів, зазначає Л.Ставицька, “мова починає активно жити. Вибухові явища, підвищення соціальної активності максимально її мобілізують, витискаючи всі соки, – старе читається по-новому, виникає нова фразеологія”⁵⁴. Слова “помаранчевий”, “майдан”, які раніше були нейтральними, набули політичного смислу; надзвичайно популярними стали звороти, здатні пробуджувати дух українськості і прагнення до свободи (“ганьба”, “геть”, “нас не подолати”, “свободу не спинити” тощо). Політична фразеологія “рушила у маси”: терміни “політична нація”, “громадська непокора”, “правова база”, “режим”, “гарант”, “корумпованість” стали елементами масової свідомості.

Втім, у пробудженої активності є і свій зворотний бік. “Вулиця” не лише об’єднувала, але й поляризувала: не ви-

падково у політичному лексиконі великої ваги набули зоологічна лексика, зооморфні метафори. “Козли”, “бидло”, “пацюки”, “шкідливі коти” започаткували лексичний ряд, який працював на роз’єднання. Внаслідок величезної концентрації вербальної агресивності український політикум опинився у стані, який у політичній семіотиці має назву прагматичної антиномії (термін М.Китайгородської та Н.Розанової). Її специфіка полягає не стільки у нестабільності (це вже наслідок), скільки в позиціонуванні на принципі “свій – чужий” там, де за всіма законами здорового глузду таке протиставлення абсолютно виключається. “Нормальна” мовна логіка передбачає, що в системі народ – уряд, президент – парламент немає протилежних денотативних компонентів.

Ситуація, коли означені референти опиняються по різні боки політичної барикади, характеризується як екстра-лінгвістична і вкрай небезпечна у політичному відношенні. “Ніяка концепція демократії не передбачає руйнування власної держави”⁵⁵.

2. Інформаційні технології і масова свідомість

Терміном “масова свідомість” у політології й політичній психології позначається важковловлюваний соціальний феномен “колективної душі”, який виникає на ґрунті трансформації смислів людського буття під впливом психологічних чинників. Традиції, норми, цінності, звичаї засвоюються суспільством і передаються з покоління в покоління як певний набір дозволів і “табу”. Діючи відповідно до принципу “так треба”, людина не часто замислюється над причинами, які диктують саме таку логіку поведінки. Коли у масовій свідомості з’являється власна оціночна складова, цей стан вкладається в поняття “громадська думка”.

Громадська думка – явище надзвичайно багатогранне і водночас важковловиме. В ньому кристалізуються і ставлення соціальних спільнот до організації життя соціуму, і певна мораль, і емоційно зафарбовані стереотипи, і рівень соціально-психологічної комунікації. В соціальній психології громадська думка інколи виводиться з боязні ізоляції і тиску конформізму, який розкручує “спіраль мовчання”

(Е.Ноель-Нойман). Продуктивніше, однак, бачити у громадській думці форму самовиявлення масової свідомості і реакцію соціального організму на зовнішні подразники. Хоч досить важко уявити собі колективне судження, все ж існує невловимий феномен масової оцінки, що ґрунтується на спільності інтересів і настроїв. Оскільки масова свідомість виконує в суспільстві насамперед регулятивну функцію, визначаючи критерії добра і зла, впливати на неї у потрібному для себе напрямі намагаються всі політичні сили. В епоху інформаційних технологій цей вплив здійснюється передусім через інститут масових комунікацій. Саме вони здійснюють перетрансляцію духовних цінностей і політичних настанов із спеціалізованої мови на мову, доступну масовій свідомості.

Фахівці з соціальної психології давно звернули увагу на те, що стереотипи, почуття, настрої, які володіють масою людей, істотно відрізняються від тих, які притаманні світовідчуттю окремої людини. “Вулиця” керується не розумом, а емоціями, легко підпадаючи під вплив магічної сили слова. Цим, природно, користуються всі ті, хто прагне стати “володарем людських душ”. Виразне переважання у великих скупченнях людей чуттєво-емоційної компоненти, схильність до “масового психозу” вимагає від політиків особливої обережності і зваженості у своїх діях.

Кінець ХХ ст. ознаменувався кардинальними зрушеннями в розвитку системи масової комунікації. Поряд з традиційними мас-медіа в цю систему влилися відео, факс, новітні різновиди телебачення (супутникове, кабельне, інтерактивне тощо), електронна пошта, Інтернет. Щорічний приріст світового ринку інформаційно-телекомунікаційних технологій протягом останнього десятиріччя становив 6 – 8%, а в Китаї, В'єтнамі, Польщі він сягав 25 – 27%⁵⁶. Вже невдовзі після свого народження World Wide Web – “всесвітня павутина” – з'єднала між собою зверх національних бар'єрів близько 200 тис. різних інформаційних мереж, сотні мільйонів користувачів. За різними даними, кількість останніх сьогодні становить від 600 до 900 млн. чоловік. В Україні Інтернетом у 2003 р. користувалося 3,8 млн. осіб – майже 8% населення⁵⁷.

Становлення всеохопного, глобального комплексу аудіо-візуальних електронних комунікацій незмінно розширило спектр політичних та ідеологічних впливів. Сталося те, що ще кілька десятиліть тому ніхто в світі не міг передбачити. З одного боку, розвиток індустрії комунікаційних та інформаційних технологій, трансконтинентальних комп'ютерних та інформаційних мереж спричиняє соціотрансформаційні зрушення, що вкладаються в поняття “космополітична”, “транснаціональна”, “унітарна глобальна” культура. Завдяки створенню глобальної інформаційно-культурної інфраструктури сам процес формування потреб, смаків, стандартів поведінки набирає міжнародного, транскультурного характеру. А відтак суспільний прогрес тепер визначається не стільки природними ресурсами і наявністю дешевої робочої сили, скільки процесом нагромадження знань і науковими інноваціями, які у кінцевому підсумку забезпечують нагромадження капіталу. У кіберпросторі – інформаційній сфері, опосередкованій високими технологіями – виникла принципово нова модель взаємодії. В ході віртуального спілкування успішно здійснюються комунікаційні процеси, створюються специфічні співтовариства (“кібер-соціуми”, “он-лайн товариства”, “кібер-клани” тощо). Розвиток комп'ютерних технологій, електронних баз даних, поєднання звуку та візуальних образів перетворили і мову, і знання у різновид товару.

Глобальна інформатизація, з одного боку, тягне за собою уніфікацію масової свідомості, а з другого – розхитує національну ідентичність. Елітні групи, що мають необмежені можливості виходу у світовий економічний, політичний, інформаційний простір, уже не потребують посередництва держави і, як правило, не відчувають органічного зв'язку з національною культурою. Звужує простір національної ідентичності й інформаційний імпорт символів, образів, понять, не закорінених у національний ґрунт.

Інформаційна революція, отже, кардинально змінює всю інфраструктуру спілкування – її комунікаційна складова істотно потіснила всі попередні форми інтеракції. Її вплив виявився настільки значним, що перед людством на весь зріст постала проблема формування глобальної свідомості,

яка б контролювала та спрямовувала розвиток світового співтовариства у соціально- та екологічно безпечному напрямі. У цьому руслі виникли й розвиваються різноманітні теорії соціального глобалізму і глобального синергетичного суспільства⁵⁸.

З другого боку, змінилася і спрямованість політичної комунікації, її “тональність”, особливо на пострадянському просторі. За визначенням Б.Парахонського, радянське суспільство мало принципово антикомунікативний характер⁵⁹. Дозволені форми комунікації передбачали односторонній рух інформації у вигляді вказівок зверху вниз, по ієрархічній драбині; у зворотному напрямі йшла лише інформація про виконання та заспокійливі реляції. Людина у цьому потоці була лише передавальною інстанцією, причому нею відверто маніпулювали. Існували розгалужені механізми відсіву небажаної інформації, різні форми цензури.

Рецидиви таких підходів можна спостерігати і в сучасних українських засобах масової комунікації. Але багато що й змінилося. Порівняно з радянською формою політичного впливу, який розвивався за чоловічим (маскулінним) типом, нинішній різновид політичного тиску ближчий до жіночого (фемінного) зразка. Людина не піддається централізованому ідеологічному тиску, перебуваючи в ілюзорному полі “свободи”. Але нею так чи інакше маніпулюють, створюючи все нові і нові політтехнології, організуючи дедалі більш витончені піар-акції. Завуальоване зомбування відбувається і тоді, коли людина дедалі глибше занурюється у віртуальну реальність, створену системою Інтернет.

Автор теорії “зіткнення хвиль” Е.Тоффлер ще чверть століття тому передбачив, що хоч людський розум, уява та інтуїція ще довго будуть важливіші, ніж машина, все ж таки можна твердити, що саме комп'ютер підвищить наше розуміння взаємозв'язку речей. “Комп'ютери – це не щось надприродне... в них немає нічого чародійного, і вони не “духи” і не “душі” в нашому середовищі. І все ж, попри всі ці застереження вони лишаються серед найдивовижніших людських досягнень, тому що побільшують силу нашого розуму... Комп'ютер – це засіб відновлення розбитої на уламки культури”.

Нові засоби масової інформації, які Тоффлер називає демасифікованими, революціонізували наші образи світу і нашу здатність їх розуміти. Крах спільної думки – одне з найпомітніших суспільних явищ. Найбільш революційна особливість нових засобів комунікації полягає у тому, що вони дозволяють кожному користувачеві виробляти або посиляти образи так само, як і приймати їх. “І ніхто, – резюмує Тоффлер, – не спроможний цілком осмислити, як це вплине на наші особистості”⁶⁰.

Цікаві думки щодо ролі комунікації і мови в житті сучасного суспільства знаходимо у Н.Лумана. Роль мови він бачить у регулярному структурному сполученні систем свідомості і систем комунікації. Саме завдяки цьому тема співвідношення суспільства, культури, мови і психічних “ментальностей” може бути зведена до єдиного поняття. Можливості специфікації мови допускають вибудовування висококомплексних структур комунікації. Поняття “фрейми”, “скрипти”, “стереотипи”, “когнітивні карти” та ін. означають смислові комбінації, які служать у суспільстві для формування пам'яті. На відміну від Ф. де Сосюра, Луман не вважає мову справжньою системою; вона існує або як мислення, або як комунікація⁶¹.

Сучасне суспільство часто називають інформаційним. У цьому визначенні відбивається нова роль засобів масової комунікації – вони є “не просто дзеркалом, що відбиває реальність, але інструментом *створення* у суспільній свідомості *політичної картини світу*”⁶². В інформаційному просторі монополістичного типу ЗМІ неминуче перетворюються у засоби підтримання інформаційної монополії і, отже, у канали “масової дезінформації”. Плюралістичний інформаційний простір влаштований інакше – там характер інформаційних програм визначається насамперед суспільним попитом. Якщо в монополістичному інформаційному просторі суспільство не в змозі впливати на дії влади, то в плюралістичному його вплив на політику аж надто великий. Наявність різних груп інтересів і різноспрямованість підходів ускладнюють процес прийняття рішень.

Відмітна риса інформаційного суспільства – перетворення преси у справжню “четверту владу”, яка бере на себе

функції, втрачені ідеологіями. Французький публіцист Б.-А.Леві констатує: газети з хронікерів перетворилися на суб'єкти історії й політики. “Журналісти-інтелектуали своїм пером тривожать рани суспільства, вони розуміють це як громадянський обов'язок”. Але при цьому правда піддається постійній обробці шляхом “поглиблення й викреслювання”. “Інакше кажучи, немає голої інформації і такої ж правди, є війна слів і образів, боротьба між силами, кожна з яких намагається обернути на свою користь ці слова й образи”⁶³.

Непросто однозначно оцінити роль Інтернету як інструменту владного впливу на політичну свідомість і розвитку політичної мови. Інтернет створює можливість інтерактивних форм політичної комунікації, але влада в Україні цією можливістю користується рідко. А от мережевий компромат та інтернет-провокації, здається, вже стали реаліями нашого життя. За рівнем забезпеченості комп'ютерами Україна сьогодні перебуває на сотому місці в світі з показником 18,52 комп'ютера на 1000 чол. населення. Середньосвітовий показник – 202,3, у США – 554⁶⁴. Так що політична роль комп'ютера в Україні досить скромна і зводиться переважно до обслуговування професійної комунікації, спілкування експертів, аналітиків тощо. І все ж уже можна говорити про Інтернет як особливу субкультуру із власною сферою інтересів, специфічним жаргоном, своєрідним етикетом.

Що ж до стимульованих електронними комунікаціями мовно-культурних зв'язків, то фахівці впевнено пов'язують з ними початок процесу формування єдиного геоменталітету – за Т.Андріановою, “культура завдяки комунікаційним технологіям перетворюється в геокультуру і починає відігравати все значнішу роль у стратегічній політиці держав. Така мультиціннісна, “гібридна” мегакультура складається не лише на стику національних культур, але й відвойовує собі певний духовний простір всередині них”⁶⁵. Одночасно виникає і нова політична культура – з виразною індивідуалізацією цінностей і скептицизмом щодо лівих ідеологій та бюрократії, висуненням на перший план принципів самоорганізації.

Втім, на пострадянському просторі виразно виявляє себе і протилежний процес – активізуються ментальні структури

архаїчного типу, оживають традиціоналістські міфи й фобії, що відбивають патерналістський спосіб політико-громадянського позиціонування. Розвиток “тіньових” відносин і корупції у структурах влади створює культурні бар'єри, що стають на заваді включенню новопосталих країн у процес формування нової геокультури.

Так чи інакше, але сьогодні саме комунікація визначає формат політичних відносин і є тим своєрідним системоутворюючим чинником, який забезпечує зв'язок (або його відсутність) між владою і суспільством. Спосіб організації влади, за якою інформаційні відносини перетворюються в епіцентр і ключовий механізм формування політичного простору, називають *медіакратією*. Поряд з позитивною функцією прилучення соціумів до стандартів світового розвитку медіакратія виступає в ролі гігантського синдикату з маніпулювання мисленням і поведінкою. В її руках величезний арсенал методів психічного впливу: дозована напіваправда і замовчування, завантаження інформаційними сурогатами і нейролінгвістичне програмування, тенденційно акцентоване висвітлення подій і витончена міфотворчість. Ставлячи під контроль основні інформаційні потоки, влада дістає можливість ефективно регулювати політичні процеси. Є підстави вважати, що медіаменеджмент невдовзі стане більш ефективним засобом управління ними, ніж горезвісний адмінресурс.

“Влада медіа”, їхня здатність активно формувати настрої, погляди, наміри стає реальною не в останню чергу завдяки тому, що здійснюваний нею “ментальний контроль” не завжди чітко усвідомлюється об'єктами політичного впливу. Елітні групи, що мають доступ до каналів комунікації і завдяки цьому дістають змогу активно впливати на суспільний дискурс, не лише репродукують комунікаційні події у бажаному для себе напрямі, але й контролюють увесь політичний процес. Інформаційний простір, особливо перед виборами, являє собою поле політичних баталій, які досягають максимуму у вигляді інформаційних війн. Як об'язково резюмує М.Михайленко, “журналісти змінили біля гаубиць солдатські обслуги, і ці нові гармати стріляють снарядами, які, подібно “матриці”, можуть зависнути у повітрі,

зупинити час і вибухати дуже повільно”⁶⁶. У контексті інформвійн політична мова нагадує театр бойових дій, а політичний словник перетворюється у посібник з екзорцизму. Демократ може бути представлений свободолюбцем і демагогом, прихильник авторитарних методів – і “сильною рукою” і “душителем”, правий – і традиціоналістом і ксенофобом, лівий – і борцем за справедливість і популістом.

Український фахівець з мас-медіа О.Зернецька уважно простежила процес медіації – інтерпретації інформації відповідно до наперед заданих преференційних моделей. Інформація може бути і вікном у світ, і дзеркалом події, і фільтром для дозування; вона може виконувати роль гіда і не меншою мірою – захисного екрана або бар’єра. У новинному дискурсі фреймінг (вміщення події у певну рамку) допомагає здійснювати селекцію інформації за наперед заданими параметрами.

На погляд автора, “взаємовідносини дискурсу нових інформаційних технологій і політичного дискурсу являють собою центральну ланку нової технологічної революції постіндустріального світу, ланку інформаційного потоку цивілізації, який найдинамічніше нині розвивається – взаємодію технологічної бази інформаційного суспільства, нових інформаційних технологій і політичного дискурсу”⁶⁷.

Технологічні революції постіндустріального світу ставлять у зовсім новий контекст проблему влади і можливостей соціальної інженерії. Вдосконалення маніпулятивних технік впливу на свідомість і підсвідомість, яке створює можливість підміни політики політтехнологіями, кваліфікується як одна із головних небезпек сучасної епохи. Успіхи соціальної інженерії стають на заваді “природному відбору” кращих соціальних й інституційних форм людського співжиття. Вони формують викривлене, значною мірою віртуальне, поле політичної взаємодії, в якому клішоване сприйняття дійсності створюється технікою її препарування і відповідними мовними штампами. Наслідком стає штучна дебілізація свідомості (термін Ж.Дельоза).

Не випадково своєрідним додатком до теорії комунікації останнім часом стали вважати т.зв. PR (public relations, зв’язки з громадськістю), а дослідження “піар-технологій”

стало самостійним напрямом в аналізі систем маніпулятивних впливів.

У смисловій структурі PR-маніпуляцій О. та П. Зернецькі розрізняють щонайменше чотири основних макрорівні організації. До першого, глибинного рівня цієї структури вони відносять рівень макроінтенції (загального комунікативного наміру) політичного дискурсу. До другого, фільтруючого рівня – стереотипи та політично орієнтовані схеми мислення, які впроваджуються у масову свідомість через систему мас-медіа. До третього, організуючого рівня – комунікативні стратегії (атаки, продажу, перехоплення ініціативи, ігнорування, створення псевдоподій тощо). І, нарешті, до четвертого рівня належать тактики та прийоми впливу на адресата дискурсу (навіювання, переконання, залякування і таке інше)⁶⁸.

І стратегія, і тактика PR-маніпулювання будуються, як правило, на завуальованому ошукуванні. Вдумливий англійський дослідник політтехнологій, що застосовуються на пострадянському просторі, Е.Вілсон задовго до виборів звернув увагу на те, що політичні технологи уже витворили новий суспільний прошарок. Працюючи на інертну, заідеологізовану еліту, вони “почуваються ляльководами, облаштувачами сцени, політичними програмістами”. Свої організації вони представляють як фабрики думок, а себе – стратегами й рятувальниками від хаосу. У просторі інтертекстуальності (термін Ю.Кристевої) вони творять метафори шляхом розташування текстів на перехресті багатьох осей і в такий спосіб вводять в оману не лише “замовників”, але й громадську думку. Особливу небезпеку Вілсон бачив у “нашесті” в Україну російських політтехнологів, точно підмітивши, що віртуальні об’єкти, які добре спрацьовують у Росії, не обов’язково матимуть такий самий ефект в Україні⁶⁹.

Проблеми мови у політичних комунікаціях вивчаються засобами багатьох наукових дисциплін і субдисциплін – комунікативної лінгвістики, когнітології (когнітивної лінгвістики), психолінгвістики, семіотики, герменевтики, соціальної психології тощо. Особливо помітними є успіхи психолінгвістики – галузі лінгвістики, що вивчає мову насам-

перед як феномен психіки. Впродовж останніх років психолінгвістика активно увійшла у коло дисциплін, що досліджують соціальні комунікації. Президент Міжнародного товариства прикладної психолінгвістики Т.Слама-Казаку слушно наголошує, що комунікація – це не просто передача інформації, а насамперед “прагнення переконати”. Займаючись словами як явищами вербальної активності, психолінгвістика ставить своєю метою допомогти читачеві розібратися у “галактиці комунікацій”, простежити, як “сила слова” впливає на людей і як влада використовує цю силу⁷⁰. Очевидно, що предметні поля психолінгвістики і політичної лінгвістики багато у чому збігаються. Втім, межі психолінгвістики як субдисципліни ще належним чином не визначені і залежать від того, якій науковій і культурній традиції віддає перевагу той чи інший автор.

Політичні технології – своєрідний засіб матеріалізації політичної мови, її каналізування у русло боротьби за владу, власність, статус. Цим поняттям позначається як сукупність використовуваних політичними акторами прийомів, методів, процедур, так і відповідна система, що будується на певних управлінських ідеологіях. До загальних політтехнологій, що стосуються максимальної кількості суб'єктів політичного процесу, відносять технології прийняття політичних рішень, а також технології виборчих кампаній. Як і будь-які інші, політтехнології являють собою складне переплетення психологічних, педагогічних, управлінських, іміджевих та інших складових, від оптимального сполучення яких залежить їхня результативність.

Всюдисутність комунікації як соціально обумовленого процесу перекодування вербальної інформації у невербальну і навпаки поставила на порядок денний завдання структуризації підходів до дослідження комунікацій. Існує певна різниця між медіа-орієнтованими і соціально-орієнтованими підходами. Розмежовують також культурологічні й прагматичні підходи: перші акцентують увагу на аксіологічних аспектах комунікації, другі вводять її в русло практичних відносин у комунікативній сфері. Робляться спроби розмежування інституціональних, соціальних і функціональних суб'єктів політичної комунікації. Найбільш плідною визна-

ється діалогова модель, яка забезпечує горизонтальну рівність учасників комунікаційного обміну і консультативно-дорадчий обмін думками на засадах толерантності.

Хоч теорія комунікації останнім часом активно розвивається, проблеми співвідношення теорії мови і теорії комунікації досі вважаються малодослідженими внаслідок їх особливої складності. Російський лінгвіст В.Касевич вважає найдоцільнішим для встановлення такого зв'язку функціональний підхід: теорія мови вивчає *мовні засоби*, процес їх використання і тексти як продукт цього процесу, а теорія комунікації – *ціль* використання мовних і позамовних засобів і відповідний результат. Відмінність же полягає у більш прикладному характері теорії комунікації – лінгвістика може зосередитися на вибудовуванні абстрактних моделей; що ж до теорії комунікації, то вона моделює динамічні зв'язки у суспільстві і ніяк не може абстрагуватися від людського фактора⁷¹.

На жаль, реальні параметри дослідження політичних комунікацій в Україні дуже далекі від цих ідеальних моделей. Еклектична природа феномена, який вивчається, вимагає широкого впровадження начал міждисциплінарності, яку на практиці забезпечити непросто. Додаткові складності створюються розмитістю понятійної системи політичної мови, зокрема, відсутністю чіткої демаркації понять “інформація”, “політична пропаганда”, “політична реклама”, “передвиборна агітація”, “зв'язки з громадськістю” тощо. Невизначеність їх статусу в юридичній терміносистемі тягне за собою і нечітке слововживання у політичній мові, яка змушена орієнтуватися лише на законодавчо закріплені зразки. За спостереженням Ю.Ганжурова, моніторинг вживання словосполучення “політична реклама” у структурі політичного дискурсу “дає стільки класифікаційних основ, що перспектива формування спільного знаменника, єдиної родової ознаки, що поглинатиме своїм змістом видові, видається доволі віддаленою”⁷².

Нечіткість статусу засобів масової комунікації, сполучена із розхитуванням моральних основ політики, перетворює політичний процес у поле “гри без правил”, випробувальний полігон для застосування різноманітних маніпу-

лятивних технологій. Президент України Л.Кучма був недалекий від істини, коли охарактеризував передвиборну ситуацію як “театр абсурду”. Людина, втягнута у вир політтусовок, поступово втрачає відчуття реальності, перестає розрізняти дійсність і зрежисоване дійство. Політика перетворюється у різновид спорту: хто кого переграє. За С.Московічі, “діє магія повторюваних слів і формулювань. Вона поширюється, подібно зараженню, зі швидкістю електричного струму і намагнічує юрбу”⁷³.

Прихована (латентна) політика настільки міцно увійшла у політичний побут, що фахівці ставлять питання про доцільність створення присвяченої цьому феномену спеціальної галузі політичної науки – латентології. На думку В.Курілла, створення науки латентології диктується потребами спеціального вивчення закритої від висвітлення сфери політичної життєдіяльності людей. Задум у принципі цікавий, хоч відмежувати відкриту політику від “закритої” на пострадянському просторі доволі важко. А от щодо твердження: “політична латентологія має усю необхідну атрибутивність спеціальної політологічної науки загально-ретичного і прикладного характеру”⁷⁴ погодитися з автором поки що важко. Труднощі, з якими пробиває собі шлях у науковий простір політична лінгвістика, також зосереджена здебільшого на пошуку прихованих смислів у дискурсах різного типу й призначення, свідчать, що фахівців, які визначають обличчя політології, уже лякає величезна кількість дочірніх наук, що виникають у її “надрах”. В усякому разі, статус нових субдисциплін, навіть за наявності виразної суспільної потреби, варто визначати обережніше і обґрунтовувати чіткіше.

Що ж до можливостей політичної лінгвістики у дослідженні сфери комунікацій, то вони досі недооцінені. Очевидно, що ґрунтовний аналіз медійних передвиборних дискурсів міг би вивести на цікаві узагальнення відносно стратегій політичних опонентів – як виграшних, так і програшних. Але ця досить трудомістка робота мало приваблює наукову молодь. Ще меншою мірою використовуються можливості дискурс-аналізу для прояснення того суперечливого впливу новітніх політичних стратегій на процеси “демасифі-

кації” ЗМІ, які виявляються в орієнтації кожного з них на цільові аудиторії. Такий аналіз міг би, зокрема, продемонструвати, як такий вибірковий підхід допомагає політикам адресно вибудовувати свою пропаганду. Водночас він міг би пролити світло і на те, як “демасифікація” сприяє об'єднанню громадян і в такий спосіб стимулює саморозвиток громадянського суспільства.

Перехід до інформаційного суспільства, що відбувся на рубежі тисячоліть, поставив взаємовідносини держави і громадян у зовсім новий контекст. Для позначення нового стану держави з'явився термін “e-government” (зазвичай його перекладають “електронний уряд”, хоча більш точним перекладом є “електронна держава”)⁷⁵. Йдеться про нові інформаційно-комунікаційні канали зв'язку між державними органами і громадянами, використання державою Інтернету та інших інформаційних технологій з метою розширення доступу громадян до державної інформації і відповідних служб, а також для підвищення якості роботи в інформаційній сфері. В умовах “електронної держави” суспільство дістає нові, інтерактивні можливості впливу на процес прийняття державних рішень.

У політичному полі України, яка ще не визначилася із чіткою концептуалізацією правової і соціальної держави, концепт “електронної держави” щойно утверджується. Проте постановка питання про роль інформаційних технологій у контекст політичної модернізації обнадіює. Перші серйозні спроби проаналізувати роль Інтернету як політичного інституту вивели на цікаві узагальнення. З'ясовано, приміром, можливості створення “електронного уряду” – шляхом об'єднання за допомогою інтернет-технологій усіх міністерств і відомств у єдиний комплекс із вищим ступенем інтегрування внутрішніх процесів (документообіг) і єдиним інтерфейсом (вікном взаємодії) із громадянином. Але це лише сміливий проект, а поки що в українському Інтернеті роль держави мінімальна. Більше того, він сприймається як царина дій без правил регулювання і дотримання етики⁷⁶.

Загалом аналітики невисокої думки про стан нинішньої інформаційної структури в Україні; вона вважається одним

із найвразливіших нервів суспільства. В руках держави лише 3% ЗМІ; решта – у приватній власності. Це зобов'язує державу вести свою власну інформаційну політику у максимально відкритому режимі, ефективно захищати свою інформаційну інфраструктуру від інформаційних загроз і відповідних атак. Г.Почепцов нагадує відому максиму: якщо не маєш власної стратегії, житимеш за чужою. “Це пов'язано з тим, що чужа стратегія все одно присутня, і країна розвивається за нею, не чинячи протидії”⁷⁷.

Природно, що складне переплетення дії і протидії, різноспрямованих стратегій і тактик різних політичних сил змушує політиків працювати в умовах невизначеності й непередбачуваності. І зовсім не випадково новий тип раціональності, характерний для сучасної соціокультурної динаміки, формується на базі введення у прагматичні життєві стратегії принципів гри. У політичній мові панує парадоксальне сполучення реального й віртуального, чуттєвого й інтелектуального, організаційного й дезорганізаційного. Для означення цього явища російськими соціологами введений термін “іграізація”⁷⁸. На ґрунті кризи традиційної системи соціального управління, що базувалася на жорсткому контролі за поведінкою людей, виникає новий стиль життя, в якому ігрові коди впорядковують дії соціальних акторів, надають їм осмисленості. На наших очах, констатує О.Некlessа, виник своєрідний Світ Гри, де видимість набула не просто самостійних прав, але почала претендувати на статус домінуючої реальності. Грань між спектаклем/реальністю відчутно змістилася. Політика теж опинилася у просторі гри з публічними фігурами, популярними ідеями, актуальними гаслами. “Але й політика далеко не останній кордон Світу Гри. Це не просто інше розуміння театральності, це інше прочитання життя”⁷⁹.

“Іграізація” особливо небезпечна тим, що видозмінює критерії самоідентифікації; водночас вона руйнує звичні цінності, замінюючи їх симулякрами. Найбільше їх у “тіньовій” економічній сфері – віртуальні компанії, фінансові піраміди служать цілям швидкого збагачення. В політиці теж з'являються ігрові симулякри – структури з розмитими функціями, штучно сконструйовані образи “героїв” і “про-

років”. Політична афористика тяжіє до гіпертрофованої агональності.

Іграізація створює ілюзію розкнутості й незалежності. Але це всього лиш ілюзія. Маніпуляція свідомістю триває, вона лише набирає інших, здебільшого ще більш цинічних форм. Коли кількість гравців на політичному полі вже не піддається раціональному осмисленню, правила гри починають домінувати над реальними людськими стосунками. Введене французьким філософом Гі Дебором поняття “суспільство спектаклю” точно визначає місце і роль політичної гри у суспільних відносинах. “Обман без відповіді”, результатом якого виступає зникнення громадської думки, призводить до заміни знання, що здобувається в ході історичного досвіду, ілюзією, сконструйованою режисером. “У людини з'являється переконання, що головне у житті – видимість; саме громадське життя – видимість, спектакль”. Життя набуває рис карнавалу, умовності, нестійкості⁸⁰.

Тут варто зупинитися і спробувати оцінити в категоріях “суспільства спектаклю” акції громадянської непокори в Україні. Не піддаючи ні найменшому сумніву серйозність того, що відбувалося, зауважимо: “помаранчева революція” розвивалася за законами моди і своєрідного “драйву”. Швидке поширення сильних і цілеспрямованих почуттів образи, апеляція до справедливості створили єдине емоційне поле, сила впливу якого зіставна з гіпнотичною. А далі вже сама карнавальна атмосфера політичного спектаклю, проведення безкінечного мітингу у вигляді концерту-дискотеки в режимі нон-стоп із запуском повітряних кульок і феєрверками, з неофіційним конкурсом плакатів, карикатур, графіті забезпечило неймовірну емоційність і безпрецедентно мирний характер акції. “Все це перетворило акції протесту у свято свободи”⁸¹.

Інтерактивність мітингів на майданах – вдячне поле досліджень для соціальних психологів, і перші їхні оцінки вже прозвучали. Для політології важливіше об'єктивно розібратися зі складовими небаченого досі в Україні політичного активізму. Очевидно, що в його основі – величезний потенціал соціального невдоволення непопулярним режимом Л.Кучми, його безпрецедентною закритістю і глухотою до

соціальних потреб людини. Впродовж десятиріччя нагромаджувався потенціал недовіри до влади, яка змусила соціум змиритися із стратегією “виживання”, відкрито нехтувала громадською думкою, виявляла подиву гідну непослідовність у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів. Засоби маніпулятивного впливу, що застосовувалися у ході виборчої кампанії, стали тією останньою краплею, яка переповнила чашу. Вони, до речі, виявилися на диво примітивними й негнучкими. Закони політичної реклами, що вимагають поєднання влучного слогана і яскравого ілюстративного ряду, були відверто знехтувані. Прямолінійна агітація за принципом “тому що...”, величезні білборди працювали на пониження рейтингу провладного кандидата. Вони виразно програвали на фоні яскравої, карнавальної ходи передвиборних акцій В.Ющенко і використовуваних ним маркерів сумісності (“ми”, “разом”, “моя нація”), апеляцій до почуттів свободи й співпричетності, демонстративного дистанціювання від “бандитської влади”, обіцянок кардинальних змін.

Опозиція виграла в часі, коли впродовж кількох місяців не лише готувала громадську думку до можливості фальсифікації виборів, але й відкрито задекларувала стратегію невизнання їх результатів, доповнену відповідними організаційними заходами у молодіжному середовищі. Обізнана у всіх деталях цієї стратегії влада, однак, виявила цілковите нерозуміння магічної природи контакту, який у нейролінгвістичному програмуванні позначається терміном “приєднання”. Виходу на вулиці такої маси людей і такої безпрецедентної стійкості на морозі вона не передбачила.

Опозиційним політтехнологам вдалося створити на Майдані власний інформаційний мікросвіт, який вже сам по собі збагатив теорію масових комунікацій і має шанс бути зафіксованим у підручниках із ЗМК. Помаранчеві стрічки як нова невербальна форма передачі духу протесту і єднання, поширення внутрішніх бюлетенів, блискуче організоване скандування і виконання національного гімну – ці та інші засоби підтримання співучасті у дійстві не тільки забезпечили ефект психологічного єднання, але й породили безліч нових форм громадських ініціатив.

Не всі стратегії, використані на майдані, виявилися оригінальними, – і слоган “Так!”, і помаранчевий колір – знахідки польської опозиції. Про неукраїнське походження первісного сценарію революції вже багато написано і буде написано ще більше. Очевидне й те, що він ідеально вписався у геополітичну стратегію США, спрямовану на обмеження російського впливу на пострадянському просторі. Про наявність плану перетворення України “у фронтову державу між Росією і США” писали німецький “Фрайтаг”, французька “Ліберасьйон”. Усі точки над “і” розставила впливова англійська газета “Гардіан”: “Незважаючи на те, що плоди “каштанової революції” в помаранчевих тонах належать Україні, сама кампанія є американським дітищем... Операція зі штучного створення демократії шляхом голосування та громадської непокори відтепер настільки відпрацьована, що згадана методика перетворилася на керівництво з перемоги у виборах у чужій країні”⁸².

Після сказаного неважко передбачити зливу заперечень: хіба не стали “оксамитові революції” торжеством народного волевиявлення, апофеозом величезного прориву у справі захисту прав і свобод людини? Хіба не в ім'я відновлення знехтуваної справедливості люди днювали й ночували на площах? Нарешті, хто заперечуватиме, що досягнутий у часи масових прозрінь рівень інформаційної свободи є величезним завоюванням демократії?

Все це так, але психологи застерігають від надмірної ейфорії з приводу демонстрованого єднання на площах. Ціна революцій, навіть “оксамитових”, завжди буває високою. Зіткнення різноспрямованих інтересів стимулює диз'юнктивні почуття, формує автоматичні захисні реакції. На цьому шляху соціум підстерігає своєрідна “пастка свідомості” – аж до цілковитої втрати об'єктивних оціночних критеріїв. Хто може поручитися, що досвід дій в обстановці, максимально наближеній до бойової, не буде використаний і примножений під час майбутніх суспільних збурень? Взаємна настороженість стає фруструючим об'єктом, про що, зокрема, свідчить “революційна” лексика – “комітети національного порятунку”, “загони самооборони”, “комісари революції” і навіть “польові командири”. Вступає в дію ме-

ханізм проекції – приписування опоненту своїх власних негативних настроїв і ворожих намірів. Коли у політичному полі постійно педалюється “образ ворога”, опоненти втрачають здатність розуміти один одного. Як вважає О.Губенко, “ризика, пов’язані з подальшою ескалацією політичної напруженості та розвитком протистояння, дуже великі”⁸³.

3. Культура конфлікту і етика відповідальності

У всякому політичному конфлікті є свої “джерела надії” і свої ризики. Український, перерісши у стадію “помаранчевої революції”, вже зафіксував незаперечні досягнення: здолав синдром політичної пасивності, зруйнував закостенілий механізм інформаційного свавілля, ознаменував серйозний прорив у справі захисту громадянських прав і свобод. “Розрядка” соціального напруження супроводиться освоєнням громадянами навичок самоорганізації. Нові владні структури вже не зможуть обійтися без серйозних реформаторських кроків, спрямованих на здійснення змін системного характеру.

Те, що компроміс у гостро конфліктній ситуації все ж було знайдено, – свідчення закоріненості начал толерантності в українській політичній культурі. Його основою стало незастосування сили – інакше так легко вийти зі стану гострого протистояння не вдалося б. Феноменом “мирної революції” Україна має завдячувати високому розвитку сучасних комунікаційних технологій. За свідченням німецького психоаналітика Г.Кехеле, саме можливість миттєво отримувати інформацію дозволила зробити реакцію людей швидкою, їхню обізнаність широкою, а способи досягнення мети – мирними. “Мобільні телефони, інтернет, телебачення втрутилися в революційний процес і привели до того, що Майдан Незалежності відійшов від звичних революційних методів”⁸⁴.

Наступний розвиток подій, проте, засвідчив, що говорити про закінчення “холодної” війни зарано. При всіх своїх позитивах “помаранчева революція” істотно прислужилася розмиванню правової самосвідомості суспільства, і дії за законами “революційної доцільності” можуть виявитися спокусливими для багатьох. У політичній мові намітилася

серйозна небезпека виходу як за рамки права (в яких не може бути ворогів, а можуть бути лише опоненти, суперники), так і за рамки діалогу (які передбачають незацікненість на єдиноправильності власної думки). Далі, якщо виключити як цілковито непридатні методи силового розв’язання виникаючих проблем, суспільство може виявитися втягнутим у стан тривалого протистояння з усіма руйнівними наслідками, які з цього випливають. У такому стані люди втрачають здатність до справжнього самовизначення – вони ідентифікують себе лише через групову належність (“свої – чужі”). Хронічно притаманний Україні “перманентний боротьбизм” (М.Михальченко) переростає у суцільний латентний конфлікт.

Не меншою мірою небезпечним є те, що умови конфліктної взаємодії незмірно розширюють простір стереотипізації; апеляція до стереотипів перетворюється у дискурсивну стратегію, інструмент політичного тиску. Розмежування по лінії “свій – чужий”, зафіксоване у різних кольорах, здатне закріплюватися у вигляді ментального стереотипу і зберігати довготривалий вплив на суспільну свідомість.

З когнітивної і семантичної точки зору стереотипізація являє собою метонімічний процес: стереотипи виникають там і тоді, де і коли якісь часткові прояви чи деталі зводяться у ранг узагальнень, а на основі упереджень формуються викривлені образи. Механізм такої стереотипізації легко простежити на прикладі виникнення жупела “східного сепаратизму”. Незважені висловлювання у сепаратистському дусі, які пролунали у Северодонецьку в листопаді 2004 р., були не більш як емоційною реакцією на вихід із конституційного поля органів місцевого самоврядування західних регіонів, і другого ж дня були дезавуйовані самими ораторами. Але використання стереотипу “розвалу держави” як інструменту політичної боротьби не могло не активізувати прихильників федеративного устрою України. Прогнозувати, чим це може обернутися, доволі важко, але очевидно, що будь-яка “анклавізація”, тим більше здійснена під політичним тиском, Україні не на користь.

Сьогодні ж можна лише передбачити, що ефект розколотої суспільної свідомості, створюваний політичною мовою,

в Україні даватиметься взнаки ще довго. У поліетнічному соціумі з виразними регіональними субкультурами головна константа міцності – спільність політичної культури чи принаймні однотипність етнорегіональних політичних культур. Лише на цій основі виникає спільне бачення стратегічних цілей і чітке виконання інститутами і громадянами своїх функцій, що забезпечує від сповзання в авторитаризм або анархію. Уроки розпаду СРСР мали б навчити політиків стриманості й обережності у застосуванні політичних ярликів і войовничої лексики. Тим часом бажаючих гратися з вогнем у розколотому, поляризованому суспільстві виявилось надто багато. Оскільки різні частини політичного спектра орієнтовані на взаємовиключні цінності, вироблення спільних політичних норм і зразків поведінки стає вельми проблематичним.

У цьому контексті особливого значення набуває забезпечення цивілізованих форм конфліктної взаємодії, культури конфлікту. За роки незалежності в Україні з'явилася власна конфліктологія – з відповідною типологізацією конфліктів, розмежуванням понять “протириччя” і “конфлікт”, власним баченням функцій і суспільної ролі конфліктів. Але поняття “культура конфлікту” в її напрацюваннях відрізняється не прозвучало. У кращому разі йдеться про *культуру управління* політичними конфліктами, тобто про спосіб цілеспрямовано впливати на розвиток конфлікту як з боку самих його учасників, так і з боку суб'єктів політичного управління⁸⁵. Поняття “культура конфлікту” ширше: у нього вкладаються цивілізовані форми конфліктної взаємодії, тобто створення умов, коли розв'язання конфлікту не потребує втручання згори чи збоку.

Для чіткого окреслення поняття “культура конфлікту” варто співвіднести його із введеним американськими соціологами поняттям “культура у взаємодії” (culture in interaction), яким позначають колективні уявлення, символи, коди, що структурують простір взаємовідносин, у тому числі й політичних. Термін “груповий стиль” застосовується для пояснень того, чому одні й ті самі слова, символи, культурні коди набувають різних значень у різних культурних середовищах. Стиль взаємодії завжди пов'язаний із соціально-

структуруючими патернами, з одного боку, і з поширеними у тій чи іншій групі культурними репертуарами та “стилями” громадянської участі, з другого. Інколи одні лиш явища культурної диференціації ставлять перед людьми такі проблеми, які уявляються нерозв'язними і підштовхують до конфліктів. У таких випадках пізнавальна операція порівняння чи, говорячи мовою І.Канта, “логічна рефлексія”, здатна вияснити риси тотожності/відмінності і, ймовірно, зняти конфліктну напругу.

У самому словосполученні “культура конфлікту” багатством вчувається логічна суперечливість: мовляв, коли є конфлікт, то тут вже не до культури. Такий погляд глибоко закоріненний в українській ментальності, особливість якої – по можливості уникати конфліктних ситуацій, жити за принципом “моя хата скраю”. Коли ж конфлікт все ж розгорався, його звикли “гасити” найпростішим способом – за допомогою зброї. В усякому разі, в українській традиції конфлікт ніколи не вважався нормою, а компроміс здебільшого розглядався як поразка, здача позицій. Західні теорії конфлікту виходять з інших постулатів – тут конфлікт найчастіше бачиться засобом підтримання суспільної рівноваги, “клапаном для випускання пари”. Л.Козер ще в 60-х рр. XX ст. ввів поняття “позитивно-функціонального конфлікту”. Чим більше “осей протистояння” в суспільстві, доводив він, тим важче створити фронт, що поділяє соціум на протилежні табори⁸⁶.

Політична наука України активно засвоює західні підходи, щоправда, не завжди вдало співвідносячи їх зі складною українською реальністю. А проте наша конфліктологія не створила не тільки ефективних механізмів блокування негативної енергії, що накопичується в суспільстві, але й адекватного уявлення про потенціал конфліктності і готовності мас до протестних акцій. Відчутно знизився за останні роки і загальний науковий рівень дослідження політичної культури. І це зрозуміло – для її широкомасштабного аналізу за багатьма параметрами, у тому числі в регіональному розрізі, потрібна широка соціологічна база – принаймні така, яку створили у 1990 р. Всесоюзний центр вивчення громадської думки разом з Інститутом соціології АН УРСР.

На цій базі впродовж 2 – 3 років вдалося вибудувати достовірну картину політичної поінформованості, компетентності, активності населення України, проаналізувати у порівняльному вимірі рівень політичної культури в Україні і в країнах Східної Європи⁸⁷. Сьогодні про такий рівень соціологічного аналізу орієнтаційної сфери можна лише мріяти, хоч потреба у ньому не тільки не зменшилася, але зросла багатократно.

Справедливості заради слід відзначити, що і в усьому світі інтерес до проблем політичної культури сьогодні далеко не той, що був у 70 – 80-х рр. минулого століття. Сам концепт політичної культури не раз піддавався жорсткій критиці; мовляв, чітко визначити це поняття – все одно, що “прибити желе цвяхами до стіни”. “Парасолькове” поняття політичної культури сьогодні вважається суперечливим і плутаним – аж до оголошення його “дегенеративною дослідницькою програмою”. Гостра критика змусила навіть автора концепту Габрієла Алмонда визнати, що політична культура “не дотягує до теорії”. Сказане це після того, як на теми політичної культури, за підрахунками того ж Алмонда, було видано 35 – 40 книг і понад 100 журнальних статей⁸⁸.

Думається все ж, що Захід “охолов” до проблем політичної культури не внаслідок того, що вичерпав тему, а тому, що наполегливо шукає нові, більш гнучкі форми аналізу орієнтаційної сфери. Сучасні постмодерністські підходи до аналізу політичних відносин можна критикувати по багатьох параметрах, але варто віддати належне прозорливості зробленого в їх руслі висновку: всі наші теорії, поняття, терміни – не стільки інструмент пізнання, скільки елемент конструювання політичної реальності. Політична мова, тексти, дискурси впливають на напрям політики не меншою мірою, ніж об'єктивні обставини. Актори на політичній сцені, як легко переконалися на українському досвіді, взаємно формують поведінку один одного, і тоді сфера впливу політичних структур і відповідних норм непомірно звужується.

Очевидне одне: в умовах гострого політичного конфлікту, в який виявилися втягнутими величезні маси людей, політологам лишається наполегливо шукати підходи, які, по-пер-

ше, дали б змогу адекватно оцінювати процеси, що відбуваються, а, по-друге, впливати на ці процеси в напрямі зменшення суспільної напруги. Здається, що найкращий ґрунт для цих пошуків створює методологія сучасного рефлексивізму – теоретичного напрямку, що виник як реакція на вади раціоналізму. Основоположними для рефлексивістів є поняття ідентичності та інтерсуб'єктивності, тобто увага зосереджується на дослідженні уявлень суб'єкта пізнання про себе і про інших. А свій методологічний арсенал рефлексивізм поповнює здебільшого за рахунок конструктивістських підходів, про які вже йшлося вище. Пошук прихованих смислів у політичній мові, відстані між словом і ділом у політиці – вдячне поле дослідження політичної етики, насамперед з точки зору відповідальності суб'єктів політики за суспільні наслідки своїх дій.

Дефіцит відповідальності політиків – це якоюсь мірою сумна спадщина радянської системи, яка культивувала легковажне ставлення до професіоналізму в політиці і до інтелектуальної діяльності взагалі; пролетарське походження апріорно гарантувало професіоналізм, а куховарка оголошувалася здатною управляти державою. Сама система була такою, що персональна відповідальність за виконання рішень або була відсутня взагалі, або забезпечувалася загрозою “кулі в лоб”.

Імітація управлінської активності стала нормою, а, отже, “справна цифра” завжди важила більше, ніж конкретний результат. Та й плацдарм для виявлення індивідуальної активності і творчих потенцій був, як правило, неширокий. Явна антираціональність часто задавалася ідеологічними установками і нікого не дивувала. Сьогодні її рецидививи перетворилися у серйозне гальмо, яке блокує будь-яку реформаторську діяльність.

Що, крім радянської спадщини, стоїть на заваді розвитку культури діалогу в Україні? Насамперед, інерція культивованої у перші роки незалежності тотальної “деідеологізації”, яка стала на заваді виробленню нових механізмів суспільної інтеграції – як політичних, так і етичних. Неструктурованість культурного простору і слабкість інститутів громадянського суспільства гальмує акумуляцію суспільної

енергії. Потенціал особистої відповідальності лишається “річчю в собі”.

Високий рівень корумпованості української влади означає, що в країні існує і процвітає подвійна мораль. Високі гасла виголошуються з трибун і через ЗМІ, а для досягнення прагматичних цілей усі засоби вважаються придатними. Молодь особливо чутливо реагує на цю дистанцію, звикаючи обходити і закон, і мораль. Поріг моральності в суспільстві став небезпечно низьким і от-от зникне зовсім.

По-друге, у високій культурі діалогу не завжди виявляють заінтересованість інтелектуали. Не раз вже зверталася увага на те, що наукове співтовариство не вельми активно обговорює причини відтворення насильства у суспільстві, мляво реагує на поширення расистських, антисемітських ідей і дискримінаційних практик. Більше того, як справедливо зауважував В.Черепанін, під виглядом боротьби з расизмом і ксенофобією у деяких наукових, навчальних і публіцистичних текстах пропагується неорасистський дискурс, обстоюється необхідність “очищення” суспільного організму від “змішувань” і “чужих впливів”. Робиться це нібито в ім'я збереження власної ідентичності, а на ділі відверто обстоюються принципи дискримінації “іншого”⁸⁹.

В результаті відбувається те, що філософи називають “втечею від універсалізму” і переходом на позиції релятивізму. Універсалістська етика поступається місцем груповій – з постулатом незаперечної правоти “свого”. Все це не тільки руйнує фундаментальний базис культури діалогу, але й створює реальні загрози раціональним основам людського співжиття.

Специфіка сьогоденної політичної ситуації в Україні полягає у стані своєрідної “компресії” (термін О.Ахієзера), яка дістає прояв у взаємозапереченні елементів традиційної і ліберальної політичної культури. Ні правова система, ані суспільна мораль не стимулюють належним чином особисту заінтересованість у розвитку громадянської культури, культури конкуренції (яка здебільшого сприймається суспільством як негативне з етичного погляду явище), культури довір'я і відповідальності у підприємницькій діяльності. Все разом перетворює нашу політичну мову у різновид діалогу

на комунальній кухні. Кожен бурхливо звинувачує опонента, не роблячи щонайменшої спроби адекватно оцінити власні вчинки. Взаємна дезорганізація суб'єктів політики, фактична відмова від діалогу не тільки погіршують і без того незавидний імідж України й інвестиційний клімат на її теренах, але й створюють реальну загрозу нормальним основам співжиття. Витримати тягар такої компресії і практичний параліч законодавчої влади не завжди спроможна навіть сильна держава. Згадаймо: коли розкол доходить крайньої межі, виходу з нього на шляху компромісу немає.

Конфлікти, які виникають на ґрунті нетерпимості, вождистських амбіцій і посилено роздмухуються партійними політехнологами, небезпечні не лише тим, що завдають серйозної шкоди і без того не вельми привабливому іміджу України.

Вони розсувають кордони застосування політичної міфотворчості, привносячи ірраціонально-маніпулятивну складову у політичний процес. Образ “двох Україн”, постійно присутній у політичному дискурсі з часу здобуття незалежності, обростає деталями, виразно матеріалізується, хоч його міфологічна основа очевидна.

Цілком прийнятну основу для наукового осмислення ситуації сучасного протистояння створюють ліберально-модерністські підходи до дослідження культурних явищ. Саме в ліберально-модерністській культурі дістали наукове обґрунтування не лише настанови толерантності і терпимості до інакомислення, але й принципи сприйняття “інакшості” на основі визнання цінностей іншої думки і поваги до неї. Розглядаючи толерантність як соціокультурну технологію, вона орієнтує не лише на співіснування, але й на активну соціальну взаємодію. Ліберальне розуміння духовності й самоцінності іншого погляду, що бере свій початок від І.Канта та Й.-Г.Гердера, несумісне із грубістю і амбіційністю, нехтуванням демократичних норм. Оскільки сама по собі демократія – неперехідна цінність, яка, однак, потребує дбайливого до себе ставлення і постійної підтримки.

Природний фундамент демократії – це взаємна відповідальність влади і народу. У політичному лексиконі є поняття “демократія відповідальності”, що становить серце-

вину деонтології – науки про громадянський і службовий обов'язок. Демократія відповідальності – це насамперед вміння передбачати можливі наслідки своїх дій і відповідати за власні вчинки. Є ще й поняття “відповідальність демократії”. Його смисл полягає у створенні запобіжних чинників проти абсолютизації ідей свободи і демократії до такої міри, за якою починається хаос. Саме ідея свободи без берегів і виявилася слабкою ланкою в українській демократичній міфології.

До демократії потрібно “дорости”, і кожний соціум проходить цей шлях у своєму темпі і зі своїми вадами. Особлива складність української ситуації полягає у тому, що молода, позбавлена достатнього управлінського досвіду держава опинилася між Сциллою модернізації і Харібдою демократизації.

Здійснення масштабних соціотрансформаційних перетворень вимагає чітких і продуманих управлінських рішень, а поділ влад як головна домінанта демократії створює ефект різноспрямованості і “шкутильгаючих” кроків. В Україні уже немає адміністративно-командної економіки соціалізму, але немає й цивілізованого, соціально орієнтованого капіталізму. Гібрид старого і нового з яскраво виявленою інерційністю внутрішньої політики – структура досить крихка і потребує постійної самопідтримки. Люди, які йдуть у політику, повинні усвідомлювати цю хиткість і утримуватися від різких рухів.

Сказане не меншою мірою стосується і журналістів, покликаних яких у конфлікті – знаходити точки дотику між протилежними сторонами. М. Ожеван досить вдало формулює імперативи миротворчої журналістики, здатні запобігти доведенню протистояння “до абсолютної глухоти нерозуміння”. Головні серед них такі:

- не подавати конфлікт у категоріях “виграшу – програшу”;
- не проводити різкого розмежування між “нашими” і “не нашими”, “яструбами” й “голубами”;
- показувати витоки конфлікту і його можливу ціну;
- акцентувати увагу не так на зримих “тріумфах”, як на незримих ймовірних травмах;

– не зациклюватися на деклараціях лідерів, шукати і пропагувати спільність у прагненнях і вищі, зрозумілі для кожного цілі;

– не зображувати у гротескній тональності поодинокі пока акти насильства;

– утримуватися від взаємних звинувачень у вирішенні конфлікту, подавати розв'язку як допустимий, хоч і не кращий засіб розв'язання проблеми;

– не концентруватися на стражданнях, страхах і переживаннях лише однієї сторони конфлікту, бо це призводить до поділу на “злочинців” і “жертв”.

Особливу вагу, на наш погляд, має імператив, що прямо стосується політичної мови: “не вживати надмірно емоційні слова й словосполучення, не уточнюючи їхнього істинного значення, й жертвну (“віктимну”) мову, перенасичену прикметниками, що висловлюють не дію, а вболівання щодо дійсних або уявних жертв конфлікту (типу “злочинні”, “беззахисні”, “зруйновані”, “трагічні” тощо); така мова паралізує волю до змін на краще”⁹⁰.

Перевести стилістику активної нетерпимості у дискурс толерантності – важливе завдання політичної еліти, від розв'язання якого залежатиме в кінцевому рахунку доля демократії в Україні. Еліта – як правляча, так і опозиційна – має навчитися домовлятися, тобто поступатися часткою своїх інтересів в ім'я стабільності і спокою. Виключення з політики погрозовально-силових засобів унеможливить розгортання латентних конфліктів за непередбачуваними сценаріями.

Нині, коли соціум балансує на грані розколу на елітному рівні, етичні проблеми стають справді доленосними. Небачено зростає роль політичної етики, завданням якої є осмислення принципів і норм політичних відносин з позицій моралі. Фундатор теорії політичної етики Бернгард Сутор розміщує її предмет між сферою прав людини й інституційним виміром політики. Звертатися до категорій совісті у політиці малопродуктивно, вважає він. Наївно гадати, що досить повернути до добра злостивих і бездарних політиків, щоб у світі запанував порядок. Політична етика не може поставити заслін підступності, але вона може сприяти

внесенню культури у неминуче політичне протиборство. Вона допомагає визначити ту межу, яку не можна переходити, щоб політика ще якимось вписувалася у рамки існуючих у суспільстві уявлень про добро і зло. Водночас політична етика намагається відшукати грань, за якою моралізаторство і жорсткий етичний пресинг у політиці здатні гальмувати прийняття непопулярних, але потрібних політичних рішень. Політика, за Б.Сутором, “завжди має також моральну сторону і тому повинна відповідати етичним масштабам. Однак, політика не може складатися тільки з моралі і не може визначатися тільки виходячи з етичних міркувань”⁹¹.

Сьогоднішні параметри інституційної етики визначаються реалізацією в політиці фундаментальних цілей свободи, справедливості, суспільного блага. Принципами, які задають вимір етичної кваліфікації суспільства, є солідарність і субсидіарність. Солідарність вимірюють рівень внутрішньої інтегрованості соціуму, субсидіарність визначає взаємну ієрархічність, підпорядкованість суспільних структур. Структурні механізми ієрархічності, поділу влад, прозорості й підконтрольності у діяльності суспільних інститутів мають створювати інструменти забезпечення етичних вимірів політики, у тому числі цивілізований рівень конфліктної взаємодії.

Слабо приживається в Україні поняття “політкоректність”; його немає навіть у політологічних словниках і довідниках. В американському дискурсі воно покликане демонструвати ліберальну спрямованість політики і означає утримання від використання понять, які можуть здатися комусь образливими, упередженими, дискримінаційними чи просто непристойними. Тезаурус політкоректності оперує евфемізмами – символічними образами антирасизму, екологізму, терпимого ставлення до національних і сексуальних меншин, жертв СНІДу, інвалідів. В такий спосіб відшукуються нові засоби мовної комунікації, здатні запобігати нетактовності стосовно расової, статевої належності, стану здоров'я, соціального статусу людини.

Дещо в іншому контексті поняття “політкоректність” застосовується на пострадянському просторі. В Україні воно

вживається здебільшого як синонім толерантності або в розумінні “політична нейтральність” чи “політична лояльність”. Дехто вбачає в ньому загрозове інтелектуальне навантаження, представляє у вигляді різновиду політичної цензури. У російському політичному дискурсі звучать пропозиції трактувати політичну коректність як добровільне самообмеження інтересів і претензій етнічних груп на користь громадянського миру і громадянської єдності суспільства. Справедливо наголошуючи на тому, що сфера застосування поняття таким чином звужується, вітчизняний політолог О.Колтунов вважає цінним введення поняття “політкоректність” у контекст політичної культури.

Ряд російських політологів вважає поняття “політкоректність” недосить репрезентативним і пропонує замінити його більш широким – “комунікативна коректність” або більш точним – “мовний такт”. порушується й таке питання: чи не вступає принцип політкоректності у конфлікт із правом на свободу слова? Здається, вдалу відповідь на це запитання пропонує В.Кулик: “Скільки завгодно можна говорити про тиранію коректності як надмірність, що спонукає лицемірити або й бунтувати, – але пострадянський досвід показує, що альтернативою накиданню коректності є тоталізм, який не лише Іншим гідного місця в суспільстві”⁹². Дотримання принципу політкоректності – єдиний спосіб уникнути вербальної агресії і зменшити таким чином “градус конфліктності”. Втім, легко погодитися із добре аргументованим висновком О.Колтунова: “Як у нашій, так і в російській публіцистиці сьогодні переважає іронічна оцінка і нерозуміння проявів політичної коректності в сучасному західному суспільстві”⁹³.

Запропонувати якусь формулу культури конфлікту – завдання непросте. Але, на наш погляд, в українських умовах вона цілком вкладається у більш широке поняття – культура миру. Ця фундаментальна категорія була введена у широкий політичний обіг зусиллями ЮНЕСКО, яка ще з кінця 80-х років розробляє комплексну міждисциплінарну програму “На шляху до культури миру”. В її фундамент з самого початку закладалася ідея пошуку шляхів поступового відходу від стереотипів, що виправдовували насиль-

ство, збройні конфлікти, расизм і ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Йшлося про теоретичне обґрунтування і перевірку на практиці в умовах окремих країн стратегії переходу на ненасильницький шлях розвитку. Водночас малося на меті утвердити широке розуміння миру як однієї з найважливіших цінностей, що базується на повазі до Людини і всіх її прав.

Концепція культури миру виявилася здатною синтезувати нові напрями соціогуманітарної думки, орієнтовані на вдосконалення Людини і справедливе світовлаштування. Адже культура миру – це не лише світ без війни, це ще і турбота про життя Людини у ладах із Природою, Космосом, власною Свістю. Це і постійний діалог цінностей, національних, державних, етнічних інтересів, продуктивна взаємодія різних гілок і рівнів влади і багато чого іншого. Як політика культура миру спрямована на творення нових інструментів співробітництва і взаєморозуміння. Як правовий феномен вона розглядається як знаряддя впливу на процеси міжнародної і внутрідержавної нормотворчості. Як моральний чинник культура миру спирається на загальнолюдські цінності і етику ненасилля.

Коли ООН приймала рішення про оголошення 2000 року Міжнародним роком за культуру миру, вона сподівалася таким способом розпочати новий етап боротьби за справедливе світовлаштування і розширення міжнародного співробітництва. На жаль, війна у Югославії, якій ООН виявилася не в силі протистояти, відчутно обмежила можливості застосування нової стратегії, принаймні у політичній і політико-правовій сферах.

Проте попри всі ускладнення міжнародної ситуації гасло культури миру повністю зберігає свою консолідуючу роль в етичній сфері. І філософська теорія моралі (метаетика), і практична, нормативна етика ґрунтуються на ідеях толерантності. Згідно з вимогами політичної етики право й інститути не повинні обмежувати свободу саморозвитку людини, але вони мають виховувати її таким чином, щоб вона сама керувалася ідеями загального блага. При цьому реалізація культури миру мислиться як тривалий процес, що потребує постійної підтримки і підживлення⁹⁴.

Теоретичне обґрунтування моральних потреб суспільної взаємодії немислиме без уточнення змісту цілого ряду понять, які несуть на собі залишкові ознаки радянського світосприйняття. Перехід від логіки сили і страху до логіки розуму і взаємоповаги потребує нової “метаідеології”, нових комунікативних технологій, нових форм співучасті у соціальної творчості. Важливо “реабілітувати” саме поняття компромісу, очистивши його як від ярликів, нав'язаних політикою (“утодовство”), так і від нашарувань, пов'язаних із гіпертрофованим моралізаторством (“зрада ідеалам”). Розробка етики ненасильства, теоретичне і моральне обґрунтування культури діалогу, технологій консенсусу мають стати фоном і фундаментом для створення “інститутів згоди”, здатних якоюсь мірою зняти гостроту суперечностей між окремими сегментами суспільства і полярними політичними силами.

Концепція культури миру може стати надійним стрижнем для власної “консенсології”, якої так потребує Україна в сучасних умовах. Адже етика, закладена в її основу, не вимагає відмови від ідейної переконаності, усереднення позицій. Ідеться лише про реабілітацію принципу “не зациклюйся на непоступливості, частіше сумнівайся у власній правоті”. Культура полеміки полягає у вмінні кожного з її учасників поставити себе на місце опонента, обмінятися з ним “ролями”, відчутти його систему аргументів як свою власну. Адже саме життя продемонструвало небездоганність принципів максималістської етики, що прославляла “безумство хоробрих” і “щастя битви”, оголошуючи міщанством і “мудрістю вужа” зваженість і поміркованість.

Кращим лікарем для хворого, вважав Марсель Пруст, є сама хвороба – тільки вона може змусити нас всерйоз зайнятися своїм здоров'ям. Для недужої демократії кращими ліками є політична відповідальність. Бо тільки вільні і відповідальні за свої вчинки люди здатні забезпечити демократії сталий і динамічний розвиток.

¹ Pocok J.G.A. Politics, Language and Time: Essays of Political Thought and History. – Chicago, 1989. – P. 16, 29, 35.

² Щербенко Е. Мова тоталітарного суспільства // Наукові записки ІШЕНД. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 206.

³ Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991 – 2000). – Екатеринбург, 2001. – С. 3 – 10.

⁴ Див.: Бирюков С.В. Региональная политическая власть: от концептов к интегративной модели // Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология. – 2003. – №1. – С. 3 – 24.

⁵ Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – С. 21 – 22.

⁶ Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. – 2002. – №2. – С. 32 – 43.

⁷ Митрохина Т.Н. Сравнение как средство развития политической теории // Полис. – 2004. – №3. – С. 123.

⁸ Фуко М. Воля к истине: По ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М., 1996. – С. 71.

⁹ Поцелуев С.П. Ритуализация конфликта. По материалам “реальной войны” 1998 г. // Полис. – 2004. – № 3. – С. 88.

¹⁰ Докладніше див.: Гаврилова М.В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа. – С. 132-133.

¹¹ Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – С. 293.

¹² Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – С. 81.

¹³ Луман Н. Общество как социальная система. – М., 2004. – С. 75, 78, 86.

¹⁴ Луман Н. Власть. – М., 2001. – С. 16.

¹⁵ Шульга М. Формула злагоди і діалог культур // Віче. – 1997. – №1. – С. 32 – 33.

¹⁶ Федотова В.Г. Коммуникация и диалог в науке и за ее пределами // Общественные науки и современность. – 2004. – №5. – С.75 – 82.

¹⁷ Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С. 90 – 93.

¹⁸ Левченко О. Лінгвокультурологія та її термінна система // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2003. – № 490. – С. 105 – 113.

¹⁹ Луман Н. Власть. – С. 7.

²⁰ Баранов А.Н., Добровольский Д.О., Михайлов М.Н., Паршин П.Б., Романова О.И. Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – Т.1. – М., 1996. – С. 231.

²¹ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М., 1995.

²² Бурдые П. Начала. – М., 1994. – С. 115 – 120.

²³ Качанов Ю.Л. Производство политического поля в современной России // Социс. – 1997. – №11. – С. 3 – 12.

²⁴ Барматова С. Поле політики: до проблеми теоретичної ідентифікації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 173.

²⁵ Барт Р. Война языков // Избранные работы. Семиотика, поэтика. – М., 1994. – С. 536 – 537, 548.

²⁶ Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37.

²⁷ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Т. 24. – К., 1972. – С. 128.

²⁸ Ленін В.І. Про право нації на самовизначення // Там само. – Т. 25. – К., 1972. – С. 262.

²⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 тт. – Т. VI. – К., 2001. – С. 229 – 230.

³⁰ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. – Нью-Йорк, 1954. – С. 142 – 143.

³¹ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання. – С. 117.

³² Два взгляда из-за рубежа. Переводы. – М., 1990. – С. 79.

³³ Сталін Й.В. Міжнародний характер Жовтневої революції // Твори. – Т. 10. – К., 1949. – С. 241.

³⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1979. – С. 242 – 243.

³⁵ Див.: Димерська Л. Сталінський антисемітизм у структурі ідеології російсько-імперського комуністичного месіанства (До історії формування) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – №3. – С. 79 – 99.

³⁶ Пивоваров Ю.С., Фурсов А.И. “Русская система” как попытка понимания русской истории // Полис. – 2001. – №4. – С.47.

³⁷ Докладно див.: Илизаров Б.С. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 году // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 179 – 213.

³⁸ Орешин Б, Рубцов А. Сталинизм: идеология и сознание // Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С. 601.

³⁹ Горбачев М.С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1988. – С. 118 – 119, 131.

⁴⁰ Масол В. Упущенный шанс. – К., 1993. – С. 129.

⁴¹ Ахиезер А. Специфика российской политической культуры и предмета политологии // Pro et Contra. – Т.7. – №3. – М., 2002. – С. 69.

⁴² Купина Н.А. Тоталитарный язык. Словарь и речевые реакции. – М., 1995.

⁴³ Ермоленко С.С. Язык тоталитаризма и тоталитаризм языка // Мова тоталітарного суспільства. – К., 1995. – С. 7 – 15.

⁴⁴ Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. В 2-х тт. – Новосибирск, 1997 – 1998.

- ⁴⁵ Геллер М. Машина и винтики. – М., 1994.
- ⁴⁶ Brooks J. Thank you, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War. – Princeton, 2000.
- ⁴⁷ Hutton C.M. Linguistics and the Third Reich: Mother-Tongue Fascism, Race and the Science of Language. – London – N.-Y., 1999.
- ⁴⁸ Реферативний огляд див.: Ромашко С.А. Политическая история послевоенной Германии в зеркале языка // Политическая наука. – 2002. – № 3. – С. 158 – 162.
- ⁴⁹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К., 1994. – С. 4, 124.
- ⁵⁰ Афанасьев М. Украинский политический язык как средство общения немого с глухим // <http://www.nikkolom.ru/article>.
- ⁵¹ Курас І. Суспільні трансформації і політичні науки: підсумки і уроки // Микола Плав'юк. Україна – життя моє. – Т.3. – К., 2002. – С. 282 – 283.
- ⁵² Савельзон О. Политика эффективности – новое решение // Вопросы философии. – 2004. – №10. – С. 5 – 6.
- ⁵³ Кашуба Т. Президентські перегоми в метафоричному дзеркалі // Університет. – 2004. – №1. – С. 82.
- ⁵⁴ Дзеркало тижня. – 2004. – 11 грудня.
- ⁵⁵ Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – С. 116.
- ⁵⁶ Дзеркало тижня. – 2003. – 24 травня.
- ⁵⁷ Коноплицький С. Сітьові співтовариства як об'єкт соціологічного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3. – С. 168.
- ⁵⁸ Див.: Суспільство на порозі ХХІ століття. Філософське осмислення плінного світу. – К., 1999. – С. 209 – 258.
- ⁵⁹ Кульчицький С.В., Парохонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х тт. – Т. 3. – К., 2004. – С. 242.
- ⁶⁰ Тоффлер Е. Третя хвиля. – К., 2000. – С. 156 – 158, 345 – 346.
- ⁶¹ Луман Н. Общество как социальная система. – С. 113 – 116.
- ⁶² Доброхотов Р.А. Политика в информационном обществе // Полис. – 2004. – №3. – С. 155.
- ⁶³ “2000”. – 2004. – 12 ноября.
- ⁶⁴ День. – 2004. – 14 жовтня.
- ⁶⁵ Цит. за: Соловьев А.И. Политический дискурс медиакратии: проблемы информационной эпохи // Полис. – 2004. – №2. – С.130.
- ⁶⁶ “2000”. – 2004. – 27 августа.
- ⁶⁷ Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини. – К., 1999. – С. 72, 172 – 192.
- ⁶⁸ Зернецька О., Зернецький П. PR-маніпулятивний вплив. Комунікативна теорія і практика // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 101 – 113.
- ⁶⁹ Вілсон Е. Росіяни йдуть і йдуть // Критика. – 2004. – Ч. 7-8. – С. 2 – 5.

- ⁷⁰ Див.: <http://psychology.net.ru/articles>.
- ⁷¹ Касевич В.В. Говорящий и слушающий: языковая личность, текст, проблемы обучения. – СПб., 2001. – С. 70 – 75.
- ⁷² Ганжуров Ю. Політична реклама чи політична пропаганда // Віче. – 2004. – № 9. – С. 17.
- ⁷³ Москоєвич С. Стратегії пропаганди і колективного навіювання // І. – 2003. – № 30. – С. 57, 60.
- ⁷⁴ Курілло В. Про деякі базові засади латентології як науки // Політичний менеджмент. – 2004. – №1. – С. 61.
- ⁷⁵ Богдановская И.Ю. “Электронное государство” // Общественные науки и современность. – 2004. – №6. – С. 105.
- ⁷⁶ Сіленко А. “Електронна Україна” // Політичний менеджмент. – 2003. – №3. – С. 71 – 81.
- ⁷⁷ Почепцов Г. Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики // Політичний менеджмент. – 2004. – №2. – С. 3; День. – 2001. – 13 квітня.
- ⁷⁸ Кравченко С.А., Романов В.Л. Социология и вызовы современной социокультурной динамики // Социс. – 2004. – №8. – С. 8 – 10.
- ⁷⁹ Неклесса А. Мир Игры, или Четыре монолога о сценографии после современности // Знамя. – 2004. – №11. – С. 127 – 128.
- ⁸⁰ Кара-Мурза С. Суспільство спектаклю // І. – 2003. – №30. – С. 42.
- ⁸¹ Дзеркало тижня. – 2004. – 4 грудня.
- ⁸² День. – 2004. – 30 листопада.
- ⁸³ День. – 2004. – 3 грудня.
- ⁸⁴ День. – 2004. – 8 грудня.
- ⁸⁵ Картунов О., Маруховська О. І спокій тільки сниться! // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 109 – 110.
- ⁸⁶ Coser L. The Function of Social Conflict. – N.Y. – London, 1964. – P.77.
- ⁸⁷ Политическая культура населения Украины: результаты социологических исследований. – К., 1993.
- ⁸⁸ Формизано Р. Понятие политической культуры // Pro et Contra. – Т.7. – № 3. – М., 2002. – С. 111 – 120.
- ⁸⁹ Дзеркало тижня. – 2004. – 7 серпня.
- ⁹⁰ День. – 2004. – 10 грудня.
- ⁹¹ Сутор Б. Малая политическая этика // Политическая и экономическая этика. – М., 2001. – С. 29, 31.
- ⁹² Коментар. – 2004. – № 3. – С. 6.
- ⁹³ Колтунов О. Політична коректність як феномен політичної культури: історіографія питання // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 24. – К., 2003. – С. 159 – 170.
- ⁹⁴ Див.: Тимофеев Т.Т. Становление и развитие концепции культуры мира // Полис. – 1998. – №5. – С. 101 – 102.

Розділ III

МОВНО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМ ІДЕНТИЧНОСТІ І НАЦІЄТВОРЕННЯ

1. Глобалізація і культурно-мовна ідентичність: конструктивістський підхід

Той емоційний шок, яким супроводилися акції громадянської непокорності в Україні, ще довго будоражитиме уми і досліджуватиметься за допомогою всієї системи методів і підходів, що їх має у своєму розпорядженні сучасна соціогуманітаристика. Сьогодні ж, коли гуркіт історії (С.Кримський) ще не стих, важливо бачити головні важелі конфлікту. Очевидно, що, будучи у своїй основі ціннісним, він набув багатьох рис цивілізаційного конфлікту. А, отже, і сутність його неможливо зрозуміти без занурення у сферу ідентичностей і простеження її змінюваності у контексті нових типів соціальної і комунікативної взаємодії.

Відчуття своєрідної “передреволюційності”, “вагітної суспільним катарсисом” (Т.Возняк) не полишало українську інтелектуальну еліту з літа 2004 р. Завершивши тринадцятирічний еволюційний цикл, Україна знов опинилася перед цивілізаційним вибором – європейським чи “євразійським”. Складність цього вибору зумовлена не лише невизначеністю політичної стратегії розколоти еліт, але й своєрідною “недорформованістю” української політичної нації. Вибір між Сходом і Заходом для України виявився непростим не в останню чергу внаслідок наявності власного “Заходу” і власного “Сходу”. А те, що одним з критеріїв відмінностей між ними є мовні уподобання, зумовило актуалізацію мовної проблеми в ряду інших – геополітичних, регіональних, етнічних, конфесійних.

Події, що сколихнули Україну і дістали величезне відлуння у світі, навряд чи піддаються однозначним оціночним тлумаченням. Населення стало народом – це незаперечний факт. Буквально на очах народилися нові структури громадянського суспільства – це також позитив, до якого країна йшла довго. Але тисячokrat тиражоване твердження про народження політичної нації уявляється сумнівним.

Сформована політична нація – носій “народного” суверенітету – являє собою багатофункціональну систему, в якій єдність територіальних, соціальних, економічних зв'язків цементується відповідною політичною організацією. Політична нація – метаєтнічна, політична спільнота, згуртована єдністю інтересів і цілей співтовариства громадян. У нашому ж випадку інтереси й цілі виявилися різноспрямованими, і політична криза цю різноспрямованість посилила. Більше того, прорвалися назовні небезпечні сепаратистські мотиви, які змусили замислитися над проблемою територіальної цілісності держави, оживили дискусії навколо метафори “двох Україн” і доцільності федералізму як форми державного устрою.

Надто емоційні дискусії про дві (чи “двадцять дві”) України велися впродовж усіх років незалежності. Призупинили їх переважно з етичних міркувань: дискусанти інстинктивно відчули, що своїми діями поглиблюють роздільну межу. Але дві України (нехай і не в чітко окреслених географічних кордонах) гучно заявили про себе у контексті боротьби за президентське крісло. І всі, хто спостерігав за баталіями на київських і северодонецькому подіумах, гостро відчули різницю між “пострадянським” і “національним” ідентифікаційними проектами, про які писала О.Гнатюк. Навряд чи цей незбіг варто трактувати у категоріях боротьби двох ворожих цивілізацій – донбаської та української, як, приміром, це робить Б.Бахтєєв¹. Але після тієї відкритої демонстрації регіональних самоідентифікацій і мовних симпатій, свідками яких ми стали, жоден уряд уже не зможе відкладати “на потім” завдання вироблення ефективної регіональної і мовної політики. А політичні науки змушені будуть відчутно переорієнтуватися з інституційної на орієнтаційну сферу і сфокусувати дослідницьку увагу на проблемах ментальностей, ідентичностей, мовно-культурних аспектах суспільного життя.

На перший погляд, питання ідентичності виходить за рамки “першого кола” проблем, які становлять предметне поле політичної лінгвістики. Але, якщо виходити з напрацювань соціального конструктивізму, не можна не бачити мовно-зумовленого контексту процесів самоідентифікації.

Він детермінується не лише тим, що ідентичність вибудовується у процесі дискурсивної взаємодії, а й тим, що символічні уявлення, які характеризують ідентичності, створюються мовою.

Поняття “ідентичність”, яке потужно увірвалося у науковий і політичний лексикон другої половини ХХ ст., стало свідченням того, що прагнення людини відчувати себе частиною певної спільноти і представником певної історичної традиції, жадоба порозуміння (насамперед на рівні мови) не зменшується в обстановці натиску індустріалізму і багатокультурності. Пошук слів і понять, що відбивають почуття співпричетності людини до певної традиції, виявився складним; процес цього пошуку в Україні і сьогодні не можна вважати завершеним. Однак очевидно, що саме “гостродискомфортна криза самоідентифікації” (М. Михальченко) стала основою і першопричиною того протистояння різних політичних сил, яке визначало атмосферу “десятиріччя Кучми” і прорвалося назовні протестними акціями кінця 2004 р.

Зрозуміло, що у застосування терміна “ідентичність” у сфері когнітивного аналізу є свої прибічники і свої опоненти. Надлишкова багатогранність поняття “ідентичність”, яка зробила його вагомим конструктом політичного дискурсу і одним з ефективних мобілізаційних механізмів, сприймається у науковому середовищі далеко не однозначно. Особливо багато заперечень викликають “претензії на визнання ідентичності” з боку груп, які вважають себе дискримінованими. Коли сам факт належності до групи трактується як право говорити від її імені, а прагнення до забезпечення політкоректності це право узаконює, відкривається широкий простір для політичних антрепренерів, які намагаються маніпулювати колективною ідентичністю у своїх власних цілях.

Заради концептуальної ясності, доводять Р. Брубейкер та Ф. Купер, варто було б “вийти за рамки ідентичності” і говорити про ідентифікацію, саморозуміння, самопозиціонування. Гостре несприйняття цього ж поняття як евфемізму, терміна-заступника, покликаного до життя лише кон’юнктурними спробами оновити застарілий інтелек-

туальний багаж, ще у 90-х рр. висловлював російський філософ В. Малахов².

І все ж здається, що в системі як наукової, так і політичної мови знайти заміник терміна “ідентичність” буде надзвичайно важко. Справді, ідентичності рухомі, неоднозначні, концептуально зумовлені, часто сконструйовані. Але це розмите поняття є вже досить глибоко закоріненим елементом суспільної й індивідуальної свідомості. Почуття “належності”, що передається за його допомогою, є щирим і глибоким, особливо у “травмованих” соціумах, тих, що зазнали дискримінації. Це відчуття можна було б передавати поняттям “самототожність” (за аналогією з польською “тожсамістю”), але воно також має подвійний зміст (властива якість чи аналогічність).

Так чи інакше, але поняття “ідентичність”, на наш погляд – це найбільш вдале на сьогодні операційне поняття для означення аутентичності і пояснення культурних відмінностей – регіональних, етнічних, конфесійних і усяких інших.

Через ідентифікаційну призму найбільш рельєфно бачаться і витoki політико-мовних проблем, і відмінності регіональних та етнічних субкультур, і джерела ціннісних конфліктів, що можуть виникати на ґрунті “розбалансування” “старих” ідентичностей і ціннісних систем. Утверджується у політичному дискурсі і поняття “політика ідентичності”, що виходить з необхідності прийняття певних політичних рішень на підставі належності тих чи інших індивідів до конкретної національної, етнічної, расової чи якоїсь іншої групи³.

Ідентичності найкраще піддаються дослідженню через теорію дискурсу, яка розвиває традицію “розуміючої” соціології М. Вебера. Згідно з веберівською методологією соціальні науки мають досліджувати соціальну дію, а індивід виступає суб’єктом останньої. Механізми формування соціальної дії найуспішніше досліджуються методом дискурс-аналізу. А характер цієї дії цілком залежить від самоідентифікації суб’єкта. Тому у дискурсах, що стосуються політичного майбутнього націй, держав, мов на першому місці опиняються проблеми ідентичності.

Не меншою мірою продуктивним у системі дискурс-аналізу є поняття “переідентифікація”. Із зникненням біполярного світу після розпаду СРСР були втрачені майже всі традиційні ідентичності, а разом з ними втратили пізнавальні й пропагандистські можливості політичні дискурси, базовані на протиставленні “двох систем”. Водночас знецінився “формаційний” підхід у відтворенні історичного процесу. Болісний пошук нових пояснювальних парадигм супроводився не менш складним процесом пошуку нової ідентичності і посиленням конструюванням нових штампів політичної мови.

Зміни в системі світосприймання, які відбулися у світі в другій половині ХХ ст., Н.Дж.Смелзер вкладає в поняття “інтеграційна революція”, “революція в сфері солідарності й ідентичності”.

Новітні форми інтеграції, засновані на групових зв'язках, успішно змагаються із традиційними формами субнаціональної інтеграції (релігія, громада, сусідство, кровна спорідненість) за лояльність, прихильність і відданість індивідів. Водночас вони ставлять під загрозу те злиття територіальності, влади, ідентичності та групової солідарності, яка характеризує націю-державу. Державні утворення стають відкритими системами з налівпроникними мембранами. В міру того, як субнаціональні групи утверджують свою власну культурну ідентичність, світ стає свідком відродження локалізму⁴.

Всі ідентифікаційні процеси в умовах глобалізації неймовірно ускладнюються. З одного боку, формується щось на зразок “культури модернізації” (С.Айзенштадт) і глобальної ментальності; здобувають світове поширення схожі зразки способу життя, стандарти поведінки, ціннісні уподобання, найбільш “просунуті” мови. З другого боку, інтенсифікується процес утвердження народами групової (територіальної, етнічної) ідентичності. Природний у своїй основі, він часто набуває хворобливих форм, супроводиться тенденціями до відособлення і автаркії. У тих досить частих випадках, де відчуження населення від влади має власний етнокультурний (у тому числі мовний) вимір, локалізм поглиблює недовіру до влади і спричиняє глибокі ціннісні кризи.

В Україні процеси переідентифікації відбувалися і в соціальному просторі (від єдиної радянської ідентичності до усвідомлення самоцінності регіональних, етнічних, конфесійних відмінностей), і в соціальному часі (витіснення традиціоналістських, колективістських у своїй основі орієнтацій цінностями індивідуалізму і підприємливості). У культурно-мовній царині цей процес набув вигляду зміни співвідношення сфер впливу двох найбільших лінгвістичних спільнот – української і російської – на користь першої. Але внаслідок як історичної традиції, так і непослідовних дій розколотих еліт процес переідентифікації не привів до утворення сталої національної ідентичності. Нова система її політичних й ідеологічних основ виявилася слабкою. Відображенням цієї слабкості виступає дифузний стан атомізованого і гостро поляризованого суспільства, фрагментованість його політичної культури, різноспрямованість мовних орієнтацій.

Малоуспішний пошук національної ідентичності зробив Україну класичним прикладом нестабільності соціальної ідентичності – явища, яке соціологи розглядають як типову хворобу багатьох сучасних суспільств. У кожному соціумі борються орієнтації на порядок (стабільність) і на розвиток (соціальні зміни, що розхитують стабільність). Так само взаємодіють орієнтації на рівність (соціальну справедливість) чи на свободу (підприємливість). Баланс між цими орієнтаціями складається історично, а також внаслідок певних ідеологічних чи організаційних зусиль. Соціальні ідентифікації у відносно стабільних соціумах зазнають значного впливу певної нормативної інституційної системи. Там же, де влада не вміє або не бажає створити ефективну систему зворотного взаємозв'язку між собою і соціумом, не виключені неконтрольовані викиди соціальної енергії.

Причину крайньої слабкості соціальної інтеграції в українському суспільстві слід бачити насамперед у тому, що про спільну мету громадяни мають вельми приблизне уявлення; кардинальне питання “що будемо?” лишається відкритим, а на не менш принципове “куди йдемо?” різні суспільні сили дають діаметрально протилежні відповіді. Проект формування громадянської ідентичності напштовху-

ється на несумісність двох конкуруючих моделей – поліетнічної (з опорою на пріоритет індивідуальних прав і мультикультуралізму) і моноетнічної (з орієнтацією на пріоритетність групового права одного – титульного – етносу й асиміляціоністський курс щодо інших).

Коли говорять, що “мовна ситуація в Україні гнітюча, кризова і вибухонебезпечна”⁵, причини такого стану відшукуються насамперед у млявій, неконструктивній мовній політиці держави. Тим часом вони значно глибші. Проблема звуженого україномовного простору взагалі не стільки мовна, скільки політична, соціальна, екзистенційна. Якщо виходити з теорії раціонального вибору, не можна не бачити більш широкий, ніж ціннісний, спектр цілепокладань, що зумовлює мовний вибір особи. При всій важливості морально-етичних і гуманістичних критеріїв такого вибору, індивід зазвичай віддає перевагу тій мові, яка краще забезпечить йому успіхи в кар’єрі, бізнесі, більш широкий доступ до інформаційних ресурсів, більш престижний, з його погляду, статус. Отже, ефективність мовної політики прямо залежить від здатності влади забезпечити державній мові й національному інтелектуальному продукту високу конкурентоздатність у світі ринкових відносин й інформаційних технологій. Розвиток останніх неминуче зумовлюватиме більш широке застосування понять “товар”, “ринок” у мовно-лінгвістичній сфері, активізуватиме проблеми мовного маркетингу⁶.

Мовні процеси розвиваються, отже, за своїми законами, відображаючи не стільки міру державного втручання, скільки ступінь відповідності тим реальним ідентифікаційним кодам, які превалюють у даному суспільстві. “Перескочити” бодай через одну сходинку у розвитку самоідентифікацій неможливо: це якраз та сфера, яка регулюється насамперед власним, екзистенційним вибором особи. В суспільстві ж рівень самоідентифікації – константа, яка залежить від дії багатьох перемінних – рівня економічного розвитку, територіальної цілісності чи, навпаки, розчленування, рефлексій історичної пам’яті, стану політичної культури.

Про небезпеки, які випливають із сегментованості українського соціуму і фрагментованості його політичної куль-

тури, багато писалося у 90-х роках. Зверталася, зокрема, увага на якісні відмінності у ціннісних орієнтаціях на Заході і Сході України.

Якщо виходити із запропонованої С.Ліпсетом шкали незбігу по лінії “універсалізм – партикуляризм”, “егалітаризм – елітизм”, легко дійти висновку, що універсалізові віддають перевагу на Сході і Півдні України, тоді як у Західній Україні пріоритет мають критерії партикуляризму. У той час як на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизму. Це дало підставу до віднесення України до плюралістичних, багатоскладових суспільств (типологія А.Лейпхарта)⁷. У таких суспільствах пошук моделей узгодження різноспрямованих інтересів має бути обов’язковою складовою державної стратегії.

Українські владні структури не зробили практично нічого для мінімізації можливих негативних проявів сегментованості і розколотості суспільної свідомості. Розробка ефективної регіональної політики відкладалася, науковий аналіз явищ регіоналізму постійно підмінювався політичною риторикою на теми “єдиної України”, надто слабо досліджувалися феномени регіональної та етнічної ідентичності. Це спричинилося до того, що владу не сприймали як “свою” ні на Заході, ні на Сході України. Головною причиною її непопулярності на Заході і в Центрі була нерішучість влади у проведенні ринкових реформ, невизначена зовнішньополітична стратегія і бутафорська “українськість”, розрахована здебільшого на зовнішній ефект. Претензії українського Сходу до влади дублюють західні “із точністю до навпаки” – тут масову свідомість, що зберегла виразні ознаки “радянськості”, дратують нові символи, які вона вважає чужими, ціннісна переідентифікація, яка уявляється надмірною, лінія на зближення з ЄС і НАТО. Відсутність національно-консолідуючої ідеї, яка б поділялася більшістю населення в усіх регіонах України, вимагає виведення проблеми регіоналізму із площини політичного протистояння і переведення її “у площину інтелектуального дискурсу”⁸.

Будь-яка дискурсивна стратегія (і стратегія пошуку ідентичностей винятку не становить) підпорядкована вирішенню потрійного завдання: мовного самовираження; “вживлення” у суспільну свідомість певних уявлень і налагодження взаємодії соціальних груп та індивідів. Сьогодні важливо насамперед з’ясувати, наскільки оптимальним виявиться той тип культурно-мовної ідентичності, який стане результатом “помаранчевого протистояння”. Адже масовий вихід людей на вулиці не тільки не зняв гострої поляризації по лінії “бідні – багаті”, не тільки не нівелював регіональні відмінності, але, навпаки, загострив економічні, соціальні, гуманітарні проблеми, які належить вирішувати новій політичній силі. Криза ідентичності поки що не тільки не подолана, але й має тенденцію до загострення. Сегментованість соціуму знаходить свій прояв у різних оцінках конституційності та антиконституційності, легітимності влади, у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у виразних особливостях політичних субкультур. А головне – у відмінному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, проблем культурного вибору, у різних версіях “віртуального” минулого.

Універсализація понять культурної ідентичності і культурного вибору у західній політичній науці відбувалася, починаючи з 80-х рр. ХХ ст. Розмивання міждисциплінарних бар’єрів між некласичною та постнекласичною філософією, з одного боку, і антропологією, соціальною психологією та іншими галузями соціального знання, з другого, спричинило певну переорієнтацію проблематики ідентичності з індивідуального на культурний і національний рівень. Вона почала розглядатися не як органічно притаманна людині, а як результат соціалізації. Погляд на ідентичність як феномен, що реалізується насамперед в інтерсуб’єктивному просторі діалогу-комунікації, зблизив проблематику ідентичності з проблематикою комунікації – як на особистісному, так і на масовому рівнях.

В умовах бурхливого розвитку інформаційної сфери уже абсолютно неможливо розглядати мовно-культурні проблеми поза ідентифікаційним і комунікаційним контекстом.

Те, що культурні повідомлення і тексти перетворилися на товар, сучасні фахівці з економіки комунікацій позначають терміном “комодифікація”⁹. Культурна комунікація розглядається як споживча цінність, здатна не тільки приносити надприбутки, але й створювати символи як знаряддя впливу на масову свідомість. Комп’ютеризовані музеї, бібліотечні установи максимально наближають до мас досягнення світової культури. Але не меншою мірою новітні засоби інформації популяризують і далеко не кращі зразки “культурного ширвжитку”.

Реалії глобалізованого світу роблять завдання пошуку власної культурної ідентичності актуальними для кожної країни. В Україні цей пошук обтяжений як спадщиною минулої розчленованості, так і політичною “двовекторністю”. А ще більшою мірою – незавершеністю “українського проекту”. Парадоксально, але факт: якщо в 1992 р. 45% громадян України наголошували на першорядному для себе значенні української громадянської ідентичності, то через дев’ять років (2001) таких виявилось лише 34%. Щоправда, як свідчать соціологічні дослідження, сьогодні український соціум знов наблизився до цифри 45%¹⁰.

У сучасній світовій науці проблеми ідентичності, у тому числі й національної – серцевина лінгвокультурології й соціолінгвістики. Відштовхуючись від тези, що національна ідентичність конструюється, обґрунтовується або піддається сумніву саме у ході дискурсу навколо основоположних для нації проблем, науковці поза вітчизняними межами активно досліджують проблему “змагання ідентичностей”. На складності процесу вироблення чітких дефініцій національної і культурної ідентичності наголошує вже згадувана польська дослідниця О.Гнатюк. Ця складність зумовлюється не тільки багатозначністю понять “нація”, “культура”, “ідентичність”, але й тим, що у різних сферах гуманітарних і суспільних наук (в соціології, соціальній психології, антропології, політології, культурології, історії) ці поняття мають різне “наповнення”. Авторка у послідовно конструктивістському дусі віддає перевагу визначенню культури, даному Стюартом Галлом: “Національна культура – це дискурс, спосіб конструювання значень, які впливають на націю і органі-

зують як її дії, так і відповідні ідеї”. За Галлом, національна культура конструє ідентичності, пропонує смисли поняття “нація”, з якою її члени можуть себе ідентифікувати. У цих дефініціях фіксується вибір певної традиції і бачення “іншого”.

Ідентичність, доводить О.Гнатюк, не є чимось реально існуючим – це лише конструкт, що народжується в процесі діалогу. Ідентифікаційний дискурс висувається на перший план в часи глибоких перетворень, коли спільнота відшукує нові орієнтаційні опори. Залежно від того, як позиціонується дискурс щодо “інакшості” і як виявляється у ньому потяг до домінування, ідентифікаційний дискурс може відігравати позитивну чи негативну роль. У рамках однієї культури може існувати багато ідентифікаційних дискурсів, з різницею від толерантності до ксенофобії. Відкритий тип національної ідентичності (аналогічно до відкритого суспільства) демонструє значно більше толерантності і значно менше ксенофобії, ніж закритий. Міра конфліктогенності кожного ідентифікаційного дискурсу визначається налаштованістю/неналаштованістю на визнання засад плюралізму і відкритості до “іншого”.

Українські дебати про ідентичність, за О.Гнатюк, вписуються у сучасні європейські дискусії, але відрізняються від них акцентуванням геополітичного контексту. “Українська ідентичність позиціонує себе більше як “буття між”, ніж “буття-в-собі” – “між Сходом і Заходом, між Росією й Польщею, між комунізмом і націоналізмом, між Сціллою і Харибдою”.

У дискусіях про орієнтацію української культури вималюються три позиції – прозахідна (проєвропейська), проросійська та “національна”. Впродовж всього ХХ ст. в Україні конкурували між собою кілька дискурсів з відмінним баченням автохтонності й “зайшлості”, з різними символами, традиціями, цінностями. На хід цих дискусій впливали не лише політичні аспірації, але й модернізаційні процеси. Саме під цим кутом зору – ставлення до загроз акультурації та до процесів модернізації – розглядає дослідниця ті варіанти ідентифікаційних практик, у фокусі яких перебували питання української мови¹¹.

Своєрідний дуалізм історичної пам’яті й політичних уподобань громадян нашої країни виводить проблему національної ідентичності за суто теоретичні рамки, робить її проблемою практичної політики. Від чіткого визначення національних пріоритетів, національного інтересу, а також від подолання віртуальних орієнтацій, звернених у минуле, прямо залежить, коли нарешті український соціум відчуже себе повноцінною політичною нацією, не роз’єднаною по лінії “Захід – Схід” і не переобтяженою вантажем політизованої етнічності.

Сучасний конструктивізм, зокрема ті його представники, які досліджують проблеми ідентичності у контексті сучасних міжнародних відносин, пропонують розглядати феномен ідентифікації у системі як природного, так і культурного відбору. За А.Вендтом, етноси і країни розрізняються за ознаками того, яка ідентичність приписується “іншому” – ворога (культура Гоббса), суперника (культура Локка) чи друга (культура Канта)¹². Щоправда, Вендт залишає відкритим питання про джерела і витоки формування саме таких ідентичностей. Ближче до пояснення цього феномена підійшов Е.Рінгмар, який доводить, що ідентичності формуються для обслуговування конкретних інтересів. А далі ідентичність живе власним життям і сама формує інтереси.

Співіснують матеріалістичні й дискурсивні пояснення логіки конструювання ідентичностей. Конструктивізм не відкидає перших, але тяжіє до других. Дискурсивні чинники ідентичності залежать від можливості маніпулювати не предметами, а словами. “Враховуючи, наскільки велику роль у тих або інших ситуаціях відіграє мова, цілком можлива побудова адекватної дійової теорії ідентичності на лінгвістичному рівні”¹³.

Вразливість колективних ідентичностей, що пережили “трансформаційний шок”, у сучасній соціальній антропології позначається поняттям “культурна травма”. На матеріалі ціннісних криз у США та Західній Європі цей феномен проаналізували А.Нейл та Дж.Александр, у контекст змін на посткомуністичному просторі його поставив П.Штомпка. Останній порівнює культурну травму із виверженням вулкана, що вносить сум’яття у повсякденність і зумовлює

кардинальну зміну поведінських реакцій. Культурна травма як дискурсивний акт соціокультурної саморефлексії знаходить свій прояв у чіткому відмежуванні “свого” від “чужого”, в полярних (у категоріях “правильне/неправильне”) оцінках реальних подій. Вона означає, що поляризація в суспільстві досягла такої межі, коли агресивність виходить назовні.

Український соціум пережив у 90-х рр. гостру кризу цінностей, але до президентських виборів-2004 правомірність застосування до його аналізу концепту “культурна травма” уявлялася сумнівною. На фоні значного перегрупування політичних сил і “викидів агресивності” у ході і після виборів про значний вплив пережитих соціумом “культурних травм” на суспільну свідомість можна говорити вже досить впевнено. Принаймні в такий спосіб легше пояснити ту глибину кризи соціальної ідентичності, яка на елітному рівні проявляється у втраті відчуття реальності й співвідповідальності, а на масовому – у спонтанних протестних реакціях на фоні суспільної аномії.

Ризики й небезпеки, зумовлені “посттравматичністю”, посилює психологічна втома населення і спричинена нею підвищена сугестивність (схильність до навіювання). В умовах, коли чи не єдиним “вікном у світ” для переважної більшості громадян є телевізор, надмір демагогії і насильства на екранах діє як сильний подразник. Людина у сугестивному стані схильна вірити міфам і нашвидкуруч скомпонованим легендам; сподівання на “прихід месії”, який розрубає тугий вузол проблем, стає домінантою суспільної свідомості. Якщо взяти до уваги, що система маніпулювання свідомістю в Україні базується на дозованій напівправді/напівбрехні і що відверта дезінформація спрямовується проти уявного ворога, поляризує ефект її дії стає очевидним. Засліплені жаждою влади політики підрубують у такий спосіб сук, на якому сидять, бо конструктивна взаємодія з учорашніми “ворогами” після перейдення певної межі стає неможливою.

Соціальні психологи давно звернули увагу на стійку психологічну установку приписувати негативні риси “іншому”. Вони пояснюють це явище як спосіб пристосування людини

до незрозумілих явищ чужої ментальності. Конкретна дискурсивна ситуація, коли певним етнічним чи мовним групам доводиться захищати свою легітимність, породжує не лише кристалізацію “образу ворога”, але й систему міфів, що вивисують “своє” над “чужим”.

У процесі переходу від жорстко поляризованого до мультикультурного світу поступово зменшується значення традиційних форм ідентифікацій – з земляцтвом, етносом, релігійно-культурною спільнотою. Натомість зростає роль модерних – громадсько-політичних, цивілізаційно-культурних, ідеологічних та інших ідентитетів. Проблема ідентичності водночас стала зовнішньополітичною – держави, що утворилися на посткомуністичному просторі, гостро потребували формування власних ідентифікаційних стратегій. Можливості “соціального коєструювання” зросли, а відтак не могла не зрости і роль конструктивізму як теорії, що віддає перевагу конститутивним функціям правил і норм перед регулятивними.

Певна девальвація економічних і соціальних чинників, посилена “обвальним” наступом постмодернізму, актуалізувала значення культури як ідентифікаційного маркера. На зміну економічному детермінізму і абсолютизації класової боротьби прийшов поділ за орієнтацією на різні стилі життєдіяльності та культурні цінності. Саме ототожнення з певною культурною традицією почало визначати політичні симпатії. Бурхливий розвиток демократичних рухів на пострадянському просторі значною мірою живився культурними орієнтаціями вчорашніх дисидентів, які гостро критикували не лише тоталітарні політичні режими, але й притаманні їм художні смаки, ціннісні орієнтації, лицемірну мораль. На цьому фоні виразно вимальовувалися ознаки явища, які свого часу А.Грамші назвав “культурною гегемонією”. Йдеться про зростання ролі культурного чинника у впливі на процеси поширення певних стандартів світосприймання й ціннісні орієнтації, а також про відповідне спрямовування потоків інформації. Під тиском цієї “культурної гегемонії” трансформуються, набувають нового символічного змісту поняття “демократія”, “держава”, “нація”, “реформи” і багато інших. Вододіл між “новаторами” й “кон-

серваторами” зазвичай проходить по лінії прийняття/неприйняття ринкових реформ, політичного плюралізму, суверенізації, багатопартійності тощо.

За М.Кастельсом, глобалізація породжує два типи ідентичності: ідентичність опору і проектну ідентичність, орієнтовану на адаптацію до нових реалій¹⁴. В Україні немає різних антиглобалізаційних настроїв, але в оцінках західного способу життя і культурних впливів, за даними соціологічних опитувань, превалюють негативні коннотації¹⁵. Загалом же у ставленні до глобалізації у нас домінують здебільшого емоційні підходи. Не усвідомлені належним чином ані масштаби глобалізації, ані ступінь трансформаційних змін, нею породжуваних. Слабо усвідомлюється залежність домінуючої парадигми розвитку від стану громадянського суспільства, яке у нових умовах лишається чи не єдиною формою впорядкування суспільних відносин.

З процесами глобалізації якнайтісніше пов'язана нова модель раціональності, ґрунтована на визнанні багатоманітності й мультикультуралізму неперехідною цінністю. Вона базується на розгляді культури як складно організованої сукупності інформаційних кодів, що зберігають і транслюють надбіологічні програми людської життєдіяльності.

На основі синтезу історичного, антропологічного, психологічного, лінгвістичного знання із здобутками генетики, теорії інформації, теорії систем, семіотики вибудовується продуктивна аналогія між біокодами, що закріплюють спадкову інформацію організмів, і соціокодами, що фіксують нагромаджений соціально-історичний досвід. Своєрідний геном соціального життя, що виникає на цій основі, В.Стьюрін пояснює через введену ним категорію “світоглядні універсали” – фактори, що забезпечують селекцію людського життєвого досвіду і включення його у потік культурної трансляції. Аналіз фундаментальних універсалій культури – найбільш плідний шлях для розуміння людини і природи, простору й часу, традицій і новацій, особи і влади. Він дає змогу зрозуміти, чому техногенний тип розвитку значно більшою мірою, ніж традиціоналістський, уніфікує суспільне життя¹⁶.

Принцип мозаїчності культурних “карт” регіональних, професійних та інших груп – одна з основоположних домінант теорій мультикультуралізму, які набувають дедалі більшого поширення і на посткомуністичному просторі. Водночас у поліетнічних соціумах з високою питомою вагою “нетитульних” етнічних груп ідентифікація нації з “титульним” етносом уже не є самоочевидною.

За слухним зауваженням В.Тішкова, “ідентичність – це не тільки уявлення про наявність групи, яке постійно змінюється, – це завжди боротьба за контроль над даним уявленням, за те, що становить головні риси й цінності групи. Боротьба не тільки політична. Вона точиться й у сфері науки та релігії, в галузі мовних відносин, символіки, історичних та територіальних проблем тощо”¹⁷. Цю думку доповнює і розвиває висновок З.Баумана: проблема ідентичності – це проблема вибору і вміння “зробити інший вибір”, коли попередній втратив свою притягальність. Підтримання ідентичності перетворюється у процес постійної самоідентифікації¹⁸.

У міру того, як світ глобалізується і в ньому небачено зростає ступінь тривожності, зростає роль культурної пам'яті як слідів минулого, матеріалізованих у священних текстах, епосі, історичних хроніках, символах і алегоріях. Їхне інструментальне призначення – конструювати ідентичність шляхом постійних нагадувань про минуле, реставрації історико-етнічних символів, місцевих традицій. Без спільної культурної пам'яті навряд чи варто говорити про національну і громадянську ідентичність. У ній соціуми шукають захист від уніфікації й знеособлення, вбачають запоруку впевненості у передачі своєї культурної спадщини наступним поколінням.

Той образ минулого, що функціонує в історичній пам'яті, психологи називають *гештальт*. Гештальтпсихологія досліджує форму, в якій відбувається таке сприйняття тієї чи іншої реальності, що робить її впізнаваною. Своїми коренями гештальтпсихологія сягає філософії К.Брентано з її уявленням про інтенціональність – стійку спрямованість свідомості на щось принципово суттєве для неї. Брентано поділяв психологію на дескриптивну (описову) і генетичну

(аналітичну). З ідеї дескриптивної психології пізніше виросла феноменологія Е.Гуссерля; остання дала поштовх формуванню екзистенціалізму М.Гайдеггера. Пафос його філософської системи спрямовується проти ставлення до мови як до знаряддя: мова технізується, стає комунікаційним інструментом і в такий спосіб вмирає як “мовлення” і “сказання”. Коли втрачається та остання нитка, яка пов’язує людину і її культуру з буттям, мова стає мертвою. Афоризми Гайдеггера – “мова – це дім буття”, “не люди говорять мовою, а мова говорить людям і людьми” – результат нетрадиційного бачення сутності буття і місця у ньому національних мов.

Думки Гайдеггера про роль мови в системі культури і людського буття в цілому принципово важливі для розуміння українського культурно-мовного контексту. На те, що “взаємозалежність між мовою, ідентичністю та соціально-політичними преференціями респондента не є однозначною й жорстко детермінованою, проте, поза сумнівом, вона є статистично значущою, а отже й придатною до всіляких політичних прогнозів, як і зрештою (на жаль), політехнологічних маніпуляцій”, звертає увагу М.Рябчук¹⁹. Втім, він визнає відносність можливостей політичного прогнозування в розколотому суспільстві, в умовах суспільної амбівалентності, зіткнення двох політичних культур, двох моделей суспільної поведінки. А це означає, що пошук коренів мовних протистоянь може виявитися марною справою, якщо при цьому не будуть всебічно враховані особливості формування політичної культури і поведінських стереотипів.

Слабкість культурного і релігійного компонентів національної ідентичності в Україні має історичне пояснення. Чинником втрати сталих ідентифікаційних критеріїв слід вважати Берестейську унію 1596 р. – від того часу культурне й релігійне протистояння в Україні набуло форми розколу, а з розколу, як відомо, виходу на шляху компромісу немає. Навколоунійний дискурс, що продемонстрував наявність яскравих особистостей в українській політичній думці, водночас виявив іманентну конфліктогенність поняття “об’єднання”, за своїм призначенням націленого на прими-

рення й послаблення соціальної напруги. Виявилось, що унія (союз) може означати “розкол”, а спротив унії легко підвести під визначення “бунту”. Смісл об’єднувальних понять під тиском обставин перетворювався на протилежний. Але саме у цьому дискурсивному контексті відбувалася така кристалізація “контрунійної” ідеї, яка дала в сумі небачений зріст національної свідомості і відкрила шлях до самоідентифікації на новій основі, скріпленій союзом козацтва з православним духовенством.

Втім, цей спалах виявився короткочасним. Ідентифікаційне поле української спільноти лишалося слабким, а це зумовило тяжіння до чужого символічного простору. Не будучи в змозі вибудувати привабливу для більшості соціуму систему цінностей і культурних пріоритетів, Україна постійно продукує роздвоєну й амбівалентну свідомість: значна частина її громадян і досі живе у культурному просторі Росії, менша частина намагається (поки що без особливого успіху) освоїти євроатлантичний культурний простір.

В умовах гострих політичних протистоянь мова неминуче стає заручницею політики. У соціальній психології ведуться цікаві спостереження над тим, як “демагогія і нещирість обезцінюють слово, перетворюють його на прицільно діючий конфліктоген”²⁰. На жаль, сфера формування ідентичностей не часто потрапляє в поле зору соціопсихологів. А саме тут – невичерпний масив матеріалу для роздумів, порівнянь, зіставлень. Приміром, нейтральні за формою поняття “українська держава”, “держава українського народу” можуть виконувати роль конфліктогена у політичному дискурсі, пов’язаному з визначенням етнічних чи загальнонаціональних пріоритетів. Не доводиться вже говорити про конфліктогенність понять “Велика Вітчизняна війна” чи “конституційна реформа”.

І.Дзюба звертає увагу на парадоксальну ситуацію: у час гіперпродукції Слова і глибокого осмислення феномена мови філософією та культурологією доводиться говорити про вимирання слова – у тому розумінні, що Слово перестає бути носієм мудрості, реальним духотворчим началом у людських співтовариствах. Слово втрачає сакральність – свою владу над людиною як надраціональної та світовпорядковуючої

сили. Воно перестає нести основний вантаж знань про світ, поступаючись місцем математичній формулі, геометричній функції, статистичному графіку. Зрештою, збіднюється життєво-предметне наповнення мовної сфери. Зникають тисячі конкретних найменувань, лишаються тільки загальні поняття. А головне – в системі мовлення зіпсувався гальмівний механізм, покликаний захищати мову від вульгаризації.

Мові завжди доводиться платити не за свої гріхи, констатує вчений. Російській доводиться відповідати за російських колонізаторів, українській – за принижене становище свого народу і його культури. Нині українська мова розплачується за непривабливий образ і неясні перспективи української держави. Втім І.Дзюба, як завжди, лишається оптимістом. Можливо, розмірковує він, створюється новий тип цивілізації – поствербальної, в якій Слову належатиме суто допоміжна роль обслуговування супертехнологічної діяльності напористого людства. А може, філософія й поезія збережуть його для нового життя²¹.

Не бракує і песимістичних, навіть апокаліптичних прогнозів щодо мовних перспектив людства. А.Кожибський, якого теж цитує Дзюба, лякає народи шизофренією, яка розвиватиметься саме у тих ділянках мозку, що управляють мовою. Асинхронія в еволюції реальності і соціальних відносин, з одного боку, і мови – з іншого, уявляється йому страшним лихом.

Щоб уникнути апокаліптичних сценаріїв, соціуми повинні навчитися знаходити вихід із криз самоідентифікації й легітимності, які, накладаючись одна на одну, створюють ефект псевдосинкретичної політичної культури – з елементами архаїки, внутрішнім еклектизмом і поведінською агресивністю. Долати її вади можна лише на шляхах формування механізмів зворотнього зв'язку між владою і соціумом і структур громадянського суспільства. Створення політико-правового поля для ліквідації відчуженості людини від політичних інститутів і ефективної боротьби з корупцією, чітке визначення статусу опозиції, впровадження прозорої системи контролю за лобюванням інтересів, правові гарантії ненасильства при розв'язанні конфліктів – це той мінімум

політичних кроків, які здатні зменшити “градус” небезпечної для долі країни поляризації. А кардинально змінити ситуацію на краще здатен ефективний рух у двох напрямках – чіткого визначення геостратегічних пріоритетів і забезпечення ефективного й відчутного для основної маси громадян економічного зростання. Україна повинна виробити власну адекватну відповідь на виклики глобалізації і формувати каркас постіндустріального суспільства на основі пошуку нестандартних шляхів розвитку національної економічної конкурентоздатності, з опорою на зростання ділової й соціальної активності, культури підприємництва, етики відповідальності.

Очевидно, що вплив культурної ідентифікації із плином часу зростає, тоді як вага таких ідентифікацій, як ідентифікація з етносом, расою чи класом, неухильно падає (принаймні в тій частині світу, яка відносить себе до цивілізованого ареалу). Якщо у 2002 р. в Україні 27,2% респондентів вважали робітників соціальною групою, що відіграє значну роль у житті українського суспільства, то наступного року таких виявилось лише 19,1%. На запитання: “Ким Ви себе перш за все вважаєте?” у 2003 р. відповідь “представником свого етносу, нації” дали лише 2,5% опитаних²².

Говорячи про слабкість процесів національної самоідентифікації в Україні, ми часто абстрагуємося від того незаперечного факту, що за самою своєю природою національне мало придатне для конвенційності. Хоч як трактувати поняття “нація” (його здатність до акумуляції множинності смислів унікальна), не можна не помічати того, що об'єднувальний потенціал цього терміна обмежений тими політичними завданнями, які вирішуються спільнотами на певному відрізку часу. У часи боротьби за незалежність і власну державність він небачено зростає; розвиток в умовах уже досягнутої незалежності здебільшого демонструє закладені у ньому “підводні рифи”. Нації, стратегія життєдіяльності яких історично складалася як оборонна й орієнтаційна, важко адаптуються до умов життя у неспокійному, поляризованому світі. Історична драма України сьогодні знаходить свій прояв у тому, що пошук загальнонаціональної ідентичності блокується різноспрямованістю інтересів

різних соціальних страт і особливо зовнішньополітичних орієнтацій. До цього варто ставитися не як до тимчасового відхилення від “магістралі прогресу”, а як до даності, з якою Україні доведеться жити ще довго – принаймні до того часу, як рівень її економічного розвитку зумовить пріоритетність самодостатності, а не орієнтацій.

У контексті сказаного великого значення набуває максимально чітка концептуалізація етнополітичних термінів. Потреба у цьому тим більш велика, що у підходах до проблем етнічності й нації в Україні досі домінує есенціалістська (субстанціоналістська) парадигма – уявлення про нації як продукт еволюції етносів, а про етноси – як про об’єктивно існуючі сутності. Застосування конструктивістських підходів дає змогу подивитися на етнічність і націю як на спосіб структурування соціального простору, який відбувається на основі самоідентифікації індивідів. Зрозуміло, що специфіка цієї праці дає змогу лише побіжно розглянути онтологічний статус національного і його взаємодію із політичними, психологічними та іншими чинниками.

2. Нація, націоналізм, національна ідея: структура концептів

Крах біполярної системи світовлаштування і бурхливе наростання націоналістичних настроїв у різних частинах світу змусили соціогуманітаристику активно шукати відповідь на питання про джерела мобілізаційної сили націоналізму. Для суспільствознавців на пострадянському терені відповідь на це питання детермінувалася ставленням до спадщини радянської національної політики. Зіткнулися дві основні точки зору. Одні наголошували на однозначно дискримінаційному характері цієї політики, спрямованої на знищення етнічної самобутності неросійських народів. Прибічники такого підходу фактично ставили знак рівності між радянською національною політикою і національною політикою царської Росії. Інші відшукували в радянській національній політиці елементи модернізаційної налаштованості, підкреслюючи, що вона стимулювала і прискорила процеси національного будівництва, створила ґрунт для безкровного “розлучення” республік і, по суті, зняла про-

блему кордонів між ними. У другому випадку робиться наголос на тому, що всупереч суб’єктивним прагненням політиків і ідеологів радянська система сприяла формуванню регіональної політичної еліти і високоосвіченого середнього класу, що дало змогу відносно безболісно пройти процес національного самостановлення.

Нереалістично було б бачити в існуванні цих двох підходів лише наслідок політичних уподобань (хоч, зрозуміло, виразний вплив симпатій і антипатій відкидати не можна). Більш продуктивно подивитися на цю колізію з позицій протистояння двох поглядів на феномен, що передається поняттям “нація”. Майже безпомилково можна твердити, що ті, хто ототожнює царську і радянську національну політику, стоять на позиціях примордіалізму – вибудовувати конструкцію “гноблення”, “знищення” націй можна лише за умови визнання їх реального, об’єктивного існування. Ті ж, хто пропонує більш гнучкий погляд на суть радянської національної політики, як правило, відносять себе до конструктивістів.

Політична лінгвістика пропонує кілька методів дослідження структури понять і відображення в них уявлень людини про світ. Для аналізу процесу їх вибудови найширші можливості відкриває когнітивний метод, а в його рамках – історико-етимологічний напрям концептного аналізу. Здійснюваний його засобами аналіз таких політичних концептів як *нація, націоналізм, національна ідея, національна ідентичність, національна свідомість* націлений насамперед на вивчення еволюції цих понять і розгляд контекстів, у яких вони застосовуються. Однаково важливим вважається як дослідження історичного середовища, в якому побутує поняття, так і його семантичного поля. При цьому доводиться враховувати, що концепти “нація”, “культура”, “національна ідентичність” тощо мають хамелеоноподібну здатність до зміни власного забарвлення залежно від обставин і контексту. “Зазвичай, – пише Л.Лойко, – ця кольорова гама нагадує не веселкову співдружність, а вибухонебезпечну суміш хімреагентів або отрутохімікатів, – настільки загостреними виступають ці зовні спокійні теоретичні конструкти в ідейно-політичних дискусіях”²³.

Поняття “нація” з цього погляду особливо цікаве внаслідок його універсальності і тих гострих суперечок, які не вщухають навколо нього уже два століття. Існують принаймні два питання, на які фахівці – примордіалісти та конструкторів – дають діаметрально протилежні відповіді. Перше: чи є нації “природними”, споконвічними спільнотами, результатом біологічної еволюції, чи вони являють собою продукти політичної волі модерного часу і, отже, в перспективі приречені на зникнення? І друге: чи нації існують об’єктивно, поза людською волею, чи вони є породженням соціальної свідомості, а, отже, є теоретичним конструктом?

Здавалося б, відповідь на обидва питання лежить на поверхні. Поняття “нація” (від лат. nasci – народитися) почало вживатися задовго до того, як епоха буржуазних революцій протиставила династичному принципу ідею народного суверенітету і пов’язаний з ним “принцип національності”. Первісний зміст цього поняття, генеалогію якого ведуть від Демокріта, асоціювався з місцем народження, тобто спільністю походження. У Римській імперії “націями” називали групи чужинців, позбавлених прав громадян; часто це поняття застосовувалося і до тих віддалених народів, яких римляни вважали “варварами”. У латинських варіантах Біблії розрізнялися поняття “natio” і “populus” – перше стосувалося чужинців, друге – “богообраного народу” – євреїв. У такому, дещо зневажливому, значенні слово “нація” вживалося і в часи раннього середньовіччя, але для позначення інших народів частіше застосовувалося поняття “gens”. А проте вже на початку X ст. в Європі існувало чітке уявлення про те, що “нації” відрізняються одна від одної “походженням, звичаями, мовою, законами” (Регіно Приюмський).

Варто, однак, наголосити на тому, що середньовічний світ не знав поділу на нації в сучасному розумінні цього поняття, а етнічна належність не була основним критерієм визначення групової тотожності. Держави в часи середньовіччя утворювалися не за національними, а за іншими ознаками – географічними, васальними, релігійними. Притаманні їм форми етнічної свідомості і комплекс лояльно-

стей, що позначалися поняттям “нація”, могли стимулювати патріотичні почуття, але вони були не в змозі створити скільки-небудь тривку цілісність великої спільноти. Зазвичай це поняття об’єднувало невеликі групи людей, переважно за становою чи професійною ознакою. Належність до такої “рудиментарної нації” (термін Е.Шилза) підвищувала соціальний статус особи і в цьому розумінні була консолідуючим чинником. “Нація” раннього середньовіччя могла відігравати і певну компенсаторну функцію як своєрідне “земляцтво” або професійне об’єднання. Але для того, щоб цей термін набув етнічного і територіального звучання, став синонімом слова “народ”, потрібен був не тільки час, але й докорінна, створена революційними потрясіннями, зміна уявлень про суб’єкти політичної дії.

Поява феномена нації в політичній історії прямо пов’язана з подіями Французької революції кінця XVIII ст., коли на зміну династичному принципу, за яким передача влади була прерогативою королів, а факт підданства виводився з освяченої Богом традиції, прийшла ідея народного суверенітету. З цієї ідеї випливав “принцип національності”, відповідно до якого нація визнавалася силою, волею якої утворювалася держава. Всупереч опору консерваторів, які вбачали у заміні принципу законного престолонаступництва невідомою абстрактною ідеєю загрозу для держави як такої, “принцип національності” швидко утвердився в ліберальній політичній думці і став однією з її підвалин. Новий феномен в європейській історії – поділ на нації – створив принципово відмінний фундамент європейської політики і модний об’єкт осмислення в суспільній думці.

Утверджуючись у лексиконах провідних європейських країн, термін “нація” ставав дедалі більш багатозначним. В Англії і Франції він, скидаючи свою попередню латинську оболонку, пов’язувався здебільшого з поняттями “громадянство”, “держава” і поступово набував не лише етнічного, а й територіально-політичного змісту. Слово “нація” отожднювалося з поняттям “народ” і стало символом його суверенності й незалежності держави. Етнічний зв’язок у характеристиках нації поступився місцем демократичному волевиявленню. До нації прийнято було включати все насе-

лення, незалежно від етнічного походження. Отже, англійська і французька нації від кінця XVIII ст. виразно формувалися як *політичні*. У ході дальшої еволюції у цих мовах поняття “нація” стало синонімічним слову “країна”.

У німецькій мові значення поняття “нація” було дещо відмінним. Роздроблена аж до кінця XIX ст. Німеччина була конгломератом дрібних держав, князівств, “вільних міст”, і природно, що націю цементувала тут не ідея державності чи громадянства, а спільність мови, культури, традицій. Поняття “нація” (Nation) тут також часто ототожнювалося з поняттям “народ” (Volk), але ніколи – з поняттям “державна” (Staat). Німецька нація, отже, формувалася як *культурно-мовна* спільнота (Gemeinschaft). Саме такий, переважно етнічний зміст вкладав у поняття “нація” Й.-Г.Гердер, з іменем якого пов’язується початок “етнічного ренесансу”. Людина сама по собі, доводив Гердер, неспроможна досягти найвищого розвитку своїх чеснот і талантів; їй конче потрібен колективний досвід свого народу. Нація у Гердера – природне утворення, результат дії органічної сили, яка вдихнула життя у Всесвіт. Водночас вона – органічний елемент людства і справжній суб’єкт історії.

Німецька традиція у визначенні нації справила помітний вплив на трактування цього поняття у мовах центральноєвропейських і східноєвропейських народів, зокрема слов’янських. До мовно-культурного змісту поняття “нація” особливо тяжіли ті з них, які втратили власну державність, потрапивши в залежність від більш сильних сусідів. В українській інтелектуальній традиції витоки нації відшукувалися у глибокій давнині, а вся її історія подавалася у дусі романтизованого народництва і пріоритету етнічних та релігійних цінностей. Недивно, що дискусія навколо визначення нації в Україні відзначалася високим ступенем патріотичної міфотворчості.

У сучасному етнополітичному контексті поняття “українська нація” застосовується в обох значеннях – як для характеристики етнічної спільноти, так і на означення об’єднання співгромадян – політичної нації (яка визнається ще остаточно не сформованою). Те, що в українському політичному дискурсі етнічний компонент поняття “нація”, як

правило, бере гору над політичним, пояснюється насамперед впливом народницької традиції, яка із здобуттям незалежності дістала “друге дихання”. На думку Л.Шкляра, прагнення молодого українського етнополітичного організму утвердити свою демонстративну ідентичність змушує його орієнтуватися на пріоритети етнополітичної нації – титульної етнічної нації, яка вже перестала бути суто етнічною, але ще не набула завершеної форми політичної нації²⁴. Ситуацію ускладнює напруження у стосунках етнічних еліт, які репрезентують різні сегменти українського соціуму. На відміну від культурницької еліти, яка виявляє стійку прихильність до етнічної концепції нації, нові адміністративні еліти дедалі більше обирають політичну концепцію.

Звертаючи увагу на гостру дискусійність проблеми типологізації націй, О.Майборода пропонує класифікувати в її основу етнокультурний принцип. Виокремлення двох типів націй – моноетнічного (монокультурного) і поліетнічного (полікультурного) особливо продуктивне для аналізу тих складних випадків, коли етнічна і мовно-культурна ідентичність всередині нації не збігаються²⁵. Україна – класичний приклад такого незбігу. Звідси – особлива актуальність для неї проблем мультикультуралізму, регулювання мовного процесу, запобігання непродуктивній політизації етнічності.

У контексті етноїсторії чималий евристичний потенціал має дихотомія “модерні – домодерні” нації, яку на українському матеріалі вибудовує Я.Грицак. Критерієм типологізації тут є не стільки різні нації, скільки різні стадії у розвитку тієї чи іншої нації. Переломну межу у творенні національної ідентичності Грицак пов’язує з Французькою революцією, при чому не бачить принципових відмінностей у творенні модерної нації в Україні та в інших країнах Європи²⁶.

Ускладнюючим чинником, який утруднює чітке визначення поняття “нація”, є наявність двох інших, не менш розмитих – “національність” і “національний”, а також полісемантичність терміна “народ”. Відповідно до вітчизняної традиції Конституція України закріпила трактування поняття “нація” як етнічної спільноти на відміну від поняття “народ”, в яке вкладається загальногромадянський зміст.

Але вибудований в її тексті відповідний термінологічний ряд із означенням “національний” здебільшого позбавлений ознак етнічності і означає “державний”, “громадянський” (“національне багатство” – Ст. 14, “національні інтереси” – Ст. 18, “національна безпека” – Ст. 106 – 107). Як у політико-правовому, так і в інформаційно-публіцистичному й побутовому лексичному просторі нечітке розрізнення понять “народ” і “нація” створило чимало проблем. Не варто скидати з рахунку і той факт, що поняття “нація” постійно набуває певного емоційного забарвлення залежно від особистих уподобань і політичної кон’юнктури.

Як бачимо, сучасне термінологічне поле, в якому ключовим є поняття “нація”, надто розмите. Дослідники часто характеризують його як царство “хаосу дефініцій”, “термінологічні джунгли”. Саме слово “нація” порівнюється з “понятійним хамелеоном”, забарвлення якого змінюється залежно від смаків і політичних уподобань²⁷. Дискусії примордіалістів і конструктивістів щодо змісту поняття “нація” настільки явно зайшли у глухий кут, що провідний російський етнолог В.Тішков цілком серйозно пропонує виключити це поняття із наукового слововживання, “забути про націю в ім’я народів, держав і культур”²⁸. А міністр РФ В.Зорін пропонує розвести поняття “національна політика” і “етнокультурна політика”, застосовуючи перше виключно для позначення політики забезпечення загальнонаціональних інтересів країни і функціонування загальнодержавних сфер суспільного життя. А всю сферу забезпечення інтересів і прав громадян, пов’язаних з їхніми етнокультурними запитами, пропонується називати етнічною чи етнокультурною політикою²⁹.

Отже, як і більшість політичних понять, поняття “нація” є дискурсивно обумовленим: прагнення примордіалістів вбачати у нації щось більше, ніж мовно-символічний витвір, заводять полеміку у глухий кут. Але, за великим рахунком, за поняттям “нація” нічого певного не стоїть. Можна розуміти під нацією і державу, і етнічну групу, і культурне співтовариство, і лінгвістичну спільноту. Можна до хрипоті сперечатися, чи є вона політичною чи культурно-етнічною спільнотою, чи правомірно вважати мову, територію, дер-

жавність і т.ін. обов’язковими атрибутами нації, чи можна ставити знак рівності між нацією та андерсонівською “уявною спільнотою”. Ніякого продуктивного зближення позицій на цьому шляху досягти неможливо. Тому безумовно має рацію Е.Гобсбаум, коли пише, що “ідея нації”, коли її, ніби молоска, витягують з, на перший погляд, твердого панцира “нації-держави”, постає перед нами у надзвичайно невиразному і невловимому обличчі”³⁰.

Чим же пояснити той факт, що десятки наукових шкіл знову й знову намагаються розгледіти туманне обличчя нації? Пояснюється це насамперед тим політичним звучанням, якого набули у різних дискурсивних контекстах поняття “нація-держава” і “націоналізм”. Той же Гобсбаум не має щодо цього ніяких ілюзій – надто хиткі, нестійкі й двозначні критерії “статусу нації” “надзвичайно зручно використовувати у політичних гаслах і в політичних програмах, – однак зовсім не з метою строгого описання”³¹.

Так чи інакше, але дві основні лінгвістичні (а відтак і політичні) традиції у застосуванні поняття “нація”, помножені на особистісні уподобання примордіалістів і конструктивістів, зумовили неймовірну строкатість підходів до характеристики нації як суспільного феномена. Сьогодні вони набувають вигляду протистояння традиціоналістських, модерністських, постмодерністських моделей. Триваючу поляризацію підходів слід розглядати як природний результат наукового поступу. Але не меншою мірою вона є наслідком політизації й ідеологізації наукового знання, неминучих у умовах розколотого, налаштованого на конфронтацію світу.

Найбільш чітко свої дефініції нації формують прибічники етнічної теорії – етніцисти. Від Гердера, Фіхте і Гегеля бере свій початок традиція романтизації “народного духу”, “замкненої” національної держави, культу крові й ґрунту. Прибічники етнічної теорії бачать в нації етнічну групу, що має особливий, тільки їй притаманний характер, спільну культуру й історичну спадщину, спільне уявлення про своє походження. Йдеться, отже, про етнонацію, що згуртовується, як правило, на базі території, етнічних критеріїв – мови, традицій, релігії, а також певного набору міфів і символів. Нація розглядається як аналог великої родини, що

може простежити своє коріння до якогось умовного спільного предка; як відносно стабільний і водночас динамічний етносоціальний організм, що є об'єктивно існуючою реальністю. Від етнічної групи етнонацію відрізняє здатність до самопізнання й самоідентифікації; остання усвідомлюється як необхідна передумова самореалізації. Цементуючим етнонацію чинником, за Л.Гумільовим, виступає відчуття компліментарності – неусвідомленої симпатії, яка у процесі політичної модернізації набуває вигляду ідеології націоналізму.

До етнічних теорій нації тісно примикають *психологічні* та *культурологічні*. З пріоритету психологічних характеристик виходили класичні формулювання нації, запропоновані Е.Ренаном. Останній бачив у нації втілення “духовного принципу”, великої солідарності, що ґрунтується на почуттях “спільної слави” і “спільного жалю”³². “Австромарксист” О.Бауер доповнив психологічну теорію нації концепціями національного характеру і специфічного світосприйняття – національної аперцепції. Нація у Бауера – це спільність долі, що виникає внаслідок передачі природної спадковості і культурних надбань. У кожній нації є власне “духовне Я”, яке забезпечує неповторність, індивідуальність її світобачення.

З часу появи різних варіантів марксизму дискусії “з національного питання” загострилися – від того, як розв'язувалися проблеми статусу нації, залежали тепер цілком певні політичні програми і відповідні стратегії політичної боротьби. В основу лєнінських поглядів на національне питання і відомого сталінського визначення нації, яке стало аксіомою в радянському суспільствознавстві, були покладені історико-економічні підходи. В.Лєнін вважав головними детермінантами нації економічні ознаки, але акцентував увагу і на мові, території, історичній пам'яті. В інтерпретації Сталіна нація виступала як історична сформована спільність людей, яка характеризується спільністю мови, території, економічного життя і психічного складу, що дістає вияв у спільності культури. Отже, хоча гарним тоном у лєнінізмі було критикувати етнічну й психологічну теорію націй, окремі елементи обох нею активно запозичувалися.

Особливий акцент у лєнінсько-сталінській теорії націй робився на класовому, формаційному підході; з формаційних змін виводилися зміни національної структури.

Новітні історико-економічні трактування нації виходять із популярних на Заході модернізаційних концепцій. У модерністському ключі витримана сформульована К.Дойчем *комунікативна* теорія нації, яка виходила із зрослої ролі інформаційних можливостей суспільства в умовах модернізації. Функціоналістський характер цієї теорії визначається акцентом на компліментарності (комунікативній ефективності) – у це поняття вкладається насамперед пріоритет позитивного ставлення до представників власної нації, а також здатність стандартизованої системи символів зберігати й передавати інформацію і таким способом підтримувати відчуття національної єдності. За Дойчем, рівень внутрішньої комунікативності, наявність спільного комунікативного простору нації – єдина ознака її дієздатності і культурної інтегрованості. Підвищення цього рівня є показником ефективності соціальної мобілізації³³.

Великої популярності набули *інструменталістські* (функціоналістські) версії нації, особливо та, яку сформулював Б.Андерсон. Запропонована ним формула нації як “уявленої спільноти” відштовхувалася від соціально-психологічних поглядів на природу нації, акцентуючи на їх конструюванні колективною свідомістю. Поняття “уявлені” у Б.Андерсона означає не “ті, що існують лише в уяві”, а “ті, що існують значною мірою завдяки уяві”³⁴. Е.Гобсбаум висловив цю ж ідею чіткіше, наголошуючи на “винайденні традиції” як інструменті ідеологічної імплантації певних спільних культурно-політичних символів у масову національну свідомість. Далі за інших у такому трактуванні нації пішов Р.Брубейкер. Він використовує поняття нації як класифікаційну схему, “когнітивний фрейм”. За Брубейкером, нації – не субстанції, а інституційні форми, не реальні об'єкти, а категорії для описання певних типів практик³⁵.

Як певний синтез цих двох підходів можна розглядати версію нації, запропоновану Е.Смітом. Хоч автор проводить грань між східною, або етнічною моделлю нації, що виникає природним шляхом, і західною, громадянською моделлю,

що є наслідком договору, він наголошує і на їхніх спільних, фундаментальних рисах: історичній легітимності території, яку вони займають; сукупності міфів і традицій як опорі колективної ідентичності; спільному досвіді життя і правовій культурі, що надає кожній спільноті її інституційну конфігурацію; наявності розвинутої економічної системи³⁶. К.Келгон додає до цього набору колективну ідентичність, ідею неподільності нації, суверенність тощо³⁷.

Неважко помітити, що більшість сучасних визначень нації витримані у конструктивістській парадигмі. Причому до конструктивізму виразно тяжіють усі дослідники, які розглядають націю абстрактно або базують свої висновки на матеріалах “чужих” націй. Ті ж фахівці, які вважають себе частиною даної нації, віддають перевагу всебічному аналізу пережитого нею досвіду як об’єктивної реальності. Цим, до речі, пояснюється той факт, що примордіалізм, який у західній інтелектуальній традиції є досить рідкісним явищем, явно превалює у вітчизняній.

Домінантою української етнополітичної думки є погляд на націю як вищу стадію самоорганізації етносу і самодостатню соціокультурну систему. Втім, конструктивізмів тут, як і скрізь на посткомуністичному просторі, протистоїть не стільки примордіалізм у чистому вигляді, скільки його більш витончений різновид – есенціалізм. У баченні прихильників т.зв. вітаекологічного підходу етноси й нації розглядаються як конкретні різновиди соціокультурних форм життя. А проте українськими етнополітологами запропонована і цікава системно-феноменологічна модель нації, яка цілком лежить у руслі конструктивізму. Різноманітним етнічним тлумаченням нації протиставляється як об’єднуюча ідея колективного самоусвідомлення. Нація при цьому виступає як ідеальний об’єкт раціонального знання, який, хоча і не є предметом чуттєвого споглядання, наділений цілком визначеними логічними характеристиками. Ідея нації – одна з форм самосвідомості людини, засіб її самоідентифікації в суспільстві і метод колективного усвідомлення єдності і сутності даного суспільства³⁸.

Своєрідним містком між примордіалістськими та конструктивістськими уявленнями про націю міг би бути по-

гляд на неї як на соціальну спільноту, що уявляє себе колективом зі спільними рисами характеру, надіями і долею внаслідок конструктивістських зусиль тих соціальних структур, які управляють системою комунікативних зв’язків всередині цієї спільноти. Безумовно, мають право на існування і спроби дати якесь універсальне визначення нації – приміром, як номінальної одиниці в структурі антропосфери, відкритої системи, що бере участь в енергоінформаційному обміні з природним середовищем та іншими подібними системами і виконує ідентифікаційні, консолідуючі функції. Або коротко охарактеризувати націю як спільноту, що усвідомлює свої внутрішні соціальні зв’язки як національні узи. Але навіть такі, доволі абстрактні, визначення нації не охоплюватимуть усіх випадків вживання цього поняття. Адже воно застосовується на означення держави, етнічної групи, культурно-лінгвістичної спільноти; може бути синонімом поняття “національність” тощо.

Так само малопродуктивними є спроби дати універсальний перелік ознак нації. В англomовному вебстерівському словнику найхарактернішими серед них вважаються: спільна мова або близькі діалекти, спільна релігія, традиції та історія, спільне розуміння правди і кривди і більш-менш компактне територіальне розташування. До цього переліку можна було б додати: наявність самоназви; спільність політичних інтересів; наявність певної державної організації (або політичне домагання її); єдині юридичні права та обов’язки всіх членів; особливий менталітет. Зрозуміло, що цьому переліку далеко до вичерпності.

Запропонований В.Тішковым історико-ситуативний метод досліджень феномена національного сягає традицій уже згаданого соціального конструктивізму. Визнання всіх суспільно-історичних явищ продуктом людських дій і в цьому розумінні соціальними конструктами, однак, не означає, що вони є продуктом чиеїс волі; вони – результат неумисних зусиль. Прихильники історико-ситуативного методу послідовно проводять думку про те, що соціальна реальність невіддільна від її понятійних визначень, тобто від тих категорій, якими користуються агенти соціальної дії. У певному сенсі суспільно-історична діяльність конструюється

поняттями. Тішков показав, приміром, як учені разом з практиками “конструюють” кількість “націй і народів”, що проживають на певній території (а також “народностей”, “етносів”, “субетносів” і “етнографічних груп”). А проте, кожний такий перелік суб’єктивний і залежить від методики, яка застосовується. Критерії переписів часто є суто кон’юнктурними. Приміром, у Китаї впродовж короткого часу кількість етносів скоротилася від 400 до 55³⁹.

Конструктивістські підходи корисні для політичної науки насамперед тим, що відкривають шлях до грамотного розведення понять етнонації і політичної (поліетнічної) нації, а також для чіткого окреслення поняття національного інтересу. “Для політики уявляється надзвичайно важливим, щоб поняття нації і держави дрейфували в напрямі взаємозближення (за американським зразком), а загальногромадянські цінності мали безумовний пріоритет перед етнічними і регіональними. Лише такі підходи страхують від ксенофобії, сепаратизму, етнічних конфліктів”⁴⁰.

Нові підходи до концептуалізації поняття “нація” істотно просунули вперед справу з’ясування етимології й феноменології поняття “націоналізм”, яке також “має всі ознаки понятійного хамелеона” (Г.Касьянов). Втім, у більшості визначень націоналізму і досі переважають суб’єктивістські характеристики. Загалом же, за О.Картуновим, у дослідженнях націоналізму існують 4 школи, 8 дослідницьких напрямів і 76 різних підходів⁴¹.

Зазвичай націоналізм характеризують як систему ідей і поглядів, що виходить із пріоритету національних (етнічних) цінностей як перед особистісними, так і перед іншими груповими (корпоративними) і загальнолюдськими цінностями. У вузькому розумінні в поняття “націоналізм” вкладається: 1) політичний рух, що проголошує своїми цілями боротьбу за політичну незалежність, збереження і розвитку власної етнічної і культурної ідентичності; 2) радикальна ідеологія з виразними елементами національної винятковості, антитеза універсалізму, космополітизму тощо.

Не випадково концептуальні підходи до вивчення націоналізму варіюються від різко негативних оцінок до підкреслено об’єктивістських із наголосом на його позитивних,

зокрема модернізаційних, функціях. Популярним є т.зв. дуалістичний підхід, коли акцент робиться на “янусоподібній природі” націоналізму, який “будує і руйнує, об’єднує і дезінтегрує” (Г.Гліссон). Останнім часом дедалі більше утверджується критичний підхід до націоналізму як до нейтральної за своєю природою величезної енергії, яка в ході її політизації може бути спрямована і на конструктивні, і на руйнівні цілі. Такий, найбільш продуктивний, підхід базується на запереченні одномірних оціночних характеристик націоналізму, які неминуче мають емоційне забарвлення і є у науковому сенсі беззмістовними.

У радянському дискурсі націоналізм був гостро негативним оціночним поняттям і використовувався як антитеза поняттю “інтернаціоналізм”. Націоналізм то ставав синонімом національної обмеженості, то кваліфікувався в термінах антирадянщини. При цьому саме лиш вживання української мови часто ставало приводом до політичних звинувачень. Під час обговорення з ініціативи П.Шелеста “українського питання” на засіданні президії ЦК КПРС у 1965 р. теза про слабку боротьбу з “буржуазним націоналізмом” “підкріплювалася” твердженнями, що “на Україні занадто багато розмовляють українською і що навіть вивіски на магазинах і назви вулиць написані українською мовою”. Окремі члени президії договорилися до того, що оголосили українську мову зіпсованою російською⁴².

Нині в Україні націоналізм уже втратив негативні оціночні коннотації, перетворившись в або нейтральний, або позитивний елемент вітчизняного політичного дискурсу. Хоч і повільно, але все ж утверджується погляд на нього як на систему принципів самоорганізації членів соціуму на основі національних, переважно етнічних, цінностей і позиціонування щодо осіб і спільнот, які не вважають ці цінності пріоритетними. Часто націоналізм, по суті, ототожнюється з національною ідентичністю – лише з чіткішим акцентуванням на його мобілізаційних якостях у протистоянні іншим базованим на етнічних цінностях системам світобачення.

Одна з найскладніших проблем у контексті самоідентифікації – проблема співвідношення націоналізму і пат-

ріотизму. Нерідко ці два поняття застосовують як синонімічні. Однак бачити семантичну різницю між ними надзвичайно важливо. У націоналізмі переважає етнокультурна складова, тоді як патріотизм – явище передусім інституційне. Інакше кажучи, націоналізм – це прояв ідентифікації на рівні нації, а патріотизм – ідентифікація на державному рівні. Націоналіст декларує свою прихильність до етнокультурної традиції, патріот – до інституційної системи.

Консолідуючі можливості націоналізму і патріотизму також істотно відмінні. Патріотизм завжди інтегрує й цементує соціум. Консолідуюча сила націоналізму яскраво проявляється в період боротьби за національну державність і в часи її становлення. Надалі ж у ньому, як правило, дедалі виразніше виявляється відцентровий потенціал. Історія України дала переконливі приклади того, як легко націоналізм, що зароджується як демократичний політичний рух, може еволюціонувати у бік крайнього, інтегрального націоналізму, набувати таких негативних рис, як апологія національної винятковості, абсолютизація ідеї вічного суперництва націй, схильність до політичного екстремізму і його героїзація, ксенофобія. Фанатизм, дух національної нетерпимості разом з ідеєю етнічного солідаризму та русофобії, втілені в радикально націоналістичних дискурсах, створили в очах значної частини суспільства негативний імідж не лише націоналізмові, але й українській національній ідеї.

Наскільки важливо чітко розмежовувати поняття “націоналізм” і “патріотизм”, можна показати на прикладі аналізу дискусії, що велася у серпні-вересні 2003 р. на сторінках газети “День” (№№ 114, 128, 133, 154 за 2003 р.). Розпочинаючи дискусію про те, що стоїть сьогодні за визначенням “український націоналіст”, її редакція, мабуть, не здогадувалася, з якою розмаїтістю суджень їй доведеться зіткнутися. Хоча очевидно, що з самого початку організатори дискусії надали їй, так би мовити, одноканального спрямування, поставивши питання про тотожність понять “націоналіст” і “патріот”. Природно, що значна частина дискусіоністів зреагувала на підказку і поставила знак рівності між цими поняттями. Приміром, у такому дусі: “українським

націоналістом сьогодні є той, хто стає патріотом української держави”⁴³ або “кожен діяч, який служить народові, є націоналістом”⁴⁴. Коли ж у одній з підборок з’явився заголовок “Націоналізм – не плутати з націонал-фашизмом”, довелося прочитати депо інше: націоналіст – це “самотній вовк, який намагається пристати до зграї, щоб перегризти чийсь горлянку у боротьбі за свободу”⁴⁵.

А й справді незрозуміло, чому поважна газета рекомендувала не плутати націоналізм з націонал-фашизмом. Адже націонал-фашизм – один з різновидів націоналізму, яких є безліч. Розібратися в них пересічному читачеві газети доволі проблематично. Не випадково Оксана Забужко в ході дискусії запропонувала поки що накладати мораторій на поняття “націоналізм” і повернутися до цієї розмови років через десять. Мораторій, очевидно, накладати не варто. Але напевно чи продуктивно з точки зору впливу на і без того поляризовану свідомість втягувати широкий загал у дискусію, в якій і фахівці десятиріччями не можуть дійти згоди.

З цього погляду уявляється надзвичайно важливим чітке розмежування понять “національна ідентичність” і “націоналізм”, “етнічна і національна ідентичність”. Хоча національна ідентичність пов’язана з націоналізмом генетично, ставити знак рівності між ними некоректно. Можна погодитися з Е.Гобсбаумом, який розглядав національну ідентичність як своєрідний народний протонаціоналізм. А ще точніше визначив співвідношення між національною ідентичністю і націоналізмом італійський філософ В.Страда: “Якщо відчуття ідентичності організованої етнічної спільноти називати національною самосвідомістю, то націоналізм – це загострення і екстремізація форм такої свідомості”⁴⁶.

Будучи у своїй основі етичною ідеєю, національна ідентичність цілком сполучна з плюралізмом. Що ж до ідеї націоналізму, то, як точно підмітила О.Забужко, вона “тяжіє до монізму”⁴⁷. Про приховану в націоналізмі загрозу універсальності партикулярного начала писав І.Берлін. Він бачив небезпеку у тому, що “наші” переконання, цілі, способи поведінки стають аргументом перевірки на вірність і відданість⁴⁸. Якщо ж цінності особи і спільноти не узгоджуються, на авансцені з’являється сила примусу.

В основі національної самоідентифікації, за Е.Смітом, лежить переконання, що людство природним чином поділяється на нації; що нації мають особливий, тільки їм притаманний характер; що вся політична влада походить від нації; що людина, щоб досягнути свободи і самореалізації, повинна ідентифікувати себе з певною нацією; що нації потребують свого втілення у власних державах; що людина мусить у кінцевому підсумку зберігати вірність інтересам своєї національної держави; і нарешті, що національна держава є необхідна умова світової свободи і гармонії. У такому трактуванні категорія національної ідентичності виступає насамперед як етична. Вона легко виводиться із кантівського “категоричного імперативу”, якщо, звичайно, перевести його постулати із міжособистісного рівня на рівень міжнаціональних взаємин. Розмаїття ідентичностей не становить ніякої загрози для демократії в полікультурному, поліетнічному суспільстві, – за умови, що держава оберігає як права індивідів, так і колективні права національних спільнот.

Інтегративна здатність категорії “національна ідентичність” прямо залежить від співвідношення етнонаціонального і загальногромадянського змісту, який у неї закладено. Вона тим вища, чим дійовіша горизонтальна ідентифікація членів спільноти. Така ідентичність формує національну самосвідомість і сприяє поглибленню інтеграційних і консолідаційних процесів у суспільстві, злагодженому функціонуванню соціальних структур. Водночас вона убезпечує від різних соціальних загроз, що можуть виникати на ґрунті аномії, фрустрації, маргіналізації та інших супутників сучасної цивілізації. У суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність і є, по суті, відчуттям належності до такої нації. Однак варто погодитися з думкою Е.Гобсбаума: “Ми не маємо підстав вважати, ніби для більшості людей національна самоідентифікація – якщо така існує – виключає або завжди (чи взагалі коли-небудь) переважає за свою значущістю всі інші способи самоідентифікації, притаманні людині як суспільній істоті. Фактично вона завжди сполучається з іншими ідентифікаціями – навіть там, де її сприймають як найважливішу”⁴⁹.

Основи розрізнення етнічної і національної ідентичностей досить точно формулює російський етнополітолог С.Рибаків. Об’єктивні корені етнічного, зауважує він, лежать у підсвідомих структурах самої особи, а відповідні поведінські установки формуються в процесі соціалізації “зсередини”. Щодо нації, то вона не базується на глибинних сутнісних структурах особи; об’єкти національної ідентичності лежать поза людиною, в соціумі. Поведінські установки при цьому формуються “іззовні”, через впровадження аксіологічних аспектів громадянства у свідомість колишніх “підданих”. Етнічність має несвідомо-свідому природу, національна ідентичність народжується і локалізується у свідомості. “Тому генеза національної ідентичності означає початок боротьби всередині людини між етнічною та штучно створюваною новою громадянською ідентичностями, між якими виникає суперечність, що виводить на особистісний рівень суперечність між етнічним і політичним принципами соціального структурування”⁵⁰.

Зрештою, саме від ступеня сформованості політичної нації залежить, якому – діяхронному чи синхронному – типу передачі інформації даний етнополітичний організм віддає перевагу. Там, де процес формування політичних націй ще не завершився, правляча еліта тяжіє до закріплення у масовій свідомості етнічних стереотипів і концентрує увагу соціуму на діяхронній інформації – етнічній пам’яті, звичаях, традиціях, національній символіці. Складовою частиною такого світосприймання є і феномен, який Е.Гобсбаум називає “філологічним націоналізмом” – наполегливе прагнення до чистоти національного словникового фонду⁵¹. Більш мобільні в інформаційному відношенні політичні нації віддають перевагу синхронній інформації, тобто всьому тому, що забезпечує розв’язання загальнозначущих для етнополітичного організму проблем, зокрема, проблем пошуку власної ніші у геополітичному просторі, налагодження взаємовигідних зв’язків із партнерами, економічної та інформаційної безпеки. Природно, що і напруга мовного пуризму тут на порядок менша.

Я.Грицак справедливо звертає увагу на засилля в українському дискурсі публікацій, в яких питання національної

ідентичності зведено до мови, якою розмовляє та чи інша частина населення України, а невикристалізованість української ідентичності розглядається як головна перешкода в посткомуністичній трансформації українського суспільства. Тим часом національне не є в Україні головним питанням – радше ґрунтом для зловживань політиків, які прикривають ним брак професіоналізму, чесності, творчої уяви. Взагалі сучасні українські дискусії про націоналізм суттєво перебільшують його значення. Надзвичайно важливо, підкреслює автор, “ставити точніше питання про роль і природу націоналізму. Бо... ми дуже часто страждаємо не так від браку добрих відповідей, як від браку точно сформульованих питань”⁵².

Сказане повною мірою стосується і тих гострих дискусій, які ведуться навколо поняття “національна ідея”. Неважко помітити, що пошук національної ідеї далеко не в однаковій мірі притаманний різним соціумам. Болючою проблемою він є там, де соціуми й досі відчувають вантаж минулих травм. Для тих, які тривалий час перебували у стані бездержавності, цей пошук виступає як смисложиттєвий; його відмітними рисами є радикалізм і гостре відчуття ущемленості. В українській національній ідеї впродовж віків домінували протест проти поневолення, прагнення до свободи самовиявлення, до суспільства “без пана й хлопа”, “своєї хати”. Здобуття незалежності перенесло пошук національної ідеї у площину технологічного проекту, спрямованого на захист національних інтересів і національної безпеки. Але він виявився малоуспішним – насамперед внаслідок несприйняття ідеї “національного проектування” амбівалентною і поляризованою масовою свідомістю.

Сьогодні можна констатувати, що дискусії навколо національної ідеї зайшли у глухий кут. Активний пошук магічної формули з об’єднувальним змістом, який міг би визначити смисложиттєві орієнтири нації, наштовхнувся на діаметрально протилежні підходи й оцінки. Найбільш реалістичні серед них базуються на аналізі соціально-мобілізуючих можливостей національної ідеї, – приміром, Л.Шкляр бачить її призначення у формуванні спільних засад колективної, тобто соціальної творчості, відводячи національній

ідеї роль об’єднувача навіть конфліктуючих соціальних сил та етнічних груп⁵³. В.Кафарський розглядає національну ідею як істотний фактор формування політичної суб’єктності нації⁵⁴. Існує і докорінно протилежний погляд на національну ідею. На думку В.Гриньова – це деструктивний елемент, застаріла схема ідеологічного характеру, яка не вписується в логіку кінця ХХ ст.⁵⁵ У викладі С.Безклубенка “одержимість” національною ідеєю кваліфікується як різновид душевної хвороби, суспільна параноя. Отже, “не лише не розумно умисно прищеплювати її народові, а варто вживати профілактичних заходів проти цієї духовної недуги, радіючи, що вона нас поки що обминула”⁵⁶.

Якщо подивитися на ці дискусії з позицій політичної лінгвістики, то складності у визначенні суті національної ідеї, її місця і ролі в житті суспільства вдасться пояснити досить легко. Поняття “національна ідея” є поліморфним; ним об’єднуються різні і навіть протилежно спрямовані феномени.

Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея – це той ідеал суспільства, який вимальовується в суспільній свідомості даної нації і відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість вбачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що виступає духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. Це – другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення – теоретичному – вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції у концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. І нарешті на четвертому, пізнавальному рівні – це ґносеологічна конструкція, що відбиває погляди визначних представників суспільної думки на процеси націєстворення, державотворення, на місце і роль націоналізму.

Із сказаного ясно, що сподівання на появу якогось універсального визначення національної ідеї, а тим паче формули з кількох слів, в які можна було б вкласти її зміст, наперед приречені на неуспіх.

Національна ідея – не доктрина, а явище духовно-екзистенційного порядку. У своєму найзагальнішому вигляді вона є формою раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності, а розуміння цієї останньої у кожному суспільстві складається під впливом конкуруючих трактувань понять етносу, нації, націоналізму, природи національної свідомості. На різних історичних етапах, залежно від розв'язуваних нацією завдань, на передній план виходять або конструктивні (об'єднувальні), або деструктивні (базовані на етнічній селекції) компоненти національної ідеї.

І в тих, і в інших випадках національна ідея виступає як значною мірою віртуальне, суб'єктивізоване поєднання оберненого у минуле історичного міфу, зосередженого на сьогоденні національного інтересу і досить невиразного, спрямованого у майбутнє суспільного ідеалу⁵⁷.

Поєднання в національній ідеї інтелектуальних зусиль з народним інстинктом, наявність у ній виразної ірраціональної компоненти ускладнює визначення її категорійного змісту і водночас робить національну ідею зручним об'єктом для ідеологізації й маніпулювання свідомістю. Саме тому ставлення до неї стало в Україні своєрідним індикатором політичних орієнтацій і ціннісних пріоритетів. Різні політичні сили навперебій вправляються у демонстраціях власної прихильності до національної ідеї, не упускаючи нагоди побідкатися з приводу її відсутності. Прагнення якнайшвидше сформулювати національну ідею нагадує пошук “філософського каменя” – багатьом уявляється, що досить знайти магічну формулу, щоб перетворити сегментоване, атомізоване суспільство у гомогенне. В результаті в упаковці національної ідеї дедалі частіше обертаються ідеологеми та ілюзорні, “смакові” евфемізми. Спроби її міфологізації (аж до її пошуків у пластах Біблії) супроводяться не менш активним намаганням надати їй інструментального звучання, перетворити у знаряддя досягнення певних політичних ці-

лей. Чималого поширення набули провіденційно-месіаністські підходи до визначення суті національної ідеї.

Чи можуть методи політичної лінгвістики виявитися придатними для аналізу інтерпретацій концепту “національна ідея” у суспільній свідомості? Виявляється, можуть. У кінці 90-х рр. група вчених з Інституту російської мови РАН провела діагностичний аналіз цього концепту на матеріалі газетних текстів за 1996 – 1997 рр. Метою дослідження було виявлення типів інтерпретації поняття “національна ідея”, кола метафор, які пов'язуються з ним у суспільній свідомості. В результаті було виявлено 15 типів інтерпретацій цього поняття, причому воно пов'язувалося із різними ціннісними категоріями – від відродження Росії до фашизму. Контент-аналіз показав, що в російському політичному дискурсі з поняттям “національна ідея” пов'язані радше позитивні, ніж негативні коннотації⁵⁸. Цікаво, який баланс виявився б, якби такий аналіз був проведений на матеріалі українських газетних текстів.

Поки що ж українські політологи ресструють лише своєрідні стилески інтересу до національної ідеї і розмитість цього терміна. М. Михальченко констатує, що різке зростання в Україні популярності націонал-патріотичних ідей в кінці 80-х рр., яке не було спрогнозоване політологами й соціологами, стимулювало інтерес до національної ідеї. Але, на його думку, суспільствознавці переоцінили її значення, абсолютизувавши у ній ідею суверенітету України⁵⁹. Що ж до націонал-патріотичного спектра політичної думки, то здійснювані в його рамках численні спроби асоціювати національну ідею з етнічними пріоритетами і пошуками “хазяїна у домі” зумовили швидкий спад інтересу до неї у суспільстві.

Сьогодні етноцентристські трактування національної ідеї дедалі більше поступаються місцем загальногромадянським, ґрунтованим на спільності національних інтересів. Такі підходи не означають, зрозуміло, заперечення значення етнічного компонента національної ідеї і не вимагають відмови від базування її на фундаменті української культурної традиції і притаманної українцям ментальності. Йдеться лише про те, що життєвість будь-якої національної ідеї

забезпечується її відповідністю викликам часу, а, отже, вона не може зациклюватися на пріоритетах “козацької слави”.

Як втілення генетично-культурного коду народу і духовна субстанція, покликана оберігати його від знеособлення, національна ідея має акумулювати набутий історичний досвід і водночас відбивати зрозумілу й прийнятну для більшості соціуму перспективу. Без громадянського примирення і пошуків консенсусу вона так і залишиться рожевою мрією. Щоб цього не сталося, слушно зауважує В. Литвин, “українська політика має перестати бути тріллером”⁶⁰.

Менш конфліктогенними, але також політично навантаженими є поняття: “національна свідомість”, “суспільна свідомість”, “політична свідомість”. Методологія типологізації свідомості у сучасній політичній науці розроблена ще недостатньо. Очевидно, що серед трьох названих понять термін “суспільна свідомість” є більш широким – ним позначається духовний феномен, що в узагальненому вигляді віддзеркалює стан суспільних відносин. Політична свідомість включає в себе політичні ідеї, уявлення, умонастрої і погляди, що відбивають найсуттєвіші інтереси соціуму і пануючий у ньому тип політичних орієнтацій. Її часто ототожнюють з ментальним аспектом політичної культури⁶¹, але, строго кажучи, з цим аспектом краще асоціюється національна свідомість. Остання виникає на основі осмислення певною спільнотою чи людиною своєї належності до нації і своєї відповідальності перед нею. На індивідуальному рівні національна свідомість може бути визначена як переконаність індивіда в існуванні особливого онтологічного зв’язку, що поєднує його з конкретною соціальною спільнотою. Для більшості людей саме такий зв’язок, який породжує певні права і певні обов’язки, має екзистенційне значення для самоідентифікації.

Як органічно притаманна нації система сутнісних ознак, національна свідомість є критерієм рівня її самоідентифікації і показником її духовної зрілості. І.Кресіна визначає її як конституїтивну основу нації і як джерело безперервного вдосконалення її духовної основи⁶². В національній свідомості фокусуються найрізноманітніші ідеї, що становлять сенс життя нації, її духовний Універсум – як вироблені

нею самою впродовж віків, так і запозичені з арсеналу інших націй. У ній химерно переплітаються раціональні форми осягнення національного буття і багато в чому ірраціональні інстинкти, настрої, упередження тощо – все те, що К.Юнг вкладав у поняття “колективне несвідоме”.

Поняття “національна ідентичність” і “національна свідомість” часто ототожнюють. Справді, на буденному рівні національна свідомість якраз і проявляється насамперед в ототожненні (ідентифікації) себе з певною спільнотою. Але загалом поняття “національна свідомість” ширше, ніж поняття “національна ідентичність”. Воно відбиває не лише спосіб самоідентифікації нації та її орієнтації у геополітичному просторі, але й її інтелектуальний, духовний потенціал, міру її самопізнання, ступінь національної інтеграції й консолідації. Крім національної ідентичності, у поняття національної свідомості входять ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, в яких знаходять свій прояв національні інтереси.

Поряд з усвідомленням особою чи групою своєї національної ідентичності поняття “національна свідомість” включає етнічні автостереотипи (уявлення про основні властивості свого етносу) і гетеростереотипи (уявлення про інші народи). У національній свідомості концентрується певна сума уявлень про справедливість міжетнічних і міжкультурних відносин, про позитивні й негативні сторони крос-культурної взаємодії, психокультурну дистанцію тощо. Тісний зв’язок між національною свідомістю й мовою виявляється насамперед у тому, що мовна асиміляція спричиняє глибокі деформації національного самоусвідомлення. Наслідком мовної денационалізації стає, як правило, тип конфліктної свідомості, що проявляється у комплексах самоприниження, меншовартості, або, навпаки, підвищеної агресивності.

Стан національної свідомості у суспільстві значною мірою залежить від того, яку системну модель функціонування етнічно гетерогенного суспільства обирає держава – модель амальгамації (“правильного тигля”) чи модель структурного плюралізму. У першому випадку домінує установка на “макроідентичність”; акультураційні й асиміляційні

процеси програмуються і заохочуються. У другому випадку держава дотримується стратегії визнання самоцінності етнічних та етноконфесійних особливостей, вважаючи їх джерелами внутрішнього самооновлення і взаємозбагачення; політика культурної багатоманітності (мультикультуралізму) орієнтується на підтримку “мікроідентичностей”.

В обох стратегіях є свої позитивні сторони і свої вади. Формування відчуття загальнонаціональної (громадянської) єдності ефективніше відбувається в умовах інтеграційних процесів і деєтнізації політики, – зрозуміло, за умови, коли асиміляційні зміни відбуваються на добровільній основі. Інша річ, що цю добровільність важко забезпечити на практиці і ще важче уникнути її неадекватного відображення в суспільній свідомості. Як американський досвід амальгамації (“melting pot”), так і “подвійна бухгалтерія” радянського керівництва (лінія на уніфікацію національних особливостей, замаскована деклараціями про “розквіт націй” та їхню рівноправність) були серйозними важелями тиску на суспільну свідомість і нині викликають здебільшого негативні рефлексії. Стратегія структурного плюралізму й мультикультуралізму в поліетнічних суспільствах сприймається значно краще, особливо на рівні моделі.

Втім, досвід розпаду СРСР і Югославії переконливо свідчить про загрози етнонаціональній безпеці, здатні впливати із недооцінки руйнівного потенціалу політизованої етнічності та “економічного націоналізму”. “Новий трайбалізм” та етнічні чистки не тільки на азіатському, але й на європейському просторі – переконливе свідчення того, що групова етнічна ідентифікація здатна перетворюватися у мобілізаційний ресурс радикальних політичних сил, надто далеких від сприйняття ідей плюралістичної демократії.

Зловживання політизованою етнічністю – не обов’язково прерогатива авторитарних і деспотичних режимів. Навіть у демократичних суспільствах політичне маніпулювання історичною пам’яттю з наголосом на етнічній традиції є повсякденною практикою. Боротьба за політичне лідерство часто набуває вигляду зіткнення різних версій історичної пам’яті. Міф має більшу суспільну силу, ніж факт, зауважує Я.Грицак, і тому Україна нині виступає як поле битви між

двома версіями української історії – залишково радянською та українською традиційною. Трактуювання одних і тих самих подій у Львові і Донецьку істотно відмінні. Вихід історик бачить не у пошуку якоїсь єдиноправильної схеми, а у “редефініції старої та творенні нової української ідентичності”. В її основі може бути розгляд “українського проекту” як результату співдії різних ідеологій і політичних рухів, результату, який не був наперед визначений. Не якісь міфічні “об’єктивні закони”, а компроміс між різними суспільними групами, жодна з яких не мала вирішальної переваги, визначив той стан, в якому перебуває сучасна Україна⁶³.

Отже, оптимальний стан національної свідомості залежить від зваженості і толерантності політичних кроків еліти, спрямованих на забезпечення громадянського миру. Етнічність, особливо у сполученні з релігійністю, має сильну емоційну складову, яка часто змушує людей іти на жертви в ім’я своєї нації, навіть на шкоду власним особистим інтересам. Взаємна недовіра, відчуття ущемленої гідності – живильне середовище для зведення міжетнічних і міжкультурних бар’єрів. Тому підтримання сприятливого політичного клімату у поліетнічному соціумі має бути предметом особливої турботи владних структур і громадських об’єднань. Етнокультурний баланс у суспільстві створюється комбінацією різних схем і технологій, здатних забезпечувати як завдання створення спільного для всіх громадян культурного середовища, так і належний рівень поваги до прагнення етнічних спільнот зберегти й розвивати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність.

Уявлення певної спільноти про притаманний їй рівень національної свідомості відбивається у понятті “національна гідність”.

У свою чергу, це поняття, за В.Пазенком, є критерієм політичної культури суспільства, оскільки воно відображає міру розвитку громадянської самосвідомості, відчуття належності до своєї держави, причетності до її культури, традицій, історичної долі⁶⁴. Як атрибутивна властивість свідомості національна гідність втілює у собі і прагнення збереження національної самобутності, і готовність жити

за принципами добра, честі, справедливості, виробленими віками трудової моралі, господарської етики.

Погіршення морального клімату в Україні, пов'язане із зростанням корупції і клановості, спричинило значну девальвацію поняття “національна гідність”. Сьогодні воно нечасто присутнє у політичному дискурсі. Ієрархія цінностей вибудовується переважно за максимом “гроші понад усе”. Сталося так, що в процесі руйнування ідеологічних цінностей тоталітаризму (які добре чи погано, але все ж виконували функції інституціональної етики, насамперед функцію стримування) під загрозу була поставлена вся система моральних норм, які еволюціонують у певних прошарках суспільства до архаїчних (доконвенційних) зразків. У цих умовах важкорозв'язною стає дилема сполучення вимог, створюваних модернізацією, автоматизацією і комп'ютеризацією виробництва, з національними (етнічними) традиціями та їх відображенням у масовій свідомості.

Амбівалентність національної свідомості, яка виразно виявляється у багатьох посткомуністичних країнах, у тому числі і в Україні, є наслідком одночасної присутності в свідомості суперечливих, часто діаметрально протилежних світоглядних настанов і ціннісних орієнтацій. Індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок перебувають у стані конфліктної взаємодії і створюють критичний рівень взаємного накладання справжніх та уявних деформацій. У суспільній свідомості легко уживаються орієнтації на взаємовиключні, егалітарні та ієрархічні принципи соціальної організації, на регульовану економіку й ринок, на індивідуальну свободу і соціальну справедливість, на Захід і на Схід. Досягнення консенсусу щодо загальнонаціональних цілей і перспектив стає малоімовірним. Соціокультурна розірваність є не тільки гальмом на шляху ринкового реформування, але й фактором, який унеможливорює формулювання його мети, загальноприйнятної національної ідеї.

Задаючись питанням, “чи можлива Україна як держава з власною ідентичністю?”, польський соціолог А.Рихард у 2002 р. висловлював щодо цього чимало сумнівів. Україна, вважає він, “країна з багатьма “де-”: деінституалізація, деін-

дустріалізація, деструктуризація... Якщо ми говоримо про просту системну модель, то будь-яка система повинна мати власну ідентичність, інтеграційні механізми, чіткі межі та механізми взаємодії системи й уряду, репродуктивні форми для підтримання механізмів динаміки. А тому моє питання – що таке Україна як країна, як інституційна система, у системному сенсі?.. Що це? Чи тільки географічний простір із населенням у 50 мільйонів, просто люди з українською ідентичністю? Я хочу знайти той елемент, який об'єднує це суспільство. Я вважаю, що можна шукати цей унікальний різновид інституалізації, але треба бути впевненим, що він існує”⁶⁵.

Очевидно, якби на питання про стан національної ідентичності польському соціологу довелося б відповідати після “помаранчевої революції”, його оцінки не були б такими категоричними й роздратованими. В існуванні гострого відчуття національної ідентичності після подій листопада – грудня 2004 р. вже не доводиться сумніватися. А на питання, чи знайдений елемент, здатний об'єднати українське суспільство, відповідь може дати лише час.

3. Національна ідентичність як проблема вибору: український досвід

Доля українського народу склалася так, що самовизначитися йому впродовж століть доводилося у підневільному стані. Етногенез українства відбувався саме тоді, коли монгольська навала поставила під загрозу його існування. Руським князям довелося спочатку пройти через принизливу процедуру прийняття васальної залежності від Золотої Орди, а потім на її вимогу власними руками зруйнувати щойно зведену систему бойових укріплень. Саме в той час, коли у державах Європи склалися самоврядні форми міської організації, виникали перші університети, південь Русі перебував у стані стагнації і пошуку сильних покровителів. Зрештою спадщину занепакої Київської Русі поділили між собою Велике князівство Литовське і Польща. У першому руське начало виявилось сильнішим за литовське, і традиційний уклад життя не зазнав значних змін. Що ж до Польщі, то і її цивілізаційна належність до Заходу, особливості політич-

ного устрою і особливо експансіоністська політична доктрина створювали поле напруги, в якому український національний ідеал неминуче набував оборонного, а згодом вільного характеру.

Національна революція середини XVII ст. зруйнувала систему, на якій ґрунтувалася залежність України від Польщі. Але до самостійного державного існування Україна була не готова – не в останню чергу тому, що вже кілька поколінь національної еліти виросло в умовах потужного культурно-релігійного тиску, спольщувалося або жило з усвідомленням власної уцербності й політичної підпорядкованості. З огляду на такі умови доводилося дивуватися не тому, що державницька ідея з'явилася в Україні лише в середині XVII ст., а тому, що вона взагалі з'явилася і досить голосно заявила про себе. Однак у зіткненні з російською ідеєю, що мала виразну агресивну, територіальну динаміку, українська державницька ідея прогнала. Переяславська Рада була не просто стратегічним прорахунком Богдана Хмельницького – вона стала віддзеркаленням “недостатньої етнополітичної визначеності, недосформованості суспільства, браку самодостатності”.

За цих умов і виник феномен розколотості: і у “верхах”, і в “низах” суспільства відчуття несамодостатності, замість стратегії “опертя на власні сили”, породило західну і північно-східну орієнтації⁶⁶.

Демонтаж української державності після нерівноправного альянсу 1654 р. супроводився цілеспрямованою русифікаторською політикою, наслідком якої Україна, “перемішавши” значну частину своїх духовних сил на Північ, фактично втратила можливість відтворення власних культурних цінностей. Українські елітні прошарки в своїй масі не тільки не чинили опору денаціоналізації, але робили все для того, щоб зрівнятися у правах (і у безправ'ї) з російською елітою.

Випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які впродовж XVIII ст. проявлялися в інституалізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії впли-

нули на світовідчуття і ціннісні настанови козацько-старшинської еліти, яка прагнула до політичної легітимації, обстоюючи ідеї спочатку адміністративної, а пізніше станової автономії. Хиткість її позицій змушувала постійно вдаватися до маневрування; вона не сприйняла ні модернізаційні проекти Петра I, ні обраний Мазепою шлях повернення в локо західної цивілізації. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, конформізм, схилення перед силою. І хоч синдром ображеної нації живив енергію суверенізації, Росії вдавалося досить легко придушувати вільнолюбні прагнення. Як вертикальна, так і горизонтальна ідентифікація в українському суспільстві були слабкими. Тому і психологія місцевої еліти незмінно виявлялася “орієнтаційною”. Несамостійність автоматично породжувала модус незавершеності, неостаточності, недосконалості. Це знаходило свій прояв у явищах політичної мімікрії, пасивного, здебільшого формального ставлення до суспільних ідеалів і норм, комплексів “меншовартості”.

На цій основі в Україні формувалася своєрідна подвійна ідентичність – явище, яке в побутовому і навколонуковому дискурсі зазвичай вкладається у поняття “малоросійства”. Цей, за оцінкою І.Дзюби, “комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятого вірнопідданства імперії”⁶⁷ став саме тією метафорою, яка у публіцистичному дискурсі використовується для поділу українців на два табори. Малоросійство гучно таврують ті, для кого національна ідентичність і національна мова стоять на першому місці на шкалі цінностей.

Найбільш непримиренним до малоросійства був, здається, Є.Маланюк. Його характеристики малороса як типа національно-дефективного, скаліченого “психічно, духовно, а часом – і расово” стали ходовими цитатами. “Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція”⁶⁸. “Неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне”, “хитливість, зрадливість, зрада і агентурність” – це ще не найдошкульніші характеристики малоросіянина у маланюковому викладі. Позмагатися у хльостких виразах з ним може хіба що М.Рябчук,

який ототожнює “малоросійство” з “етнічною психозфреноєю”⁶⁹.

Якщо ж відкинути емоції, то “малоросійство” слід розглядати як прагматичну реакцію пристосування еліти неформованої ще домодерної нації до реалій імперської системи, у складі якої вона опинилася. Компроміс, до якого вона мусила вдатися після десятиріч “Руїни”, полягав у відмові від “героїчного” типу поведінки (“vita heroica” у термінах О.Культицького). Політика продовження збройної боротьби за державність в умовах крайнього виснаження і розорення України була б самовбивчою. Новий тип політичної поведінки (“vita minima”) являв собою захисну реакцію на тяжкі життєві обставини і водночас “звернення психічної енергії на розбудову внутрішнього життя”⁷⁰.

Чи був цей компроміс “тотальною капітуляцією”? Щоб відповісти на це питання, треба розглянути його у різних аспектах – політичному, етнонаціональному, культурному – і обов’язково в екзистенційному, у площині особистого вибору. У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була величиною зі знаком “мінус” – нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці. Схильність до малих форм самоорганізації (“громади”, “просвіти”), до емоційних реакцій на шкідливі політичному активізові поставила великий 30-мільйонний народ в один ряд із “малими народами” Східної Європи.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його третю, політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що процес формування двокультурної ідентичності почався в часи, коли етнічні стереотипи не були, та й не могли бути міцно закорінені у свідомість елітних прошарків, не кажучи вже про широкі верстви населення. В ідентифікаційній ієрархії у них на першому плані стояли відносини з монархом, на другому – релігійні уподобання і десь далеко позаду – усвідомлення плеємної належності. Перехід “під високу руку” російського царя

сприймався як зміна сюзерена, а не як визнання своєї підлеглості іншому етносу.

Включеність української культури у дві геокультурні спільноти – європейську і російську – зумовила її внутрішню двоїстість і створювала додаткові осі конфліктності. В українській культурі виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на автономізацію; після 1654 р. вони набрали промосковської і антимосковської форм. Питання “Росія чи Європа” постійно перебувало (і перебуває досі) в полі інтелектуальних рефлексій.

Для західної частини українського соціуму, що перебувала у складі Австро-Угорщини, питання етномовної залежності теж існувало, хоч і у дещо пом’якшеному вигляді. Управління Галичиною уряд Габсбургів фактично віддав у руки поляків; тому етнічне протистояння частіше набирало форми не українсько-австрійського, а українсько-польського. У боротьбі за гідний статус рідної мови і поділ Галичини на два автономні краї українська спільнота опанувала ази самоорганізації.

Загалом же західноукраїнський сегмент українського суспільства зазнав сильного впливу західної політичної традиції і характеризувався переважанням індивідуалістичних начал, місіонерством з національним забарвленням (теорія “українського П’ємонту”), гострим відчуттям ущемленості, значним впливом греко-католицьких віросповідних принципів. Не можна скидати з рахунку і впливу на стан політичної культури властивого західноукраїнській ментальності духу провінціалізму, своєрідної “психології рутенства”. Втім, патріархально-провінційні риси у західноукраїнській політичній культурі уживалися з “психологічним активізмом”, з сильним національним почуттям. Тут активніше, ніж на Наддніпрянській Україні, відбувався процес оформлення політичних доктрин, формування політичних партій, молодіжних, жіночих організацій.

Те, що впродовж століть українські землі були периферійними територіями двох різновекторних цивілізаційних світів – уособлюваного Росією Сходу і складником західної європейської цивілізації – імперії Габсбургів – створило феномен своєрідної порубіжної, такої ж “гібридної” куль-

тури. Оскільки в СРСР ця гібридність всіляко підтримувалася й заохочувалася всією системою густо змішаного на національному нігілізмі “інтернаціонального виховання”, незалежна Україна успадкувала як амбівалентність ціннісних орієнтацій, так і розмитість культурно-мовних орієнтирів.

Про подвійну ідентичність і малоросійство автору вже доводилося писати не раз⁷¹. Зверталася, зокрема, увага на політичне навантаження понять “малоросійство”, “манкуртство”, “яничарство”, “креольська ідеологія” і т.п., щедро розсипаних у публіцистиці і навіть у працях, які претендують на науковість. Втім, гостра дискусія навколо віртуальних “креолів” (у ній взяли участь Я.Грицак, О.Гриценко, В.Кулик, Р.Шпорлюк, Т.Журженко та ін.) не зупинила їх переможну ходу по сторінках української есеїстики. Ідентифікаційне поле дедалі більше стає полем політичної боротьби, і немало сприяє цьому штучне роздмухування певними суспільними силами мовної проблеми. Хоч у повсякденно-практичному житті людей вона не є пріоритетною, в Україні не бракує тих, хто робить мову символом розмежування. Оскільки ж, крім усього, “українофони” й “русифони” часто по-різному бачать прийнятне для себе майбутнє України, мовна сфера є полем постійних політичних баталій.

Подвійна ідентичність – явище, досить поширене у світі. У державах, в яких співіснують кілька культур і кілька мов, виробляється з часом подвійне світовідчуття і подвійна лояльність.

М.Славинський називав людей з подвійним світовідчуттям “людьми двох націй”, “національним напівфабрикатом”. “Внутрішня стихія їхня лишалася своя, національна, але зовнішність їхня уже була російська”. Вони не тільки не ідентифікували себе із власним етносом, але й над усе намагалися розчинитися у суспільному середовищі метрополії. Втім, імперії ставали “ефемеридами” саме тому, що такі люди лишалися українцями, євреями, грузинами “навіть тоді, коли самі про це уже і не думали”⁷².

На наш погляд, вдалий ключ до наукових оцінок феномена “подвійної ідентичності” запропонував канадський

історик П.Магочий. Розрізнення ним принципів природної ієрархії численних лояльностей, з одного боку, і взаємовиключних свідомостей, з другого, дає змогу прояснити суть драматичного конфлікту, який проходить червоною ниткою через усю українську історію аж до розпаду СРСР. Одні не відчували дискомфорту, вважаючи себе одночасно і росіянами і українцями. Для інших ці поняття були взаємовиключними.

Сучасна суспільно-політична думка має в своєму арсеналі вдосталь засобів для прояснення феномена “подвійної ідентичності” і мінімізації пов’язаних з ним загроз. Цивілізаційний підхід, що вже утвердився і у вітчизняній соціогуманітаристиці, відкриває широкі можливості для дослідження ментальних структур національного дискурсу і поведінських стереотипів. Метод психоаналітичного поля Ж.Лакана намітив шляхи для проникнення в глибини соціальної психіки, відштовхуючись від юнгівського “колективного несвідомого”⁷³. Новітні антропоцентристські підходи є своєрідним запереченням соціетального типу мислення і утвердженням такого розуміння національної ідеї, в якій основним змістом є ідея людської свободи та індивідуальної самореалізації.

На складність і неоднозначність проблеми “малоросійства” звертає увагу Е.Вілсон у книзі “Український націоналізм у 1990-ті рр.: вірування меншини”. На його думку, термін “акультурація” точніше, ніж поняття “русифікація”, передає суть проблеми, а “малоросійство” було таким самим складником української інтелектуальної традиції, як і власне український націоналізм. “У певному сенсі і малоросійська, і російсько-націоналістична версії історії України є однаково міфічними”, – зауважує він⁷⁴. Із схожих позицій розглядає проблему “малоросійства” Р.Шпорлюк: “Українці “русифікувалися” тому, що, серед іншого, це було для них способом європеїзуватися... Малоросійська еліта зберегла лояльність до держави та прийняла офіційну, імперську російську ідентичність, однак саме представники цього соціального класу (малоросійського культурного середовища) наприкінці XVIII – на початку XIX століття сформулювали ідею, що Україна є нацією, рівною Росії та Польщі”⁷⁵.

Що ж до вітчизняної політичної й історичної думки, то її правий спектр досить мляво зживає стереотипи бінарного, опозиціоністського у своїй основі мислення. Спокуса будувати історію України лише на фундаменті її протистояння Речі Посполитій, Російській, Османській, Австро-Угорській імперіям штовхає на прості рішення і полегшені підходи. Ознака бінарності – плутанина у причинах і наслідках, невміння розрізнити відтінки й нюанси, демонізація Росії й росіян, жорстке протиставлення “наших” і “не наших”. Прихильники суто етнічного, а не територіального патріотизму відшуковують в останньому “українофобське спрямування” (Ю.Бадзьо). Полярний дихотомізм в оцінках знаходить виразний прояв не тільки у намаганні розмежувати “українських патріотів” і “капітулянтів-малоросів”, але й у трактуваннях росіян в Україні як “реваншистів-окупантів”, надання яким прав громадянства означало “уведення реваншизму в систему демократичної доктрини держави” і звелося до нового завоювання України Росією⁷⁶.

Очевидно, що тверезий погляд на проблему малоросійства має ґрунтуватися на визнанні за людиною права на вибір власних культурних орієнтацій, виходячи з цінностей індивідуальної свободи. Саме такий підхід до проблеми двокультурності пропонує філософська антропологія. Українська культура творилася не в останню чергу російською, а також німецькою, польською мовами. Свідомість українського інтелігента постійно роздвоювалася між українською самоідентифікацією і російською або австрійською лояльністю. Відповідь на фатальне питання, яке постійно стояло перед ним – “бути чи не бути” – міг дати лише масовий рух.

Втім, складну проблему подвійної ідентичності не вдалося розв’язати і на ґрунті такого масового руху, яким була Українська революція 1917–1920 рр. Національні українські уряди виявилися слабкими і не змогли запропонувати суспільству модель “національної кристалізації” (І.Лисяк-Рудницький). Сповідувані ленінцями ідеї інтернаціоналізму, підкріплені привабливими соціальними обіцянками і намірами припинити війну, виявилися більш дійовим фактором впливу на суспільну свідомість. Хоча го-

ловним фактором поразки Української революції були зовнішні чинники: агресивні устремління як червоної, так і білої Росії, підступи Польщі, байдужість Антанти.

Наслідком поразки Української революції стала консервація “гібридної ідентичності” ще на 70 років. Як могутній рецидив боротьби за самоідентифікацію на національній основі можна розглядати спонтанний спалах українського націонал-комунізму другої половини 20-х – початку 30-х рр. Націонал-комуністи встигли заманіфестувати свої цілі і наміри, але владна машина СРСР не залишала щонайменших шансів для їх реалізації. До проблем національної самоідентифікації український соціум зміг повернутися лише через шість десятиріч.

Стрімкий обвал звичних устоїв життя і усталеної системи цінностей на початку 90-х рр. українські елітні прошарки зустріли у стані глибокого роз’єднання, спричиненого не в останню чергу гострими дискусіями “перебудовного” часу. Необхідність зробити доленосний культурний вибір застала їх зненацька. У формулу “парадигми культурного вибору” в сучасній культурології прийнято вкладати самоідентифікаційний процес, який детермінується різкою зміною політичних маркерів ідентичності. Особливістю культурного вибору є те, що він, по-перше, робиться на основі доступних реальностей, в межах історичної заданості, а, по-друге, є, як правило, необоротним – після здійснення вибору неможливо повернутися до попередньої ситуації.

В основу культурного вибору України закладався суцільний негативізм щодо радянської спадщини. Тотальна відмова від неї, посилена ідеологемами “втраченого часу” і “окупаційного режиму”, створила систему викривлених орієнтирів, перекривши шлях до самоідентифікації на ґрунті національної єдності. Глибокий ціннісний конфлікт і соціальний песимізм до мінімуму звузили палітру варіантів вибору. Вироблене дисидентськими контрелітами дуалістичне світосприймання (коли все пов’язане з радянською системою влади усвідомлювалося як торжество сил зла і гноблення, а все опозиційне – як уособлення сил добра і справедливості) в нових умовах виявилось здатним стимулювати заперений однобічний погляд на світ і розстановку полі-

тичних сил у ньому. Можливості творення національних міфів на цьому ґрунті небачено зросли.

У цьому контексті не вдалося уникнути певної фетишизації і самого концепту “незалежність”. Суспільній думці нав’язувалося надто спрощене уявлення про майже автоматичне настання “царства загального добробуту” після виходу України із системи економічних взаємозв’язків між республіками СРСР. Такі підходи, що орієнтувалися здебільшого на наявність стратегічних ресурсів, дуже скоро довели свою неспроможність. Виявилось, що стан національної ідентичності для політичного і культурного вибору важить більше, ніж економічна база.

Розглядаючи моделі державного будівництва на посткомуністичному просторі, Р.Брубейкер дійшов висновку, що націоналізми, які здобули перемогу, виявилися якісно відмінними від тих, які передували перекроюванню політичної карти. Нову конфігурацію сил він представляє у вигляді тріади, “тріадичного вузла”, що з’єднує три взаємно антагоністичних типи націоналізму. Перший – це “націоналізуючий” націоналізм нових незалежних держав. Він висуває вимоги від імені титульної нації, яка визначається в етнокультурних категоріях і різко відокремлюється від усєї сукупності громадян. Нація-ядро подається як законний “власник” держави; остання належить їй і заради неї існує. Хоча титульна нація має “власну” державу, її стан у культурній, економічній та демографічній сферах розглядається як нетривкий. Вважається, що це результат дискримінації у попередні періоди і що для захисту інтересів нації-ядра можливе використання державної влади.

Другу форму націоналізму, що стала прямим викликом “націоналізуючій”, Брубейкер називає “співвітчизняною”. “Співвітчизняні” націоналізми ґрунтуються на доведенні права і навіть обов’язку зарубіжних “вітчизн” обстоювати інтереси “співвітчизників”, підвищувати їх добробут, підтримувати їхні інститути. Культурні й політичні еліти цих “вітчизн” починають сприймати громадян інших держав як членів єдиної нації, розділених кордонами.

Третя форма “постсоціалістичного” націоналізму у Брубейкера визначається як націоналізм національних меншин.

Національна меншина (як і “націоналізуюча держава” чи “зовнішня національна меншина”) – це політичний образ, а не етнодемографічний факт. А проте меншини самосприймають себе у “національних”, а не просто в етнічних категоріях і вимагають від держави визнання їхньої особливої етнокультурної національності і пов’язаних із нею колективних культурних чи політичних прав. Націоналізми “вітчизн” і націоналізми меншин однаково протистоять націоналізуючому націоналізмові, але вони не обов’язково перебувають у гармонійному союзі між собою.

Відносини між цими трьома формами націоналізму Брубейкер розглядає швидше не як даність, а як поля диференційованих і суперницьких позицій, як арену боротьби між протилежними сприйняттями. “Тріадичні” відносини між цими “елементами” у його викладі представлені як відносини між *реляційними полями*. Відбувається своєрідний міжпольовий моніторинг: актори у кожному полі пильно й постійно стежать за відносинами й діями у кожному з інших полів. “Часто інтерпретація інших полів оспорується, вона стає об’єктом *репрезентаційної* боротьби між акторами у даному полі”. Роз’єднуючий потенціал полів здатен провокувати гетерофобні форми етнічної мобілізації⁷⁷.

Децо ускладнена схема Брубейкера все ж схоплює головне у посткомуністичній організації політичного простору – суперництво різних форм націоналізму і ймовірні негативні наслідки втручання Заходу у боротьбу між ними. Приклади сербської агресії проти Словенії й Хорватії, геноциду у Боснії-Герцеговині здаються йому переконливим доказом того, що декларації Заходу про права людини і право на самовизначення здійснюються лише на словах.

Підходи Брубейкера у науковому середовищі зустрінуті неоднозначно. Приміром, Т.Кузьо гостро не сприймає його поділ на західні держави як “громадянські”, а держави східної Європи – як “такі, що націоналізуються”. Переважна більшість посткомуністичних європейських держав, у тому числі й Україна, доводить він, можуть бути сьогодні визначені як громадянські. Характеристику “таких, що націоналізуються” Кузьо пропонує залишити тільки для Югославії часів С.Мілошевича та Білорусі⁷⁸.

Очевидно, у цьому спорі у чомусь мають рацію обидва опоненти: адже у Брубейкера йдеться в основному про *тенденцію* до “націоналізації”, а у Кузя про *результат*, скоригований політичною практикою. Приклад України у цьому відношенні особливо показовий, оскільки, на відміну від країн Балтії, які вже могли спиратися на власний досвід міжвоєнного державного будівництва, її власний державницький досвід був недовготривалим.

Обираючи власну геополітичну стратегію й ідентифікаційну модель, Україна фактично здійснювала “стрибок у незвідане”. Він ускладнювався раптовістю змін, відсутністю чітких ідейних орієнтирів, неготовністю еліти виробити власний проект украї потрібних реформ. Давалася взнаки і теоретична нерозробленість проблем самовизначення. Радянські зразки тут були цілковито непридатні, оскільки тепер йшлося не про фасад, а про фундамент нової державної будівлі. А перебудовна риторика вкінце заплутала основоположну для самовизначення і самоідентифікації проблему суверенітету і його різних вимірів – політичних, економічних, екологічних, національно-культурних, мовних.

Рішуче відкинувши на крутому переломі своєї історії класово-інтернаціоналістську парадигму, Україна мала зробити вибір з двох нових парадигм – національно-етнічної чи національно-державницької.

Перша, яка базувалася на презумпції права “титульної” нації на вищий статус порівняно з меншинами (етнічному супрематизмі), вже випробовувалася в Естонії та Латвії. Її мобілізаційний щодо політизації етнічності потенціал був очевидний, але вади теж вимальовувалися досить виразно. “Підводні камені” цієї парадигми, здатні провокувати серйозні міжетнічні ускладнення, зумовлювалися насамперед тим, що поліетнічні держави у тих кордонах, які дісталися їм у спадок від СРСР, оголошувалися державою “однієї нації”.

По суті ігнорувалися специфічні інтереси і права росіян і російськомовної частини “титульних етносів”, оскільки у разі небажання йти шляхом акультурації їм загрожували позбавлення можливості дістати громадянство і навіть перспектива залишення місць проживання.

Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти. Під час обговорення проекту Закону про громадянство (осінь 1991 р.) практично без дискусії пройшов “територіальний (“нульовий”) варіант: громадянами стали всі, хто жив у той час в Україні. В українському законодавстві немає ні найменшого присмаку дискримінації громадян за ознакою етнічного походження; у нових паспортах останнє взагалі не фіксується. Завдяки цьому Україна уникла ускладнень, які супроводили становлення незалежності у багатьох країнах. Націоналізм в Україні хоч і зміцнів порівняно з останніми роками існування СРСР, але не набрав форм безкомпромісного протистояння іншим системам світобачення.

Втім, контури проекту державотворення у перші роки незалежності вимальовувалися невиразно. Результати грудневого референдуму 1991 р. свідчили про безумовну підтримку населенням ідеї незалежності України, але про оптимальну державну модель ніхто не мав ні найменшого уявлення. Голосуючи за незалежність, українці, росіяни, представники інших національних меншин голосували насамперед за самостійну економічну політику, яка, як тоді уявлялося, швидко забезпечить Україні процвітання. Моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і викристалізовувалися у процесі переоцінки цінностей і болісних прозрінь, у ході зіткнення полярних підходів новостворених політичних партій.

В обставовці шоку, пов’язаного із крахом звичної системи цінностей, будь-які ідеологічні конструкції сприймалися як засіб маніпулювання свідомістю. На переломному етапі своєї історії українське суспільство опинилося у стані опозиції до будь-якої ідеології, і негативні наслідки такої штучної “деідеологізації” швидко дали про себе знати. Єдиною ідеологемою, яка могла об’єднати принаймні прихильників незалежності, була доктрина національного відродження. Своім корінням вона сягала початку ХХ ст., коли М.Грушевський увів цей термін спочатку для характеристики періоду національно-визвольних рухів ХVI – ХVII ст. (перше національне відродження), а потім і для

часів піднесення українського руху на зламі XIX і XX ст. (друге національне відродження). Отже, національне відродження кінця XX ст. мало стати третім.

У поверненні до джерел, у відновленні престижу національних цінностей вбачалися шляхи відмежування від старого режиму і водночас оздоровлення суспільства, його згуртування. Але при цьому не бралася до уваги принципова складність відроджувальних завдань, які в індустріальних суспільствах створюють небезпеку архаїзації суспільних відносин. Обернена в минуле доктрина “націєвідродження”, що спиралася на ідеологему “негативної історичної пам’яті”, зберігала свій об’єднуючий потенціал лише на короткому етапі крутої ломки старих, успадкованих від радянського минулого цінностей. Надалі вона безкінечно повторювалася (і повторюється донині) як заклинання, але навряд чи когось надихала всерйоз.

Справедливості заради слід зазначити, що вироблення власного модернізаційного проекту становило колосальну трудність не для однієї лише України. Ні в кого в світі не було досвіду переходу від наскрізь одержавленої, до того ж сконцентрованої на воєнних пріоритетах економіки до ринкових відносин, так само як і від монополії партії-держави до цивілізованого політичного плюралізму. Специфічна складність української ситуації полягала в тому, що з перших кроків своєї незалежності Україна зіткнулася з могутнім, хоча здебільшого й закамурфльованим, спротивом Росії. Німецький політолог Г.Сімон був недалекокий від істини, коли писав, що в тогочасному українському контексті “без Росії” так чи інакше означало “проти Росії”⁷⁹. Але протистояння погано сполучається із залежністю, а залежність України від Росії була не лише економічною.

Для всіх держав, що виникли на пострадянському просторі, проблеми економічної незалежності і політичної безпеки стали першочерговими. Але шляхи захисту своєї безпеки ними обиралися докорінно відмінні, а, отже, відмінними виявилися і уявлення про національний суверенітет. Прибалтійські держави визнали участь в СНД принципово неможливою для себе. Україна стала одним із засновників СНД, але довго розглядала останню лише як інструмент

“цивілізованого розлучення” колишніх республік, і, зрештою, так і не оформила повноцінну участь у ній. Не підписавши статут СНД, Україна фактично обрала для себе не виразну роль її позастатутного, асоційованого члена; така “дистанційована” участь уже сама по собі може розглядатися як політико-правовий казус. Утім, цей статус забезпечив Україні свободу політичного маневру – надзвичайно важливу з огляду на те, що СНД так і не стала ефективно діючою організацією.

Той образ національних ідентичностей, який склався в межах СНД, несе на собі виразний відбиток історичного досвіду відносин незалежних держав з Росією. В історичній пам’яті кожного народу відклалася власні – раціональні й ірраціональні – уявлення про природу відносин з колишньою метрополією, і саме вони визначають ступінь їх “дистанціювання” від Росії, яка вже вкотре прагне зіграти роль інтегратора розірваних зв’язків. З таким розумінням її місії загалом згодна Білорусь, але Україна продовжує розглядати СНД лише як форум для консультацій і знаряддя створення зони вільної торгівлі. Відповідно формується і національний дискурс у цих країнах. В українському робиться наголос на євроінтеграції, “поверненні в Європу”. У білоруському – на спільній спадщині, спільних інтересах, зміцненні горизонтальних зв’язків. Що ж до євроінтеграції, то, на думку О.Лукашенка, “це Європейський Союз має потребу у Білорусі, а не Білорусь у Європейському Союзі”.

Цілий ряд об’єктивних чинників, що утруднювали задання самоідентифікації в Україні, впливав з її поліетнічності і полікультурності. Йдеться, по-перше, про закоріненість російської ідентичності в український ідентифікаційний простір, фактичне домінування поза західноукраїнським регіоном російської мови. По-друге, про різновекторність ідентичності регіонів – Східного і Західного. По-третє, про нерегульованість проблем колишніх депортованих, зокрема, кримських татар, для яких обстоювання власної ідентичності є питанням відновлення історичної справедливості. По-четверте, про складність етноконфесійної ситуації, пов’язаної з відновленням легального статусу греко-католицької та української автокефальної православ-

ної церков і посиленням на цій основі церковного протистояння.

Велика питома вага завдань утвердження державності і самоідентифікації вимагала від владних структур молодій державі вироблення власної стратегії етнонаціонального розвитку і продуманої етнонаціональної, у тому числі мовної політики. Обрана ними етнотериторіальна модель етнополітики виходила із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським та етнічним принципами. Етнічні пріоритети втілено у назві держави і символіці, у визначенні української мови як державної, у зобов'язанні держави сприяти консолідації та розвитку української нації, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають поза межами держави.

Громадянський принцип забезпечувався визначенням українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади, а також єдиним громадянством, гарантуванням вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин, зобов'язанням держави сприяти розвитку їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Закріплювалася недопустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних і інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, мови, місця проживання тощо.

Модель етнополітики, філософською парадигмою змісту якої виступає сполучення політичної єдності з етнічною різноманітністю, мала очевидні переваги як перед суто територіальною, в якій не прийнято надавати істотного значення етнічним особливостям, так і перед суто етнічною, в якій останні представляються як самодостатні, а титульна нація постає у вигляді єдиного суб'єкта державотворення. У законодавстві країни були закріплені, хоч і недосить виразно, не тільки індивідуальні права осіб незалежно від етнічного походження, але й колективні права меншин, носіями яких виступають етнічні групи як організовані та легалізовані спільноти. Стрижень етнополітики в Україні, за В.Євтухом, полягав у збереженні оптимального співвідношення між

етнічною самобутністю, асиміляційними та інтеграційними процесами⁸⁰.

Отже, Україна обрала шлях формування політичної нації – як поліетнічної, полікультурної спільноти, об'єднаної єдиним громадянством. Обрала не спонтанно, а після тривалих і болісних спорів і дискусій. Власне, у такому вигляді її етнонаціональна стратегія викристалізувалася на п'ятому році незалежності, на час прийняття Конституції. Домінуючі до того часу етнополітичні проекти мали присмак етноцентризму. Пояснюється це насамперед неприродним компромісом колишньої номенклатури і націоналістично налаштованої опозиції, на основі якого створилася “партія влади”. Колишня номенклатура, вихована в інтернаціоналістському дусі, не схильна була надавати великого значення проблемам самоідентифікації. Дисидентська контреліта, що прийшла у владні структури на хвилі обстоювання національної ідентичності, виявилася краще підготовленою до ролі артикулятора національних вимог.

Формування словника політичної мови України можна простежити, аналізуючи положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990) та Конституції України 1996 р. В Декларації з'являються поняття “демократичне суспільство”, “правова держава”, “національні права”, “народовладдя”, “територіальне верховенство”, “економічна самостійність”; розкривається зміст поняття “суверенітет” як “верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах”. Вводиться поняття “самовизначення української нації”; очевидно, що йдеться про етнічну націю, оскільки про народ України як сукупність громадян мова йде у другому параграфі. Отже, носієм права на самовизначення визнається не весь український народ, а лише етнічні українці; натомість джерелом державної влади проголошується весь народ. Вперше з'являється дефініція “національно-культурне відродження українського народу” як напрям державної політики. Прокламується роль УРСР як суб'єкта міжнародного права⁸¹.

Безумовно, на змісті Декларації виразно позначився вплив Програми Народного Руху України – з його акцентом

саме на право нації на самовизначення і виразною селекцією української нації, етнічних груп та національних меншостей. Ідея культурного відродження – також елемент програмної стратегії руху⁸². В.Кулик характеризує цю стратегію як *примордіальну*, базовану на уявленнях про споконвічність нації і можливість “пробудження” чи “відродження” її ідентичності за допомогою пропаганди мови, культури, історії⁸³. Стратегія етнічної мобілізації проглядається у цьому документі досить чітко. Втім, в Акті проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) про право на самовизначення говорилося вже абстрактно, без вказівки на суб’єкт самовизначення.

Те, що запропонована ідеологами НРУ “примордіальна” стратегія етнокультурної мобілізації і сконструйована на її основі модель державного будівництва мали виразні ознаки етніцизму (закритості), констатує згадуваний вже Е.Вілсон. Ця модель замислювалася як “сателітна”, що обертається навколо концепції “одночасного національного відродження” як української нації, так і інших етнічних груп. Основні складові цієї моделі Вілсон визначив так: привілейований статус прав “корінного” населення порівняно з правами національних меншин; негативне ставлення до радянської епохи; Україна як постколоніальне суспільство; західна орієнтація; росіяни мають права національної меншини. “Українізація” розглядалася як відновлення історичної справедливості⁸⁴. Зроблена була, отже, заявка, хоч і обережна, на те, що українська держава має бути національною державою української етнонації. Щоправда, при цьому декларувалася рівність індивідуальних прав усіх громадян, підтримувалося і навіть заохочувалося утворення меншинами своїх культурних осередків.

У тому баченні перспектив України, яке пропонували суспільству націонал-демократи, було чимало ілюзій, своєрідного “національного романтизму” з присмаком автаркії і самоізоляції. О.Гнатюк цілком слушно звертає увагу на те, що мова, яка домінувала у відроджувальному дискурсі, була метафоричною, оскільки її творило насамперед письменницьке середовище. Насиченість мови метафорами й парафразами дала привід пізніше говорити про “філологі-

зацію свідомості” (О.Забужко). За О.Гнатюк, “величезна кількість тих постійно вживаних метафоричних окреслень мала характер евфемістичний... У такий спосіб відбувалася чергова міфологізація дійсності”⁸⁵.

Про малопривабливість провідної ідеї політичного дискурсу – ідеї націєвідродження – з огляду на її оберненість у минуле пише і вітчизняна дослідниця Н.Амельченко. В її викладі ця ідея набуває вигляду “потужної міфологемі-мелодії, яка живиться енергією романтичної міфотворчості”. Пошук образу ідеального минулого, що потребує очищення від тоталітарної й імперської спадщини, звівся до “хаотичного продукування міфічних образів “аріїв”, “трипільської культури”, “козацької вольниці” як витоків українськості”⁸⁶. Не зумівши протиставити цій ідеологемі скільки-небудь реалістичні соціальні орієнтири, суспільство опинилося в полоні викривленого світобачення. По-перше, зображення України в ролі жертви, яка потрапила у фатальну залежність від “зловорожих сил”, спрямовувало суспільну енергію на непродуктивний шлях оплакування тяжкої долі і формування “образу ворога” і “топосу поразки”. По-друге, досить високий інтелектуальний потенціал суспільства противився самій думці про можливість знайти “втрачений рай” на шляхах “відродження”. По-третє, бренд “відродження” з великою користю для себе використали пов’язані з джерелами надходження західної “допомоги” олігархічні угруповання, які привласненням монополії на патріотизм поглиблюють розшарування і деморалізацію в українському суспільстві.

Виробляючи стратегію політизації етнічності, якій відводилася роль активної державотворчої сили, націонал-демократи не врахували всієї складності завдань модернізації соціокультурного середовища в умовах, створених раптовою зміною культурно-мовних полюсів, не надавали серйозної уваги проблемі створення економічної бази для влади через розподіл власності, ресурсів та фінансів, впровадження нових форм господарювання. За визнанням М.Гориня, “рівень політичної свідомості багатьох політичних діячів України на початку 90-х років був настільки низьким, що вони не розуміли ролі держави, ролі державної влади в реалізації

великої ідеї і готові були боротися за демократію, а не за владу. На посади міністрів нової Української держави РУХ спромігся виставити всього кілька осіб. Коли Кравчук пропонував рухівцям брати активнішу участь в управлінні державою, багато членів РУХу ставали в позу: ні, краще бути в опозиції... Я дуже чітко пов'язую процес повільного руху вперед в сенсі утвердження демократичної, багатой держави з таким же повільним процесом національного самоусвідомлення величезної частини тих людей, які вели боротьбу за незалежну українську державу. Тобто цей рух сповільнено було не тільки об'єктивними труднощами, пов'язаними з розвалом СРСР, але й відсутністю добре розробленої концепції щодо подальшого розвитку української держави"⁸⁷.

Ситуацію ускладнила, за Т.Возняком, тиха війна між дисидентсько-патріотичним та дисидентсько-демократичним крилами ще недавно єдиного опозиційного руху, яка почалася з перших років незалежності. Усунувши від влади дисидентів-демократів, "націонал-патріоти" здатні були виконувати при владі хіба що декоративні функції⁸⁸. Співпраця з непопулярною владою, з одного боку, і подиву гідні вияви солідарності із радикалами з УНА-УНСО, з другого, зумовили значне падіння їхнього впливу. Поставивши завдання "розбудови держави" вище за завдання утвердження демократії, Рух поступово втрачав політичну роль "охоронця незалежності" і прирік себе на нескінченні чвари й розколи.

Такий стан сприймався як перехідний, але було очевидно, що в умовах відсутності прийнятної для більшості населення "проекту Україна" і спільного мовного простору ідентифікація громадян з державою стає вельми проблематичною. Хоч росіяни, не кажучи вже про російськомовних українців, не зазнавали ніякої дискримінації, вони відчували певний дискомфорт не тільки від розриву усталених зв'язків, але й від того, що їх розглядали як об'єкт "дерусифікації". Впродовж 1992 – 1994 рр. з'явилося кілька альтернативних щодо націонал-демократичної етнокультурних моделей, що мали виразне росієцентристське забарвлення. У моделі "мовних груп" (класифікація Е.Вілсона) відроджу-

валася концепція "єдиного народу", підкріплена рішучим протестом проти його поділу на т.зв. "основну націю" і "національні меншини". Найкраще артикульованою виявилася модель "іншої України" з акцентом на подвійній ідентичності та єдиному російсько-українському культурному просторі. Наявність кількох гостро конкуруючих моделей етнополітики створила потенційно конфліктогенну ситуацію. А відтак і дискусії з приводу національної ідеї непомітно влилися в русло конфронтації. Інакше й бути не могло, тому що обидві сторони шукали не стільки глибоко закорінені у свідомість константи національного буття, скільки нові ідеологи.

Діапазон підходів до трактувань національної ідеї був спочатку нешироким. Домінували національно-етнічні різновиди з ірраціональним відроджувальним підтекстом. По суті, йшлося навіть не про українську ідею, а про формування нової ментальності духовно-суверенної нації і нової україноцентристської свідомості. Нерозрізнення етнічного і національного, а також національного і громадянсько-державного зумовило виразний присмак архаїки в тогочасних моделях самоідентифікації. Питання про те, чим має відрізнятися нова національна ідентичність від традиційної, навіть не ставилося.

Небездоганність "відроджувальних" парадигм стала очевидною уже на третьому році незалежності. Розпочаті у той час гострі і не завжди толерантні дискусії навколо проблем національної самоідентифікації стали проявом "кризи взаєморозуміння", яка підстерігає соціуми у разі швидкої зміни світоглядних пріоритетів. Виявилось, що пошук ідеологем, які можуть претендувати на абсолютну істину – справа взагалі невдячна і малоперспективна. Оскільки йшлося фактично про новий варіант ідеологічного диктату, замість консолідації суспільства було досягнуто ефекту його значної поляризації.

Зрозуміло, що поляризація суспільства навколо проблем самоідентифікації була спричинена не лише суб'єктивними прорахунками політиків та ідеологів. У її основі лежала глибоко закорінена синкретичність України, зумовлена її багатовіковим існуванням на межі між західною та євразій-

ською цивілізаціями і в орбіті їхнього впливу. Кордон розламу між цими двома цивілізаціями бачився з різних боків по-різному; С.Гантінгтон провів його через серце України – по східній межі західного християнства 1500 року⁸⁹. На думку М.Михальченка, незалежна Україна стала лімітрофом для Росії та НАТО, не визначившись чітко зі своїми власними пріоритетами, не створивши предмет суспільного договору між населенням і владою – “масштабний соціальний проект перетворення країни”⁹⁰. Вступивши у новий етап соціальної трансформації без власного модернізаційного проекту, Україна свідомо обрала шлях наслідування і запозичення чужого досвіду. Стратегія “доганяючої модернізації” до того ж не була підкріплена належними організаційними механізмами. Внаслідок цього українське суспільство не змогло утриматися навіть у площині затухаючого інерційного розвитку, опинившись у глибокій прірві економічного регресу.

На фоні глибокої системної кризи спроба певної частини еліти нав’язати суспільству етнічну (закриту) модель нації посилила як суспільний скептицизм, так і прояви регіоналізації. “Спіткнулися” націоналісти, як і слід було чекати, на конструюванні антагоністичних суперечностей між “двома Українами” – українською і російською. На перелік справжніх провин Російської імперії та СРСР перед українцями накладалися спроби перенести негативні кліше “імперського синдрому” на всіх росіян, кинути на них тінь провини за злочини імператорів і генсеків компартії, що створило гостру невідповідність між сприйняттям росіян масовою свідомістю і його відображенням у політичному дискурсі. Як це робилося, О.Гнатюк показала на прикладі збірника публіцистичних статей Є.Гуцала “Ментальність орди”. Представлення національного характеру росіян у вигляді “кореня зла”, джерела всіх заподіяних українцям кривд створювало ілюзію української цивілізаційної вищості, що стало виявом “не тільки українського комплексу, але й національної мегаломанії”. Розмірковування Гуцала були зустрінуті в українському суспільстві неоднозначно і спричинили гостру дискусію. Втім, О.Гнатюк констатує вплив таких поглядів і на науковий дискурс, порівнюючи

памфлети Гуцала з науковою працею Р.Кіся “Фінал Третього Риму. Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть” (1998). В обох книжках авторка схильна бачити не стільки примітивізм, дилетантизм чи популізм, скільки “конструювання образу чужого (у даному разі Росії) як ворога”⁹¹.

Справедливості заради слід зазначити, що протиотруту проти вірусу войовничої антиросійськості українська наука запропонувала ще у перші роки незалежності. Але попередження науковців про те, що “ні в якому разі не можна давати шанс шовіністичним силам, які будуть зміцнюватися в Росії тією мірою, якою в Україні всі біди українського народу в минулому і сучасному будуть пов’язуватися із “зловісною рукою Москви”⁹², не були оцінені належною мірою. Натомість, як у властивому йому іронічному стилі констатує Я.Грицак, “чимало хто, якщо не більшість, українських інтелектуалів призначили на роль ворога російськомовну половину українського суспільства: вона і “зрусифікована”, і “совкова”, і “креольська” – попросту кажучи, безнадійна. І для добра української справи найліпше було б їй узагалі покинути Україну, прихопивши з собою свій Донбас і Південь”⁹³.

Таке артикулювання української ідеї Грицак точно охарактеризував як самовбивче – воно заганяє українство у глухий кут. Національне самозамилування, своєрідний “національний кітч”, помножений на повну заміну орієнтирів в оцінці історичного минулого, не могли не справити негативного впливу на свідомість тієї частини населення, менталітет якої сформувався під впливом універсалістських цінностей. Наслідком незваженої політики стала поява українського різновиду російського націоналізму, що виявився здатним консолідувати росіян і російськомовних українців навколо вимог надання російській мові статусу другої державної.

Незалежно від того, якими мотивами керувалися “націонал-патріоти” і їх представники у владних структурах – щирого вболівання за долю української культури й мови, поліпшення власного статусу як представників інтелектуальної праці чи досягнення якихось певних, у тому числі електоральних, цілей – обрану ними стратегію утвердження

національної ідентичності не можна вважати оптимальною. Педальовання минулих – справжніх і витворених націоналістичною уявою – кривд і образ посилило орієнтацію у бік мовного, традиційного націоналізму. Гальванізація старого етнографічного мислення, культивування етнічного світобачення, пропаганда ідей ізоляціонізму у поєднанні із розпочатою у кращих традиціях більшовизму “мовною атакою”, другим виданням “українізації” досягли ефекту, зворотного очікуваному. Як справедливо зауважив З. Антонюк, це “суспільне збурення” обернулося самогальмуванням розвитку, таким консервуванням захисного етнічного панцира, яке створило реальну загрозу дальшої провінціалізації українського суспільства, стало на заваді творенню процесу громадянської масової культури⁹⁴. Тиражування версій “упослідженості”, образливі закиди на адресу російськомовних “манкуртів” блокували енергію творення, спрямовували критичні імпульси убік уявного ворога.

У своїй масі український соціум не сприйняв більшість запропонованих націонал-демократами ідеологем, і насамперед беззмисловну міфологему “наукового націоналізму”, очевидним призначенням якої було зайняти вакантне місце “наукового комунізму” в системі вищої освіти. Акцент на “розбудові держави” втрачав притягальність у міру того, як дедалі більше виявлялася неспроможність держави задовольнити соціальні очікування. Оскільки кожний крок по шляху незалежності супроводився різким зниженням життєвого рівня більшості населення, у значної частини суспільства виробилося стійке неприйняття ідеї етнокультурного відродження – як ставки на консервування відсталості, “шароварництво”.

Не варто, однак, перебільшувати вплив стратегій національного розвитку на особистісні самоідентифікації громадян. Необхідність пристосуватися до “орієнтації на виживання”, глибоке розчарування у здатності держави забезпечити бодай мінімальний рівень добробуту сприяли формуванню в українському суспільстві своєрідної “протестної ідентичності”. Суть її становило негативне позиціонування щодо всього, що раніше становило смисложиттєву основу. Владній еліті довелося враховувати і цей негативний на-

стрій, і оціночну амбівалентність. Спокусливим виявилось дискутувати навколо “національної ідеї”, але невдовзі виявилось, що ні етнічні орієнтири в політиці, ані розпливчаті контури “нового національного” не здатні відіграти консолідуючу роль. Під тиском прагматичного реалізму ідейний вплив міфологем різко зменшувався. Але цей процес супроводився не згуртуванням суспільства навколо загальнозначущих цілей, а його виразною атомізацією.

Конституція України, яка стала результатом ідейного компромісу колишньої партноменклатури і націонал-демократів, відбила певні зрушення у політичній мові убік від примордіалізму. Про право на самовизначення у ній говориться як про уже здійснене, а питання “ким здійснене?” розв’язане у компромісному дусі (“українською нацією, усім Українським народом”). У політичному словнику, зафіксованому на найвищому державному рівні, з’являються нові поняття: “громадянська злагода”, “соціальна держава”, “унітарна держава”, “єдине громадянство”, “верховенство права” і т.п.

Водночас не можна не відзначити, що в Конституції не тільки немає терміна “політична нація” (як, до речі, і поняття “громадянське суспільство”) – скрізь термін “українська нація” асоціюється із спільнотою етнічних українців і виразно відмежовується від поняття “український народ”. Селекційна градація (українська нація, корінні народи, національні меншини) фактично виключає етнічні меншини з української поліетнічної нації і штучно вводить у політико-правове поле поняття “корінні народи”, яке не має еквівалента у суспільній практиці. Цією градацією і розрізненням життєвих інтересів української нації та інших національностей по суті узаконено патерналістський принцип етнополітичної ієрархії (на відміну від партнерського, яким керуються розвинуті демократії). Зазначений принцип, хоч і не дає ніяких реальних переваг представникам титульного етносу, все ж входить у суперечність із тим високим рівнем демократії, який задекларований визнанням рівності прав громадян усіх національностей. Оскільки ж введенням у правове поле “фантомного” поняття “корінні народи” фактично заблоковано вкрай потрібне вдосконалення законо-

давства в етнонаціональній сфері, питання про необхідність внесення змін у відповідні статті Конституції рано чи пізно постане у практичній площині.

Час, що минув після прийняття Конституції, не зняв конфронтаційності в ідентифікаційному просторі. Другий Президент Л.Кучма прийшов до влади на хвилі сподівань російськомовних українців на те, що він орієнтуватиметься переважно на “залишково-радянську” систему цінностей і надасть офіційного статусу російській мові. Ці надії не справдилися.

На домінуючі позиції російської мови в Україні Кучма, щоправда, серйозно не посягав, але свою передвиборну обіцянку про офіційний статус російської мови з огляду на гостре протистояння в суспільстві не виконав. За президентства Л.Кучми модель національно-державного будівництва стала більш зваженою, проте в ній постійно робилися ситуаційні поступки то в один, то в інший бік. Приміром, у Донбасі урочисто відзначалося свято жовтневої революції, а у Львові – річниця невдалого проголошення української державності в умовах німецької окупації. Така ж “двоекторність” спостерігалася і у зовнішніх орієнтаціях. Внаслідок цього нинішньому стану політичної культури в Україні притаманні орієнтаційна роздвоєність як на елітному, так і на масовому рівні, малоуспішні пошуки громадянської ідентичності, конгломератний характер партійної системи, низький рівень довіри до владних структур і ЗМІ, залишкова “радянськість” у суспільних настроях.

Сім років тому М.Михальченко та М.Самчук констатували: “Проблема самоідентифікації українства і самоідентифікації України як суверенної держави залишається чи не найтоншим місцем державницької української інженерії з часів проголошення незалежності”⁹⁵. За час, що минув, становище істотно не поліпшилося. Президентські вибори 2004 р. засвідчили, що проблема орієнтаційної роздвоєності переросла із самоідентифікаційної у політичну і спричинила не тільки гостру “кризу нерозуміння”, але й сепаратистські настрої у певних елітних прошарках. Симетрично до геополітичної невизначеності наростає ціннісний міжрегіональний конфлікт. Поява нової вісі конфліктності має стати

стимулом для більш уважного дослідження територіального виміру ідентифікаційних процесів.

4. Територіальний вимір ідентичності і політико-мовні процеси

“Помаранчеве протистояння” вивело на поверхню політичного життя ту вісь конфліктності, яка завжди була іманентно присутня в українському житті, але донедавна мала вигляд “стиснутої пружини”. Регіональний чинник внутрішньої структуризації – це насамперед спадщина попередніх політичних режимів, але це також похідна від неадекватного реагування на процеси глобалізації і розвиток комунікацій. О.Покальчук має рацію, коли пише, що “вічно болюча тема відмінностей між Сходом і Заходом України не могла б виникнути за наявності й успішного функціонування єдиного комунікативного простору у вигляді Інтернету, відеофонів, трансукраїнських магістралей, дешевини і високого комфорту пасажирських перевезень”⁹⁶. Її не було б, якби регіональні диспропорції не консервувалися і не закріплювалися політичними рішеннями. Оскільки ж український політикум впродовж усіх років незалежності підміняв зважену регіональну політику риторикою на теми соборності, він рано чи пізно мав зіткнутися з актуалізацією регіонального виміру ідентичності і матеріалізацією проблеми “кількох Україн”.

Багаторічні дискусії навколо проблеми “двох Україн” – одна з виразних домінант українського (і навколоукраїнського) політичного дискурсу. Чи не вперше вжита М.Рябчуком у заголовку англійської статті 1992 р., ця метафора викликала жваву дискусію, яка триває і донині. Як і всякий інший троп, образ “двох Україн” не претендує ні на конкретність, ні на чіткість географічних кордонів. Йдеться лише про ментальні відмінності у світосприйманні мешканців умовного Заходу і умовного Сходу України, за якими М.Рябчуку вбачаються “різні країни, різні світи, різні цивілізації”. Західна Україна, уособленням якої виступає Львів, за М.Рябчуком, зберегла певні ознаки “буржуйськості”, ніколи не сприймаючи Радянський Союз як “свою” країну. Львів, будучи культурно-освітнім і економічним

центром великого, найбільш україномовного і найменш советизованого регіону, став своєрідним символом, уособленням “іншої” України, “справжнішої”, “європейськішої”, порятованої від русифікаторської-советизаторської заглади і відтак покликаної відіграти особливу роль у відродженні решти краю”.

Докладно проаналізувавши еволюцію месіанського міфу про Галичину як український “П’ємонт”, М.Рябчук вважає, що формотворчим чинником нової львівської ідентичності сьогодні є вже не етос боротьби партизанської УПА, а міфологізовані уявлення про львівську багатокультурність і уявну належність до Європи, до якої необхідно повернутися. Автор бачить два різновиди “галицького автономізму” – радикальний (котрий правильніше назвати сепаратизмом), і поміркований (представлений ширшим спектром “федералістських” поглядів). У своїх крайніх виявах радикальний напрям проповідує “підставову, ледь не генетичну ворожість східних українців до західних – таке собі гантінгтонівське зіткнення несумісних цивілізацій”.

Своєрідну альтернативу західноукраїнській “буржуйськості” у М.Рябчука представляє Донецьк – типове “советське” місто, “прекрасний новий світ переможної революції та пролетарського інтернаціоналізму”. “Люди тут розмовляють іншою мовою, яку вважають російською, відвідують інші церкви (якщо взагалі відвідують), дивляться інші телеканали, слухають іншу музику, голосують за цілком інші політичні партії”.

Під зливою гострої критики такої, надто спрощеної, схеми “двох Україн” М.Рябчук змушений був пояснювати, що протиставляє “насправді не регіони, а дві несумісні, непримиренні ідеології”, що “дві України” існують радше як два символи і дві потенційні можливості подальшого розвитку, як такі-собі умовні полюси українського глобуса⁹⁷. Але попри всі ці та інші застереження метафора “двох Україн” міцно увійшла у політико-культурний контекст. Як справедливо зазначають С.Макеєв та А.Патракова, “ціннісно-символічна напруженість і неприховувана конфліктогенність такого розрізнення здебільшого мають радикальний характер. І тому воно набуло форми сталого стереотипу,

на побутовому рівні насиченого взаємно неприйнятними й погано згладжуваними емоційними інвективами”⁹⁸.

В українському націоналістичному дискурсі Галичина постає як український “П’ємонт”, національне ядро, база масового демократичного руху, втілення “європейськості”. Східна Україна подається у вигляді втілення “совковості”, клановості, антидемократичності. Російський націоналістичний дискурс експлуатує протилежні ідеологеми – Галичина виступає у вигляді вогнища руйнівної “бандерівщини”, войовничої антиросійськості, провідника ворожих західних впливів.

Протиставлення “двох Україн” обросло як численними міфами, так і не менш численними спростуваннями. Про те, що україн не дві, а принаймні двадцять дві, писав Я.Грицак. Але сам він точно підмітив суттєву ментальну рису галичан як основу “роздвоєння” – вони не страждають від комплексу меншовартості, а “їхня висока самооцінка базується на відчутті того, що вони дуже різняться від усіх решти”. Бути галичанином означає бути не лише свідомим власної ідентичності, але й уважати її за центральну вісь, навколо якої крутиться весь твій світ⁹⁹.

У цьому спостереженні історика й есеїста схоплене те головне, що притаманне регіональній ідентичності галичан – пріоритет національної самоідентифікації перед іншими ідентитетами. Свою “українськість”, високе почуття національної гідності галичани вистраждали у виснажливій боротьбі, і їх можна зрозуміти. Але можна зрозуміти й те, на чому наголошувала у полеміці з М.Рябчуком Т.Журженко: “Більшість східних українців не приймає ані нав’язуваної їм версії національної ідентичності з її етнолінгвістичною домінантою та неминучою русофобією, ані протиставлення “європейської України” “азіатській Росії”¹⁰⁰. Втім, М.Рябчук, як і більшість галицьких інтелектуалів, вважає, що “весь той опір є своєрідною віртуальністю, продуктом спиритних політтехнологічних маніпуляцій”¹⁰¹.

Думається все ж, що відносно “віртуальності” М.Рябчук приймає бажане за дійсне; в усякому разі несприйняття Сходом “помаранчевої революції” було цілком реальним, а, отже, відмінностями у регіональних ідентифікаціях не

можна легковажити. Адже політичні міфи тим і небезпечні, що виступають не лише інструментом маніпуляцій, але й своєрідним парканом, що відділяє у суспільній свідомості “свою” територію від “чужої”, друга від ворога.

Аналізуючи різні варіації регіональних образів, фахівці-географи включають їх у контекст загальної проблеми регіоналізму і самодостатності регіонів, з одного боку, і у контекст політичної культури – з другого. Аналіз змістовного навантаження географічних образів, взаємозв'язків цих образів і регіонально-орієнтованих систем географічних уявлень вписується у т.зв. когнітивно-географічний контекст – сукупність уявлень про простір, його “наповнення”, структуру, властивості його частин. “У теоретичному відношенні когнітивно-географічні контексти можуть бути кваліфіковані як своєрідні географічні зрізи різних дискурсів. У їх основі лежать взаємовпливи різних географічних образів і формування цілісних структур просторових уявлень”¹⁰².

Такі підходи, на наш погляд, відкривають широкий простір для зіставлень “образів” територій з реальними просторовими уявленнями їхніх мешканців і, отже, до наукового аналізу специфіки регіональної ідентичності. Адже у спадщину від Радянського Союзу Україна дістала не тільки непропорційно розміщений промисловий потенціал і виразну регіональну відмінність соціодемографічних показників щодо тривалості життя, рівня народжуваності, міграційної активності, доступності освіти тощо, але й сформовану у регіональному вимірі систему відповідних уявлень і орієнтацій.

Додаткову напругу цим процесам надало зрощування регіональності з клановістю. Нові моделі внутрігрупової ієрархії, в основі яких лежать клієнт-патрональні відносини, природно, тяжіють до закріплення своїх пріоритетів у політико-правовому полі. Накладаючись на відмінності в етнічній структурі населення, ці чинники істотно впливають на соціальне самопочуття і формують особливий у кожному регіоні тип регіональної ідентичності. Роль мови і мовлення у цьому процесі полягає у тому, що вони з'єднують різноманітні комунікативні практики у певну систему, конструю-

ють символічні уявлення, які стають знаряддями інституалізації й легітимації соціальних інститутів.

Регіональна ідентичність – це насамперед уявлення про місце власної “малої батьківщини” у загальнонаціональному просторі, а також сформовані на цій основі моделі поведінки. У ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенцій регіональної влади, збереження власної самобутності, народних традицій. Сміслові наповнення регіональної ідентичності можна передати формулою “мій край – мій рідний дім”. Саме на цій основі формується своєрідний регіональний патріотизм, встановлюються земляцькі зв'язки. У конструктивістському соціокультурному аналізі така ідентичність постає як культурна форма чи своєрідна “уявлена реальність”. Групова ідентичність забезпечується певною системою образів світу і культурних комунікацій, відповідною інтерпретаційною моделлю просторового і соціального структурування. Її доповнює специфічна соціонормативна система (норми відносин між “земляками”, моделі внутрігрупової ієрархії).

Політичні складові регіональної ідентичності у дослідженнях зарубіжних вчених вимальовуються у такий спосіб. Перша – когнітивна, пов'язана з усвідомленням наявності регіону, його меж і специфіки. Друга – емоційна; люди починають сприймати регіон як джерело альтернативної ідентичності і поле солідарності. Третя – інструментальна; регіон усвідомлюється як плацдарм для мобілізації і колективних дій з метою забезпечення самодостатності і досягнення певних соціальних, економічних чи політичних цілей. Відчуття регіональної самосвідомості – річ крихка й ефемерна, але нею легко маніпулювати, оскільки регіоналізмові як суспільно-політичному явищу притаманне дуалістичне, асоціативно-дисоціативне начало. Регіоналізм однаковою мірою може бути і об'єднуючою, консолідаційною силою, і чинником деструктивного сепаратизму¹⁰³.

Зростання питомої ваги регіональної ідентифікації постмодерністи пов'язують з хворобливим поверненням до локальних форм в умовах глобалізації і кризи універсалістських ідей. Не відкидаючи правомірності таких підходів,

варто зауважити, що це зростання не меншою мірою зумовлюється поширенням у сучасному світі ліберальних принципів, демократичних інститутів, персоніцентристської ідеології. Втім, воно може бути спричинене і політичними чинниками. У слабкій і байдужій до соціальних проблем людини державі регіональні орієнтації й уподобання можуть виявлятися сильніше, ніж загальнонаціональні норми.

Розмитість поняття “регіон”, яким позначають і великі макрорегіони, і окремі області, робить поняття “регіональна ідентичність” неконкретним, до певної міри метафоричним. Втім, високий ступінь метафоризації – ознака всієї сучасної науки, наслідок впливу на неї постмодернізму з його прагненням до підкресленої розмитості і неусталеності понять. Безумовно, що регіональна ідентичність – конструкт, роль якого у системі пізнання визначається ступенем гостроти проблем, породжуваних не стільки регіональною строкацією, скільки суперечливістю регіональних інтересів. У соціумах, які історично сформувалися з частин, що перебували в різних державних організаціях, роль регіональної ідентичності незмірно зростає. Складне переплетення в ній архетипів світосприймання і поведінських стереотипів, успадкованих від минулого, і сучасних реалій, створюваних різноспрямованістю інтересів, зумовлює мінливість, нестійкість тієї системи уявлень, з яких вона складається.

Умовність регіонального поділу визначається тими критеріями, які насамперед беруться до уваги залежно від цілей дослідження. Найчастіше в аналізі регіональної ідентичності враховується історико-географічний критерій – диференціація по лінії “Схід – Захід” вибудовується на основі минулої належності двох основних частин України до різних політичних організацій і навіть до різних цивілізаційних систем. Саме ці відмінності – головні регіональні градієнти в Україні. Але не менше значення для аналізу регіональної ідентичності має й культурно-етнічний критерій, який зобов’язує брати до уваги різницю між первісним ядром, “материнським лоном” етногенезу й культурогенезу та переселенською субкультурою, виниклою в районах міграційного й колонізаційного освоєння. Атмосфера прикордоння і етнокультурні контакти з колоністами формували особли-

вий “фронтирний” тип свідомості з більшою відкритістю світові і всіляким інноваціям. Але саме ця атмосфера створювала і гостру потребу у мові міжнаціонального спілкування, якою стала російська.

Внаслідок різного темпоритму колонізаційних процесів і перекосів в економічній політиці СРСР регіони нового освоєння – Донбас, Причорномор’я – зберігають багато відмінностей порівняно з тими, що становлять географічне ядро української нації. Головна відмінність іде по лінії “розмитості” національного менталітету і різноспрямованості геополітичних орієнтацій. Якщо населення Західної України, насамперед молодь, вже сприймає себе як частину європейської спільноти, то для більшості мешканців Донбасу східний кордон є доволі умовним, бо сфера їхніх інтересів міцно пов’язана з Росією. Ідеологічні пріоритети теж відмінні – на Заході домінують праві й ультраправі орієнтації, на Сході знаходять чимало прихильників політики лівого спрямування. Роз’єднуючим чинником виступає і ставлення до української мови; остання на Сході й Півдні сприймається радше як селянська.

Як бачимо, осі розмежування в Україні йдуть не лише по лінії “Схід – Захід”, але й по лінії “Північ – Південь”. Географічні і політичні параметри поняття “центр” в Україні також не збігаються: якщо в політичному сенсі центром є Київ, то географічні межі центру відсунуті досить далеко на південь. Президентські вибори 2004 р. зафіксували певне зміщення симпатій населення центру: західні, індивідуалістські в своїй основі цінності приймаються тут значно краще, ніж “залишково радянські” цінності географічно ближчого Донбасу.

Ще одна особливість регіональної ідентичності в Україні лежить у сфері еkleктичної конфесійної конфігурації. Україномовний Захід перебуває в орбіті впливу католицької віри (із збереженням грецької обрядовості). Переважно російськомовні Схід і Південь сповідують православ’я, здебільшого у версії Московського патріархату. У Криму існує мусульмансько-татарський анклав.

Нарешті, одна з найважливіших ліній регіонального розмежування має в своїй основі поділ на традиційно-промис-

лові і сільськогосподарські регіони. За підрахунками фахівців з Національного інституту стратегічних досліджень, у п'яти областях (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській) і у Києві у 2001 – 2002 рр. було зосереджено 48,4% основних виробничих фондів, 62,5% виробництва промислової продукції, 48,5% обсягу інвестицій в основний капітал¹⁰⁴. Такі диспропорції приводять деяких дослідників до висновку, що у контексті співвідношення “центр–регіон” Україна фактично йде латиноамериканським шляхом: швидкий розвиток великих центрів відбувається коштом стрімкого занепаду периферії – слабзорозвинутих областей Центру та Заходу України¹⁰⁵. Ця тенденція є тривожною не тільки з огляду на небезпеку економічних диспропорцій, але й внаслідок наростання явищ поляризації і гострих відмінностей у цінностях, оцінках минулого, переконаннях, очікуваннях. Ті області, які сформувалися і розвиваються як промислові, у своїй соціонормативній культурі віддають перевагу цінностям індустріалізму. У тих, що лишилися аграрними, переважають орієнтації на традиційні, архаїчні цінності сільської культури.

Рівень регіональної (а відтак і культурної) ідентичності визначається, отже, складним переплетенням історичних особливостей освоєння регіонального простору, характеру етнічного розселення, ступеня урбанізованості території, збереження комплексів традиційної культури. Локальна самосвідомість виникає на ґрунті рефлексій історичної пам'яті, сполучених з усвідомленням особистості і специфічності регіонального простору як середовища життя обмеженої територіальними рамками спільноти. Соціальні психологи справедливо вбачають у ній соціокультурну компенсацію відчуження людини від глобалізованого економічного й політичного простору, такий спосіб його віталізації і раціоналізації, який наближує цей простір до людини, робить його більш співмірним її настроям і прагненням¹⁰⁶.

Не можна не бачити й того, що у порівнянні з іншими формами самоідентифікації регіональна ідентичність – одна з традиційних, найбільш глибоко закорінених. В її основі – генетична спадковість багатьох поколінь, що жили на даній території, навіть безвідносно до їх етнічної належності.

Санкт-петербурзькі науковці А.Герд та Г.Лебедев мають рацію, коли пишуть, що “народи приходять і йдуть у небуття, змінюються мови й раси, господарські форми, суспільні відносини, зникають археологічні культури й пам'ятки, а історико-культурні зони лишаються, зберігаючи стійкі характеристики регіонів (розміри, кордони, іноді навіть імена), створюючи досить стабільну картину світового, планетарного історико-культурного простору”¹⁰⁷.

У контексті регіональної ідентичності варто розглядати і той мовний вододіл, який існує між західним і центральним регіоном, з одного боку, і східним та південним – з другого. Демографічним, культурним, політичним домінуванням росіян в Російській імперії, а згодом в СРСР, зумовлювалася слабкість процесів українізації росіян навіть у місцях традиційно компактного розселення українців. Що ж до східного і південного регіонів, то тут домінував протилежний процес – зміна української ідентичності на російську. За результатами опитування соціологічної служби СОЦИС-Геллап (1996), серед українців частка тих, хто відносив себе виключно до українського етносу, у Донбасі виявилася удвічі меншою, ніж на Львівщині¹⁰⁸. Приблизно чверть опитуваних незмінно відносять себе водночас і до українців, і до росіян, тобто декларують свою подвійну ідентичність.

Різномасштабні очікування українських регіонів, виразно продемонстровані під час президентських виборів, відбивають поляризацію регіональних інтересів (у тому числі щодо вибору оптимальної моделі розвитку, геополітичного вектора, мови), накладаючись до того ж на досить високий фон латентної етноконфліктності і конфесійну строкатість. Одна й та ж політична максима зовсім по-різному сприймається у переважно моноетнічному Західному регіоні і на російськомовному Сході, не кажучи вже про Крим. Нині, коли в атмосфері крайнього збудження, яке супроводило виборчий процес, стереотипізація реальних і уявних мовно-культурних відмінностей набула “обвального” характеру, особливо важливо об'єктивно аналізувати існуючі розбіжності, утримуючись як від сакралізації, так і від демонологізації регіонального чинника.

Необхідність дослідження у регіональному вимірі психокультурних і лінгвокультурних параметрів світобачення зближує завдання етнополітології із завданнями лінгвокультурології, антропологічної лінгвістики, етнопсихолінгвістики. Певний простір для просування вперед у цьому напрямі створюють напрацювання львівських вчених – на основі нового наукового напрямку, що сформувався в Інституті регіональних досліджень НАН України. Екогомологія покликана адекватно відобразити органічну єдність людини з природним довкіллям – шляхом дослідження таких мінливих субстанцій, як біологічно-фізіологічна енергія, душа і дух. Увагою до внутрішнього світу людини у його органічному зв'язку зі станом навколишнього середовища екогомологія відмежує себе від концепцій сталого розвитку, які також акцентують увагу на впливі довкілля на регіональну ідентичність.

Не абстрагуючись від національних і етнокультурних барв життя, екогомологія зосереджується на взаємовпливі і взаємообумовленості особливостей господарських традицій, соціальної психології населення і природного середовища існування людини. Методологічно вона базується на осмисленні глобальних органічних зв'язків між людиною й довкіллям, яке зазнає деформацій від антропогенно-техногенних чинників і впливає на фізичний і психічний розвиток особи¹⁰⁹. У сферу політики молодий науковий напрям не заглиблюється. А саме на цьому шляху відкриваються справді неозорі можливості для проникнення у духовний світ людини і аналізу тих регіональних відмінностей, які становлять для України рівною мірою і політичну, й економічну, і мовну проблеми.

Що ж до політології, то її інтерес до проблем регіональної ідентичності (як, до речі, і до всієї орієнтаційної сфери політики) поки що невисокий. Більш-менш ґрунтовно висвітлюється лише етнічна специфічність регіонів і динаміка демографічних змін¹¹⁰. Значно менше уваги приділяється відносинам по лінії “центр – регіон” і їх відображенню в суспільній свідомості. Після 1994 р., коли було проведено представницьку конференцію з цієї проблеми¹¹¹, інтерес до цих граней регіональної ідентичності помітно знизився. А

тим часом нові явища у сфері політичних відносин (тінізація, клановість, клієнт-патрональність) безумовно, потребують аналізу саме в регіональному вимірі.

Природно, що поява стійких уявлень про регіональний простір, регіональний ринок, регіональні еліти і т.п. у чомусь ущемлює прерогативи центру, хоч і не настільки, щоб становити для нього певну загрозу. Інша річ – апетити регіональних кланів, які відчутно виявляють тенденцію до дезинтеграції національного економічного простору. Втім, клановість є здебільшого тіньювою, а відтак вона легко вкладається в термін “регіоналізм”, але слабо вписується в поняття “регіональна ідентичність”.

Пострадянську регіональну ідентичність можна розглядати, з одного боку, як транзитну (перехідну) культурно-ментальну матрицю, а з другого боку, як свідомісне відображення моделі відносин по лінії “центр–регіон”. Введене Е.Холлом поняття “проксиміка” досить чітко відображає відчуття “близькості”, притаманне регіональній самосвідомості. Складна система зв'язків пов'язує людину із середовищем її існування, і саме завдяки їй особа відчуває “свою територію” як власний особистий простір.

У німецькій політичній регіоналістиці містечкова – земляцька – регіональна – національна самосвідомість розглядаються як своєрідні “концентри” єдиної культурної ідентичності (Х.-Г.Велінг)¹¹².

Ще одне поняття, введене останнім часом у регіоналістику німецькими вченими – “ментальна карта”. Воно цілком придатне для того, щоб стати базовим у підходах до аналізу регіональної ідентичності. За Ю.Коккою, ментальний простір детермінований не лише сучасними культурно-історичними потребами, але й впливом історичного минулого і відчуттям його тривкості з огляду на перспективу¹¹³. Ментальне картографування уже освоює нішу, яка невдовзі виявиться здатною забезпечити йому функцію одного з методів дослідження регіональної ідентичності.

Попри те, що Україна зберігає успадковану від Радянського Союзу регіональну структуру, образи регіонів, як і стереотипи регіональної поведінки, уже формуються під впливом нових реалій і орієнтаційних стратегій. Домінують

два основних типи регіональної ідентичності. Перший можна було б охарактеризувати як пасивний: успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі сприймається якщо не як норма, то, в усякому разі, як “найменше зло”. Такий тип регіональної ідентичності притаманний східному і південному регіонам.

У Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів схильна вважати, що “донбаська ідентичність” репрезентує особливу спільноту людей, які мають корені як в Україні, так і в Росії”¹¹⁴.

Другий – більш активний – тип регіональної ідентичності притаманний західному регіону. Тут на базі індивідуального господарювання й підприємництва, що склалися історично, поширені орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння домінуючій польській спільноті, витворили своєрідний тип політичного активізму. Те, що нині він має певний антиросійський акцент, зумовлюється як негативним історичним досвідом, так і активним неприйняттям будь-якої орієнтації на Євразію, у тому числі й ідеї єдиного економічного простору. Природно, що частка прихильників правих партій у цьому регіоні має тенденцію до зростання.

Навіть якщо погодитися з Я.Грицаком та іншими критиками М.Рябчука у тому, що відмінності по лінії “Захід – Схід” не варто абсолютизувати і що “принципово неподоланної відстані між Донецьком і Львовом немає”, все ж не можна ігнорувати різницю ментальностей і поведінських стереотипів. Адже, як свідчать дані соціологічної служби Центру ім. О.Разумкова, в “ліберальній імперії по Чубайсу” згодні жити 55,4% донеччан і 78,8% кримчан, тоді як 67,2% львів’ян цю перспективу категорично відкидають¹¹⁵. За даними опитування, проведеного в кінці 2002 р. соціологічною лабораторією Львівського національного університету ім. І.Франка, у разі приєднання України до союзу Росії й Білорусі 34% львів’ян боролися б за самостійну Галицьку державу, 11% домагалися б автономії Галичини від Києва. Лише 5% вітали б таке приєднання¹¹⁶.

Відмінностям у світосприйманні на регіональному рівні соціологи шукають пояснення на шляхах введення понять “соціальний капітал”, “регіональний капітал”. За Р.Патнемом, першим поняттям характеризується ступінь відкритості до добровільної співпраці заради спільних інтересів чи, навпаки, схильність об’єднуватися навколо вузьких і закритих груп – родин, кланів. Друге використовується на означення належності до території і зв’язку з нею, формалізованого самим фактом проживання і професійної діяльності агента. Цей термін може виявитися важливим в аналізі регіональної поведінки під час виборчих кампаній. Соціологами ж вносяться і більш загальні пропозиції – щодо соціологічного реконструювання регіонального поділу України. Неможливість точного з’ясування, де можуть проходити і де справді проходять соціокультурні кордони, змушує вдаватися до “конструювання” регіонів на основі збирання широкої соціально-економічної інформації в обласному вимірі і оцінювання індивідами трьох модулів часу – минулого, сучасного і майбутнього. Шість апріорі сконструйованих “регіонів” порівнювалися за факторами “суверенітету”, “ринковим”, “разом із Росією”, “задоволеності сьогоднішнім”, “соціальної перспективи”, “індивідуалізму”, “патріотизму” тощо. Оприлюднені результати дослідження дають змогу створити досить достовірні уявлення про ціннісні пріоритети населення умовно виділених регіонів – Центрального, Північного, Західного, Східного, Південного та м. Києва¹¹⁷.

Цікавий метод вивчення особливостей регіональної ідентичності Донбасу був запропонований в рамках проекту “Говорити і бути почутим”, реалізованому у 2001 – 2002 р. громадською організацією “Зелений світ” і Центром із вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму. Йдеться про метод фокусованих групових інтерв’ю, який передбачає проведення масових опитувань з наступним аналізом документів поточних архівів міських (селищних) рад. На такій основі І.Кожонов вибудовує дуалістичну модель культурного геному жителів Донбасу за параметрами соціальної лояльності, способу структурування суспільства, головної мотивації діяльності людей, способу розв’язання особистих про-

блем, позиції у міжкультурній взаємодії. Автор доходить висновку про відмінність процесів самоорганізації на рівні елітних груп і на рівні народних мас. Елітні групи організуються у клієнтельні структури, відносно організовані і замкнені для сторонніх. Соціальний мир постає для них як договір між патронами клієнтельних груп. Така самоорганізація не тільки веде до ігнорування норм права – вона закріплює відроджену архаїку, блокуючи рух до сучасних форм життя. Що ж до народних мас, то вони перебувають у стані розгубленості; соціум за межами малих груп утратив для них чіткі обриси і перетворився на поле діяльності акторів, про яких пересічна людина не має уявлення. Для неї ці актори – безлика нечітка множина (“вони”)¹¹⁸.

Такі висновки мають насторожувати і спонукувати як до більш активного аналізу різних іпостасей регіональної ідентичності, так і до вироблення практичних рекомендацій політикам щодо мінімізації негативних проявів. Адже як самоорганізація еліт на ґрунті клієнт-патрональних відносин, так і прогресуюча амбівалентність у масових настроях ставлять під загрозу головне завдання народу України – формування поліетнічної політичної нації і дієздатного громадянського суспільства. Те, що клановість в Україні має виразні регіональні ознаки (донецький, луганський, дніпропетровський центри впливу, “київська група” тощо) вимагає пильної уваги політиків і науковців. Адже регіональна ідентичність здатна політизуватися не меншою мірою, ніж етнічна. Наявність серед політиків України прихильників сепаратизму говорить сама за себе.

Не меншої уваги політикуму потребує і той вимір політико-мовної поляризації в Україні, який лежить у сфері етнічності. Кінець ХХ ст. в усьому світі виявився часом її гострої політизації (і етнізації політики як наслідку цього процесу). Засобом політизації етнічності стало виразне заміщення політичної опозиції етнічною за логікою “ми – вони”. При цьому поняття “вони” розквітло всіма барвами етнічної неприязні – ксенофобією, регіональним негативізмом, конфесійною упередженістю. Крайнім різновидом політизованої етнічності став етнічний фанатизм, на ґрунті якого зріс міжнародний тероризм.

Поляризація по лінії “ми – вони”, гранично зрозуміла в часи “холодної війни”, сьогодні розмивається до невпізнанності, набуває нових смислів. Інколи здається, що кров ллється не в ім’я територіальних природень або майнових інтересів, а просто тому, що на земній кулі співіснують християни й мусульмани, араби і євреї. Насправді, звичайно, все не так просто, і чиїсь інтереси обов’язково проглядаються і за конструюванням ідентичностей, і за міжетнічними чи міжконфесійними конфліктами. Інша річ, що вияснити природу цих інтересів не завжди просто. А амплітуда коливань у суспільних настроях часто не піддається раціональному поясненню.

Політична лінгвістика має у своєму арсеналі безліч засобів для аналізу явищ підміни у націоналістичному дискурсі ознаки етнічності ознакою ворожості. Апеляція до етностереотипів здатна виконувати роль агресивної дискурсивної стратегії, інструменту влади етнічної більшості. Прикладом, досить оголосити мігрантів джерелом потенційної небезпеки, щоб спровокувати побутові сутички на етнічному ґрунті. Мовна тканина дискурсу, просоченого духом неприязні до кримських татар, не раз ставала джерелом посилення конфліктності в Криму. Все це дає підставу для кваліфікації радикально-націоналістичних дискурсів у термінах вербальної агресії.

У сучасних політичних прогнозах постійно реєструється зростання суспільної ваги етнічності, яка виразно пов’язується із новими комунікаційними можливостями. В.Котигоренко звертає увагу на те, що в суспільстві, де соціальну нішу людини визначатиме не розмір власності, а доступ до інформаційних кодів, етнічність обіцяє нагадати про себе з особливою силою. По-перше, через протиріччя, що виникатимуть між уніфікацією мови інформації та етнічною, у тому числі мовною, самоідентифікацією індивідів. По-друге, гостро виявиться суперечливість мотивів і цінностей, якими керуються представники різних етнічних спільнот у боротьбі за статус і власність. По-третє, належність до певної соціальної страти теж значною мірою залежатиме від етнічного походження. Не можна не брати до уваги і того факту, що на пострадянському просторі будь-який внутрішній конфлікт

набирає тією чи іншою мірою етнічного забарвлення¹¹⁹. Межі, за якими етнічна мобілізація стає знаряддям боротьби за владу, а політизація етнічності переростає в етнізацію політики, визначити буває досить важко.

Етнічні цінності – вагомий конструкт суспільної свідомості, і як такі вимагають уважного вивчення. При цьому, як слушно наголошують І.Мартинюк та Н.Соболева, “необхідно вивчати не тільки явні й осмислені, ціннісно нормативні уявлення людей про себе, про своє місце в суспільстві, а й ті структури, що належать до соціального несвідомого (ірраціональні очікування, інтуїтивно-чуттєві образи світу, що виникають у членів спільноти й існують у формі релігійних і нерелігійних вірувань і міфів, культових і світських ритуалів, традицій і обрядів, що зберігаються в колективній пам’яті роду)”¹²⁰. Без аналізу глибинних шарів колективної психіки, вироблених колективним історичним досвідом і виражених у символічній (насамперед мовній) формі, неможливо збагнути сенс духовного буття людини. Символічний лад ментальності та світосприйняття – ключ до розуміння соціальної поведінки людини і можливостей впливу на цю поведінку.

З цього погляду цікавим може бути аналіз ситуації в Криму, яка найкраще передається поняттям “етнічна анізотропія”. Це поняття запозичене етнологами з природничих і технічних наук, де ним позначається властивість певних частин тіл чи організмів по-різному реагувати на зовнішні подразники. Етнічна анізотропія знаходить свій прояв у гостро відмінному сприйнятті різними етносами тих або інших дій влади.

Такий стан виникає, коли етнічні спільноти, що живуть на одній території, по-різному бачать її майбутнє, мають відмінні ціннісні пріоритети, віддають етнічній ідентичності перевагу над регіональною. Завищені етнополітичні претензії кримських татар стимулюють мобілізацію двох інших спільнот, створення козачих “загонів самооборони”, “інтернаціональної народної дружини”. Протистояння на ґрунті земельного питання тягне за собою спроби радикального перегляду не лише статусу кримськотатарського народу, але й характеру автономії Криму.

Ситуація етнічної анізотропії на півострові виявляється насамперед у “несинхронному прочитанні” кримськотатарської проблеми. Кримськотатарський етнос претендує на статус нації або “корінного народу” і звідси виводить своє право на створення самостійної держави. Російський етнос, принаймні на побутовому рівні, вважає територіальну автономію АРК російською і розглядає надання кримським татарам особливого статусу як дискримінацію російської більшості. У крайньому разі його ідеологи можуть погодитися на введення поняття “кримчак” для позначення нібито існуючого “кримського етносу”, але тут уже непоступливість виявляють кримські татари. Українська держава вважає кримських татар національною меншиною (хоч очевидно, що введене в Конституцію поняття “корінного народу” “призначалося” насамперед кримським татарам).

Щоб розрубати “гордіїв вузол” кримської анізотропії, слід тактовно, але неухильно виводити етнічність поза межі політичного простору (при цьому зберігаючи і навіть посилюючи її інфраструктурно-культурний статус). Межі національно-культурної автономії (яку, проте, ще належить законодавчо обґрунтувати) дають кожній етнічній спільноті безліч можливостей для реалізації власних потенцій, інтересів і прагнень. Що ж до розв’язання соціальних проблем, то вони мають вирішуватися у правовому полі, лише мінімально обтяженому етнічністю. Увесь комплекс заходів з ліквідації наслідків депортації повинен бути орієнтований на допомогу тим, хто зазнав дискримінації, а не за ознакою етнічності. Йдеться про преференції депортованим – не лише кримським татарам, а всім, хто зазнав примусового виселення. Коли пільги й допомоги діставатимуть не окремі родини, а території, на яких проживають репатріанти, це стане додатковим стимулом для зміцнення територіальної (регіональної) ідентичності. Така допомога піде на користь консолідаційним, а не роз’єднувальним процесам¹²¹.

Сьогодні цілком очевидно є необхідність вироблення нової стратегії гармонізації інтересів усіх етнокомпонентів суспільства. Вона має ґрунтуватися на заміні патерналістської моделі національних взаємин партнерською, пріоритеті індивідуального права, піднесенні престижу націо-

нального як загальногромадянського (національних інтересів, національної самоповаги), чіткому розмежуванні культуроформуючих і політичних функцій етнічності. Україні потрібна така модель етнополітичного розвитку, в якій можливості для політизації етнічного чинника і для спекуляцій навколо нього були б зведені до мінімуму. Лише на основі її впровадження можна буде зупинити той небезпечний процес перетворення етнокультурної мобілізації на політичну, який проявляється, зокрема, у домаганнях кримськотатарських лідерів щодо власної етноорієнтованої державності в Криму.

Послідовне втілення в життя концепції міжетнічної інтеграції і полікультурності з підтриманням балансу інтересів різних етнічних спільнот і запобіганням проявам будь-якої дискримінації за ознакою етнічності – єдиний надійний шлях підтримання стабільності і громадянського миру. Ключовою ідеєю нової стратегії держави в етнонаціональній сфері має бути перегляд співвідношення групових прав спільнот та індивідуальних прав особи на користь останніх. Персоноцентристський підхід до визначення пріоритетів не тільки забезпечить наближення українського законодавства до європейських норм і правил, але й створить суспільний фон, на якому політичні ігри навколо того, хто є “хазяїном у домі” і який народ “корінніший”, будуть позбавлені сенсу.

Із зазначених змін у політичній стратегії ніякою мірою не повинне впливати зменшення уваги держави до етнічного чинника як такого. Йдеться лише про перенесення ваги, умовно кажучи, з політизації на “культуризацію”. Протидіючи надмірній політизації етнічності, держава повинна взяти на себе додаткові зобов'язання щодо зміцнення її культурно-інституціонального статусу і створення умов для самоорганізації етнічних спільнот і збереження їхньої самобутності. Ні про яку соціокультурну уніфікацію етносів мови бути не може.

Аналіз різних вимірів ідентичності підтверджує висновок, зроблений В.Головком: “Ідентичність – це результат боротьби за цілісність свідомості”. Вона є тим лезом бритви, котре, з одного боку, поділяє речі на свої і чужі, а з другого – пов'язує “власне я” з речами, усвідомленими як свої. “Іден-

тичність виказує своє існування в кризові моменти історії, коли, власне кажучи, її починають шукати, і саме в цей момент на історичну арену виходить творча наснага людини, людської думки”¹²².

Із сказаного очевидно, що ідентичності, маючи метафоричну природу, все ж активно взаємодіють, накладаючись одна на одну. Регулювання процесу взаємодії ідентичностей здійснюється за допомогою ідеологій, точніше – спрямовуваних ними дискурсів. Саме тут, на полі взаємодії владних і опозиційних (енкратичних та акратичних, за Р.Бартом) дискурсів здійснюється взаємодія політики, ідентичності і мови. Реальним втіленням цієї взаємодії виступає мовно-культурний діалог.

¹ Бахтєєв Б. А. України все ж таки дві... // Сучасність. – 2004. – №10. – С. 95 – 96.

² Малахов В.С. Неудобства с ідентичністю // Вопросы филологии. – 1998. – № 2. – С.43 – 53; його ж: “Война культур” или интеллектуалы на границах // Октябрь. – 1997. – №7. – С.149 – 155.

³ Докладніше див.: Висоцька Н. Конституювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – К., 2003. – С. 21.

⁴ Смельзер Н.Дж. Проблеми соціології. – К., 2003. – С. 97, 102, 114.

⁵ Радчук В. Ділом на діло // Урок української. – 2003. – №11 – 12. – С. 4.

⁶ Новаторську постановку питання про мовний маркетинг див.: Мухарямова Л.М. Языковые отношения: политологический анализ. – Казань, 2003. – С. 201 – 221.

⁷ Докладніше див.: Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 36 – 37.

⁸ Галенко О. Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // Наукові записки ШІЕНД. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 70.

⁹ Див.: Зернецька О. Культурна ідентичність і глобальна культура в добу глобалізації // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 83 – 88.

¹⁰ Українське суспільство 1994–2004. Соціологічний моніторинг. – К., 2004. – С. 24.

¹¹ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. – S. 55 – 60.

¹² Wendt A. Social Theory of International Politics. – New-York, 1999.

¹³ Прахова Ю.М. Блеск и нищета конструктивизма // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2003. – №1. – С. 85.

- ¹⁴ Див.: Глобализация. Модернизация. Россия ("Круглый стол") // Полис. – 2003. – № 2. – С. 48.
- ¹⁵ Див.: Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг. – К., 2003. – С. 648.
- ¹⁶ Важно, чтобы работа не прекращалась... Интервью с академиком РАН В.С.Степным ведет член-корреспондент РАН И.Т.Касавин // Вопросы философии. – 2004. – №9. – С. 52 – 66.
- ¹⁷ Тишков В. Идентичность и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997. – С. 37.
- ¹⁸ Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2002. – С. 176 – 192.
- ¹⁹ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К., 2003. – С. 32.
- ²⁰ Золотухін Г. Слово як конфліктоген // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 72 – 85.
- ²¹ Дзеркало тижня. – 2004. – 24 липня.
- ²² Українське суспільство – 2003. – С. 565, 583.
- ²³ Лойко Л. Етнічні меншини в політичній нації: визначення, теорії, парадигми // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 72.
- ²⁴ Шкляр Л. Національна ідея в полікультурному просторі України // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 15. – К., 2001. – С. 29.
- ²⁵ Майборода О.М. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. – 2004. – №5. – С. 17.
- ²⁶ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. 2-ге вид. – К., 2000. – С. 13 – 15.
- ²⁷ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 38 – 41.
- ²⁸ Тишков В.А. Постсоветский национализм и российская антропология // Социс. – 1997. – №1. – С.53 – 54; "Нация – это метафора" // Дружба народов. – 2000. – №7. – С.170 – 182.
- ²⁹ Зорин В.Ю. Национальная политика в России: история, проблемы, перспектива. – М., 2003. – С. 271 – 272; Зорин В. Этничность и власть // Свободная мысль–XXI. – 2003. – №6. – С. 13 – 15.
- ³⁰ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – СПб., 1998. – С. 301.
- ³¹ Там само. – С. 13.
- ³² Ренан Э. Что такое нация? // Ренан Э. Сочинения. – Т. 6. – Ч. 2. – К., 1992. – С. 89 – 102.
- ³³ Deutsch K.W. Tides among Nations. – New-York, 1979.
- ³⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-ге вид. – К., 2001.
- ³⁵ Brubaker R. Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. – Cambridge, 1996.
- ³⁶ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 23.

- ³⁷ Про сучасні теорії нації докладніше див.: Картунов О.В. Вступ до етнополітології. – К., 1999. – С. 127 – 146; Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – С. 56 – 79.
- ³⁸ Докладніше про українське бачення феномена нації див.: Котигоренко В., Майборода О., Нагорна Л., Шкляр Л. Українська етнополітологія: становлення, теоретико-методологічні засади // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002. – С. 13 – 84.
- ³⁹ Малахов В.С. Новое в междисциплинарных исследованиях ("историко-ситуативный" метод в работах В.Тишкова) // Общественные науки и современность. – 2002. – №5. – С. 131 – 132.
- ⁴⁰ Курас І.Ф. Етнополітологія в Україні: здобутки і проблеми // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. – К., 2004. – С. 16.
- ⁴¹ Картунов О. Сучасні західні дослідницькі школи націоналізму // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 22. – К., 2003. – С. 184.
- ⁴² Шелест П. "Справжній суд історії ще попереду". Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 216.
- ⁴³ День. – 2003. – 2 серпня.
- ⁴⁴ День. – 2003. – 3 вересня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Страда В. Национализм русский, национализм советский, постнационализм // Человек – 1991. – № 6. – С. 63 – 64.
- ⁴⁷ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993. – С. 33.
- ⁴⁸ Берлін І. Націоналізм // Зустрічі. – 1991. – № 2. – С. 67.
- ⁴⁹ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – С. 21.
- ⁵⁰ Рыббаков С.Е. Анатомия этнической деструктивности. 1. Два облика национализма // Вестник Московского университета. Сер.18. Социология и политология. – 2001. – №3. – С.37 – 43.
- ⁵¹ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. – С. 89.
- ⁵² Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С. 5 – 9.
- ⁵³ Шкляр Л. Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 60 – 62.
- ⁵⁴ Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
- ⁵⁵ Гриньов В. Нова Україна, якою я її бачу. – К., 1995. – С. 15 – 65.
- ⁵⁶ Безклубенко С. Національна ідея, державна доктрина, національний дух: до визначення понять // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 6. – К., 1998. – С. 21 – 26.
- ⁵⁷ Див.: Майборода О.М. "Українська національна ідея": інтегративні можливості віртуальності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002. – С. 349.

- ⁵⁸ Гаврилова М.В. Политический дискурс как объект лингвистического анализа. – С. 137.
- ⁵⁹ Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – К., 2001. – С. 218 – 219.
- ⁶⁰ Литвин В. На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 10.
- ⁶¹ Див.: Поливаева Н.П. Тип общества и политическое сознание // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – №2. – С.4.
- ⁶² Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 82 – 84.
- ⁶³ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – С. 17 – 22.
- ⁶⁴ Пазенок В. Національна гідність як цінність культури // Національна культура в сучасній Україні. – К., 1995. – С. 19.
- ⁶⁵ Пострадянська динаміка українського суспільства в європейському контексті // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 193.
- ⁶⁶ Дзюба І.М. Україна перед сфінксом майбутнього // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С. 12.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Маланюк Є. Малоросійство // Мала енциклопедія етнології та етнознавства. – К., 1996. – С.717.
- ⁶⁹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С.209.
- ⁷⁰ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.2. – К., 1995. – С.713 – 714.
- ⁷¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002; *ї ж*: Проблема двокультурної ідентичності українців у контексті політичної антропології // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип. 21. – К., 2002. – С. 61 – 71.
- ⁷² Славинский М. Национально-государственная проблема в СССР // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С.99 – 102.
- ⁷³ Див. Лакан Ж. Семинары. – Кн.1. – М., 1998; Кн.2. – М., 1999.
- ⁷⁴ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge, 1997. – P.260.
- ⁷⁵ Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7-8. – С. 20.
- ⁷⁶ Бадзьо Ю. Національна ідея і національне питання – десять років невизначеності // Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С.6.
- ⁷⁷ Brubaker R. Nationalism Reframed. – P.4 – 7, 67 – 69.
- ⁷⁸ Kuzio T. Nationalizing states or national building? // Nations and Nationalism. – Cambridge. – 2001. – Vol.7. – № 3. – P. 135 – 154.

- ⁷⁹ Симон Г. Россия и Украина через десять лет после краха коммунистического режима: сходство и различия // Полис. – 2000. – №6. – С.122.
- ⁸⁰ Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. – К., 1997. – С.70.
- ⁸¹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х чч. – Ч.2. – К., 1997. – С. 574 – 578.
- ⁸² Там само. – С. 546 – 547.
- ⁸³ Кулик В. Український націоналізм в незалежній Україні. – К., 1999. – С. 9.
- ⁸⁴ Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. – 1999. – №3. – С.120 – 123.
- ⁸⁵ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. – S. 74.
- ⁸⁶ Амельченко Н. Міф та нація – переплетення філософського та політичного дискурсів // Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 71 – 72.
- ⁸⁷ День. – 2004. – 24 вересня.
- ⁸⁸ Возняк Т. “Проект Україна”: підсумки десятиріччя // *ї*. – 2000. – №18. – С.62 – 70; *його ж*: Чи була і чи можлива демократія в Україні // Критика. – 2001. – №7 – 8. – С.4.
- ⁸⁹ Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С.16.
- ⁹⁰ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – С. 341 – 346.
- ⁹¹ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. – S. 317 – 319.
- ⁹² Политические культуры населения Украины. Результаты социологических исследований. – К., 1993. – С.102.
- ⁹³ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – С. 263.
- ⁹⁴ Антонюк З. Про чистоту і простоту // Сучасність. – 1996. – №5. – С. 56 – 61.
- ⁹⁵ Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. – Дрогобич, 1998. – С. 98.
- ⁹⁶ Дзеркало тижня. – 2004. – 11 грудня.
- ⁹⁷ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – С. 19 – 22, 196 – 209.
- ⁹⁸ Makeєв С., Патракова А. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 110.
- ⁹⁹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. – С. 267, 275.
- ¹⁰⁰ Журженко Т. Міф про дві України // Сучасність. – 2003. – №4. – С. 78 – 83.
- ¹⁰¹ Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – С. 264.
- ¹⁰² Замятина Н.Ю. Вариации региональных образов: когнитивно-географические контексты // Полис. – 2004. – №5. – С. 85 – 86.

¹⁰³ Див.: *Власюк О., Прозорова Н.* Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт // *Віче.* – 2004. – № 10. – С. 59.

¹⁰⁴ *Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.* – К., 2003. – С. 162.

¹⁰⁵ *Зоткін А.* Роль регіональних еліт та столичного істеблішменту у формуванні владної еліти України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2004. – № 3. – С. 107.

¹⁰⁶ Див.: *Следзевский И.В.* Концептуальные проблемы регионализации Российской Федерации // *Регионы и регионализм в странах Запада и России.* – М., 2001. – С. 40.

¹⁰⁷ *Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России.* – СПб., 1999. – С. 9.

¹⁰⁸ *Савоскул С.* Суверенізація України: етнічна ідентичність українського і російського населення // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2003. – № 4. – С. 45 – 55.

¹⁰⁹ *Регіональна політика та механізми її реалізації.* – К., 2003. – С. 26 – 27.

¹¹⁰ *Майборода О.* Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // *Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві.* – К., 2002. – С. 9 – 40; *Галенко О.* Етнополітичний регіоналізм в сучасній Україні // *Наукові записки ШІЕНД.* – Вип. 19. – К., 2002. – С. 30 – 72; *Устименко В.* Етнополітичні процеси: стан та особливості їх прояву в регіональному розрізі // *Там само.* – С. 73 – 118; *Котигоренко В., Панчук М.* Проблеми адміністративно-територіального устрою у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // *Там само.* – С. 192 – 218.

¹¹¹ *Регіональна політика в Україні: концептуальні засади, історія, перспективи.* – К., 1995.

¹¹² *Regionale politische Kultur.* – Stuttgart-Berlin-Koeln-Mainz, 1985. – S.11.

¹¹³ Докладніше див.: *Шаншьева Л.Н.* Немецкие историки о концепции Центральной Европы // *Политическая наука.* – 2001. – № 4. – С. 159 – 160.

¹¹⁴ *Степаненко В.* Етнос – демос – поліс: етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2002. – № 2. – С. 114.

¹¹⁵ *Власюк О., Прозорова Н.* Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт. – С. 59 – 60.

¹¹⁶ *День.* – 2003. – 14 січня.

¹¹⁷ *Макеєв С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні. – С. 109 – 125.

¹¹⁸ *Кононов І.* Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2002. – № 3. – С. 100 – 101.

¹¹⁹ *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 12, 65.

¹²⁰ *Мартинюк І., Соболева Н.* Символічна соціальна реальність: методологічні підходи та практичний досвід вивчення // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2004. – №3. – С. 131.

¹²¹ Докладніше див.: *Нагорна Л.П.* Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство.* – К., 2004. – С. 101 – 113.

¹²² *Головко В.* Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // *Український історичний журнал.* – 2002. – №3. – С. 24, 31 – 33.

МОВНА ПОЛІТИКА І МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ

1. Мова і проблеми культурного суверенітету

Глобалізаційні процеси в сучасному світі небачено загострили проблему гармонізації мовного світу соціумів. Питання про владу мови над особою і можливості впливу на сферу мовних уподобань на початку нового тисячоліття постало як одна з ключових онтологічних та гносеологічних проблем. Як точно підмітив І.Дзюба, інноваційні пошуки стрімко переміщуються в гуманітарну сферу, і сама мова швидко набуває технологічного статусу¹. Дедалі більше дається взнаки тенденція до “інвентаризації” духовних надбань людської цивілізації в тих мовно-інформаційних оболонках, які сполучають “технологічність” із захистом природного мовного середовища.

Людина сприймає світ через мову – усну і письмову. Як засіб спілкування мова є частиною комунікаційної сфери, як чинник міжгрупової і міжособистісної взаємодії вона органічно входить у соціальну сферу, як сублімація колективного досвіду мова є частиною культури. О.Потебня розглядав мову як “не лише найкращу, а й певну, єдину прикмету, за якою ми впізнаємо народ”². Справді, серед безлічі класифікаційних ознак, які відділяють один народ від іншого, класифікація за мовою є найточнішою. Мовний код – найчіткіший маркер культури, водночас мова є найбільш виразним символом боротьби за підвищення суспільно-політичного статусу нації.

Вирішальний вплив мови на духовний розвиток людини і народу доведений сотнями спеціальних наукових праць. За В.Гумбольдтом, мова окреслює навколо народу, якому належить, коло, звідки людині дано вийти лише остільки, оскільки вона тут же вступає в коло іншої мови³. Різні мови – це не просто різні оболонки загальнолюдського знання, але різні бачення світу.

За всієї важливості комунікативної та символічної функцій мови в процесі націє- і державотворення на перший

план виходить її консолідаційна функція. В кінцевому рахунку саме мова стоїть на сторожі суверенітету нації – державного, культурного, ідеологічного, інформаційного. Найвність впливової, багатой на виразові засоби державної мови формує національну свідомість, відіграє вирішальну роль у становленні національної (громадянської) ідентичності. “Саме в мові і через мову індивід і суспільство взаємно детермінують один одного” (Е.Бенвеніст). Ще точніше висловився з цього приводу Х.Ортега-і-Гассет. “Рідна мова, – писав він, – соціалізує найінтимніше в нашому естві і завдяки їй увесь індивід належить, у прямому значенні цього слова, суспільству. Він міг би втекти від суспільства, в якому народився і був вихований, але навіть після втечі суспільство з доконечністю супроводжує його, оскільки він несе його в собі”⁴. Людина з народження уярмлюється лінгвальним примусом, що його створюють і підтримують вербально-комунікативні звичаї. Тому рідна мова є, можливо, найяскравішим і найтипівішим соціальним феноменом.

Філософська традиція розгляду мови як способу осягнення людиною світу з одночасним відкриттям його в собі започаткована М.Гайдеггером, який визначив мову як “домівку буття” людини⁵. Цей “дім буття” і захищає етнічний суверенітет від нівелюючого впливу цивілізації, і забезпечує міжпоколінські зв’язки й передачу духовного досвіду. Надалі філософи Франкфуртської школи розвинули цю ідею, розвінчуючи водночас репресивний характер мови як дискурсу панування і покори. Здатність мови постійно виходити поза власні межі і фігурувати у суміжних сферах (мова й політика, мова й поведінка, мова і комунікативна активність тощо) стала одним з вихідних постулатів сучасної герменевтики.

Як система комунікації, здійснюваної за допомогою звуків і символів, мова є головним інструментом пізнання світу і пояснення закономірностей його існування. Вона однаковою мірою виступає і як засіб структурування реальності, і як канал передачі суспільного досвіду. Гносеологічна функція мови полягає в акумуляції цього досвіду і його описанні. Мова є фундаментом пам’яті, у тому числі історичної; закріплені в ній архетипи світобачення безвідмовно діють на

протязі століть. Неможливо переоцінити значення мови як своєрідної ланки в ланцюгу історичної наступності. Вона – основний засіб зв'язку між епохами; завдяки мові крізь віки здійснюється міжпоколінський обмін досвідом і інформацією.

Нарешті, мова – це феномен духовної культури і свідомості, семантичний фундамент і універсальна оболонка різних її форм. Національна мова зберігає єдність народу в часи тяжких випробувань, об'єднує його у часі і просторі. Будучи для людини своєрідним “вікном у світ”, мова формує її уявлення, запиту, уподобання, створюючи тим самим унікальне макрополе для духовної життєдіяльності нації. Саме тому мовна політика у будь-якій країні є засобом формування в суспільстві бажаних для правлячої еліти ціннісних установок.

Взаємозалежність мови, мовної політики, ідентифікаційних процесів у переважній більшості країн світу відзначається неабиякою складністю. Надання мові у ХІХ ст. ідеологічного значення, зазначає Кеннет Д.МакРей, справило сильний вплив на шляхи формування держав протягом усього наступного періоду. Мова часто виступала як поділяючий фактор; вибір офіційної мови чи мов у багатьох випадках перетворювався у серйозну політичну проблему. “У цьому розумінні багатомовні суспільства можна розглядати як субкатегорію плюралістичних суспільств, що мають мовні, расові, релігійні чи інші ознаки етнічного чи культурного партикуляризму”. Для аналітичних цілей К.МакРей ділить сучасні багатомовні держави на три групи, яким притаманні: 1) домінуюча мова і одна чи кілька мовних меншин; 2) дві або кілька порівнянних за чисельністю груп; 3) крайня мовна дробність. Для країн першої групи основна політична проблема полягає у справедливому поводженні з меншинами, для другої найважливіше – зберегти міжгрупову рівновагу і політичну стабільність, для третьої центральною проблемою є ефективні комунікації за допомогою якоїсь спільної мови⁶.

Україна за цієї класифікацією належить до другої групи, і, отже, головна проблема для неї – збереження міжгрупової рівноваги як передумови політичної стабільності. Саме з

цього стратегічного завдання виходили владні структури України, формулюючи у перші роки незалежності свої політико-мовні пріоритети. Вони не чинили серйозного спротиву, коли у 1994 р. на територіях Донецької, Луганської, Одеської і Миколаївської областей фактично було проголошено офіційний статус російської мови. Їх влаштовує таке співіснування трьох державних мов у Криму, коли офіційною є російська.

Сподівання, що сам державний статус української мови, підкріплений україномовною системою шкільної освіти, “працюватиме” на розширення її суспільних функцій, справедливо, однак, лише частково. За тринадцять років незалежності вдалося вивести українську мову поза межі села та осередків інтелектуального життя в містах, зробити її мовою навчання, науки, інформації. Ці здобутки тим більш показові, що, попри серію відповідних ухвал, державний культурно-мовний протекціонізм щодо української мови так і не став складовою вітчизняної гуманітарної політики. Проте не можна не бачити й того, що реальні мовні уподобання населення поза західним регіоном і досі схиляються у бік російськомовності. Частка неросіян, які вважають рідною російську мову, в Україні впродовж 1989 – 2001 рр. не тільки не зменшилася, але навіть зросла на 1,89% (серед українців – на 2,53%)⁷.

Доводиться визнати, що друга серед слов'янських мов за кількістю носіїв українська мова має недосить високий соціальний статус і обмежену сферу застосування. Успадкована від Радянського Союзу ситуація диглосії на користь російської мови на більшій частині території України зберігається. Мовні і мовленнєві пріоритети і сформовані на цій основі різні мовно-політичні орієнтації мають виразний регіональний вимір і стають на заваді консолідаційним процесам. Існує і не менш гостра проблема вульгаризації як української, так і російської мов: засилля спотвореної “українізованої російської” і “суржику” філологи сприймають як “лінгвістичний терор”⁸.

За матеріалами довідки Рахункової палати України “Про результати аналізу стану виконання комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та

використання коштів Державного бюджету України на її впровадження” в бібліотеках України україномовні видання становлять менше 40% бібліотечних фондів, а друківані ЗМІ українською мовою – близько 20%. На 100 українців припадає 46 примірників газет, надруківаних рідною мовою (а на 100 росіян, що живуть в Україні – 386 примірників). Україномовні книги для студентів за професійним спрямуванням становлять від потреби в соціально-гуманітарному та природничо-математичному напрямках 17%, в економічному – 34%, а в інженерно-технічному – лише 7%⁹.

Ускладнюючим чинником у забезпеченні україномовності культурного й інформаційного простору виступає незважена політика української держави у сфері книговидавання. На кожного громадянина України припадає в середньому один примірник виданих книг на рік, тоді як у розвинутих країнах цей показник становить 14 – 16 книг на душу населення. 8 з кожних 10 книг, що продаються в Україні, – російського виробництва. За рахунок продажу своєї книжкової продукції в Україні Росія щорічно заробляє в середньому 100 млн. доларів, тоді як Україна у себе вдома – 8 мільйонів¹⁰. На початку 2004 р. українське книговидавання внаслідок скасування пільг з ПДВ на книжкову продукцію практично завмерло. Хоч в середині року пільги відновили, ситуація змінюється на краще дуже повільно.

У кожній державі, яка дбає про свій мовний суверенітет і громадянську ідентичність, мовна політика – це насамперед турбота про культуру мови і мовленнєвий культурний простір. Йдеться не тільки і не стільки про культуру побутового мовлення (хоч кожна держава, що себе поважає, вважає потрібним протистояти поширенню канцеляризмів, варваризмів, жаргонізмів). Йдеться про стан культури й духовності у найширшому сенсі – про те, що люди читають, якою мовою, які цінності вважають для себе пріоритетними. Водночас йдеться про необхідність подолання крайнощів – своєрідної антилінгвістичної налаштованості у суспільстві, яка дивним чином уживається із самовпевненою переконаністю мало не кожного у власній компетентності у мовних питаннях, байдужості до збереження цілісності україномовного простору.

Не можна не розуміти того, про що не втомлюється писати Ліна Костенко: “Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову”¹¹. Із капітуляції перед мовною експансією, відмови від мовної самодостатності завжди починаються процеси національної ентропії, що загрожують небуттям націям і державам. Оскільки мова виступає як гарант національного й державного самозбереження, кожна держава і кожний соціум повинні боронити свій мовний суверенітет усіма засобами, які є у їхньому розпорядженні.

Основоположною дилемою у мовній політиці виступає завдання сполучення захисту природного мовного середовища із забезпеченням належного культурного, інформаційного простору для розвитку усіх мов, що функціонують у державі. Як складова етнонаціональної політики, мовна політика спрямована на збереження міжгрупової рівноваги в суспільстві, забезпечення ефективного міжкультурного і міжмовного зв’язку, найсприятливіших умов для функціонування державної мови, дотримання прав мовних меншин.

Основним напрямом правового регулювання у мовній сфері виступає захист прав носіїв мови на її використання і розвиток. Йдеться водночас про захист групових прав етнічних спільнот і про неухильне дотримання індивідуальних мовних прав особистості – з пріоритетністю останніх. Цивілізований світ сьогодні віддає перевагу критеріям персоніцентризму, базованим на поєднанні раціоналізму з пріоритетом прав людини в їх ліберальному трактуванні. Країна, яка прагне увійти в європейський політичний простір, має орієнтуватися саме на ці, персоніцентристські критерії. При цьому основоположним лишається конституційно закріплений принцип рівноправності індивідів незалежно від етнічного походження.

Верховенство права, свобода інформації, пріоритет індивідуальних прав над груповими і водночас повага до етнічного розмаїття і підтримка закладеного в ньому культурного потенціалу – це і є ознаки європейськості.

Європейські вчені запропонували парадигму екології мов. У ній вбачається антитеза англійському монолінгвізму (лінгвістичному геноциду) і засіб захисту лінгвістичної і культурної багатобарвності – з використанням системи прав

людини як противаги силам “вільного ринку”. Парадигма екології мов прокламує мультилінгвізм, рівність мов у сфері комунікації, захист мовного суверенітету. Її автор – Р.Філіпсон – вважає, що мовна політика має стати об’єктом пильної уваги не лише окремих держав, але й наднаціональних органів і світового співтовариства в цілому.

В українському контексті еколінгвістика зосереджує увагу на відповідності мовленнєвих практик соціокультурній цілісності української нації. Вона досліджує загрози для “мовної екології”, що створюються поширенням лінгвістичної монокультури, неадекватним вживанням англійських слів, русизмів тощо. При цьому не йдеться про “очищення” мови від тих англійських запозичень, які диктуються практикою глобалізації і міжкультурних зв’язків. Наголошується лише на необхідності активізації соціокультурних фільтрів, покликаних убезпечити мову від невірних запозичень¹². Хоча очевидно, що грань між “прагматично обґрунтованими” і “необґрунтованими” запозиченнями тонка і умовна.

Конституційно-правове закріплення державності мови виступає як головний інструмент мовного регулювання. Коли одна з мов законодавчо визнається обов’язковою для застосування у сфері управління, освіти, інформації, країна дістає додатковий державний атрибут і промовистий символ державного і національно-культурного суверенітету. Водночас суспільство отримує дійовий важіль гомогенізації своєї соціальної структури і чинник задоволення власних потреб в офіційному спілкуванні. Саме з цього виходив Сенат США, коли восени 1998 р. у черговий раз підтвердив: єдиною офіційною мовою на території країни є англійська. Аргументувалося це рішення у такий спосіб: ніхто не ставить перед собою мету наступати на культурно-мовні відмінності. Але всім має бути зрозуміло: наше майбутнє як нації залежить від консолідації на основі спільної мови. Єдина офіційна мова допоможе нам разом іти вперед¹³.

У державному регулюванні мовних процесів прийнято виділяти два напрями – мовну політику і мовне будівництво. У фокусі мовної політики перебувають певні політичні цілі, які досягаються шляхом впливу на мовну практику,

насамперед забезпечення національної консолідації через розширення сфери впливу державної мови. Мовне будівництво зазвичай розглядається як частина мовної політики і являє собою комплекс конкретних заходів, що здійснюються на державному і регіональному рівнях. Зокрема, йдеться про розробку національних програм вивчення мови на всіх рівнях освітньої системи, створення нормативних словників, вдосконалення правописної системи тощо. Зрозуміло, що все це вимагає немалих коштів. Адже, як слушно зауважує російський філолог В.Григор’єв, “культура мови коштує не менше, ніж усяка інша”¹⁴.

Оскільки сфера регулювання мовних процесів близька кожній людині (а тій, що живе в умовах полікультурності й різномовності особливо), мало не кожен вважає себе фахівцем у питаннях організації мовного простору. Діапазон підходів до можливості й доцільності цілеспрямованого владно-управлінського регулювання у цій сфері надзвичайно широкий. Крайні погляди представлені, з одного боку, у вигляді відмови від усякого регулювання (оскільки, мовляв, система мовних символів умовна і складається стихійно), а з другого – у обстоюванні послідовного мовного будівництва як одного з різновидів “соціальної інженерії”. Остання точка зору була домінантною в радянській стратегії мовного регулювання.

Нині у світовій науці переважають зважені, реалістичні погляди на проблему. Мовне регулювання потрібне у певних межах; воно буває успішним лише тоді, коли адміністративні втручання відповідають назрілим потребам і стихійним мовним очікуванням громадян.

Специфічність мовної політики полягає у тому, що в ній важко узгодити принципи раціональності і справедливості. Очевидно, що уніфікаційний напрям мовної політики має право на існування – адже практичні потреби диктують необхідність якомога ширшого взаєморозуміння, а таке взаєморозуміння в поліетнічних соціумах найкраще забезпечується раціональною уніфікацією. Але ціною такої уніфікації майже завжди стає порушення справедливості і групових прав етнічних спільнот. І це порушення руйнівне не лише в моральному, але й ширше – у культурному плані.

Будь-яка уніфікація звужує сферу культурного розмаїття, а, отже, завдає відчутного удару культурі людства як такої.

Саме тому у мовній політиці так часто спостерігаються дисонанси й нестикування. Декларується одне, робиться інше, фактична мовна політика часто входить у контраст із прокламованою. Радянський досвід дав чимало зразків того, як найкращі наміри у мовній сфері оберталися кричущими провалами. В усякому разі, ані радянській владі, ані комусь іншому не вдалося гармонізувати уніфікаційні й націєвідроджувальні процеси.

Як “символічний вираз людських інтуїцій” (Е.Сепір) мова є засобом символізації ідентичності і, отже, однією з незаперечних духовних цінностей етносу і нації. Але як засіб раціональної комунікації мова тяжіє до універсалізму. Природний конфлікт між раціоналізацією мовного спілкування і завданнями забезпечення мовного і культурного виживання етносів і етнічних груп – важкорозв’язна дилема і предмет постійного спору між примордіалістами і конструктивістами. Внаслідок цього у будь-якому суспільстві мовна сфера стає ареною зіткнення різноспрямованих інтересів, полем політичної боротьби. У поліетнічних соціумах, де інтереси часто виступають у вигляді “боротьби за культурну спадщину”, роль мови незмірно зростає. Виконання державною мовою ідентифікаційних функцій ускладнюється в умовах протидорства різноспрямованих націоналізмів. Мова, що має бути консолідаційним чинником, перетворюється у засіб зведення рахунків і демонстрацію політичних амбіцій.

У дослідженні проблем політизації мови помітних успіхів останнім часом досягнуто на ґрунті етнополітології, етнодержавознавства та етнокультурознавства. Зусиллями представників цих нових наукових напрямів проблеми мови введені в загальноцивілізаційний контекст мультикультуралізму й культурної дифузії; увага при цьому фокусується на нормативних основах мовної політики, мовній комунікативній поведінці, особливостях мовно-політичного дискурсу¹⁵. Проблеми мови як соціокультурного феномена і чинника націогенезу, як об’єкта мовного регулювання, мовної політики докладно висвітлюються у фундаменталь-

ній “Енциклопедії етнокультурознавства”, в енциклопедії “Українська мова”.

Аналіз співвідношення й зв’язку мови і духовної культури, мови й ментальності, мови й міфології становить предмет дослідження в етнолінгвістиці. На відміну від франко-італійської традиції, яка вбудовує етнолінгвістику в лінгвістичну географію, і американської традиції, що зосередилася на вивченні примітивних культур і мов американських індіанців, слов’янська етнолінгвістика відштовхується від ідей В.Гумбольдта, О.Потебні і формується на порубіжжі мовознавства, етнографії, фольклористики, культурології як комплексна дисципліна, що вивчає всю створену тим чи іншим етносом “картину світу”.

У фокусі етнолінгвістичних досліджень перебуває змістовний план народної культури, її семантична (символічна) мова. За Р.Кісем, для етнолінгвістики вельми важливими є не тільки етнічні (етнолокальні, етносоціальні, побутові) аспекти функціонування мови, а передусім погляд на мову як на безпосередній і активний етнокультурний фактор, що не просто “функціонує”, але й вибудовує власне середовище, стає одним з істотних вимірів ноосфери. Народознавець повинен постійно зіставляти середовище й культурну життєдіяльність етносів з їхнім мовним моделюванням¹⁶. Серед найуживаніших методів, які при цьому застосовуються, метод компонентного аналізу зв’язку мовних факторів із соціально-культурними особливостями позамовної дійсності; психологічні методи вивчення мовної семантики; опрацювання за допомогою лінгвістичних методів текстової компетенції народної культури, психології народу, міфотворчості¹⁷.

Перенесення лінгвістичних (по суті, загальносеміотичних) методів на дослідження народної культури у сполученні із застосуванням історичних (діахронічних) та генетичних підходів забезпечує цій субдисципліні глибину проникнення у систему народних звичаїв, вірувань, міфологічних уявлень. Українська етнолінгвістика фокусує увагу на дискурсивному вживанні мови, наголошуючи на своєрідній магійній силі слова, простежує наслідки впливу на мовну структуру міфології, звичаїв, обрядів, загальної культури

й менталітету етносу. В широкому плані, за В.Жайворонком, вона може включати значною мірою діалектологію, мову фольклору, частково історію мови, а також усі аспекти мови як соціального явища¹⁸. В аналогічному напрямі розвивається етнолінгвістика у Польщі (Люблін), де видається щорічник “Етнолінгвістика” і етнолінгвістичний словник традиційної народної культури¹⁹.

З етнолінгвістикою тісно корелює лінгвокультурологія – субдисципліна, що виникла на перетині лінгвістики й культурології і займається дослідженням виявів культури народу, відображених та закріплених у мові. Ця зовсім молода наука вивчає Слово в його реальному побутуванні у живих соціокультурних вимірах. Її цікавить насамперед сама ситуація спілкування і взаєморозуміння у певному субкультурному контексті і на фоні всього психокультурного та групового досвіду людства. Лінгвокультурологія моделює і вивчає те середовище, в якому здійснюється інтерпретація і утворення смислів. У фокусі уваги опиняються віддзеркалені у мові “культурні коди” і проблеми взаємозалежності мовних явищ від стану культури. Підходи до лінгвокультурного аналізу щойно формуються, а тому предметне поле лінгвокультурології окреслене ще нечітко.

Не можна не окреслити бодай коротко і науковий простір соціолінгвістики – дослідження мовлення у зв'язку з соціальним контекстом. Вперше його намітили ще у 1929 р. науковці вже згаданого Празького лінгвістичного гуртка, які, представивши мову у вигляді певної функціональної системи, сфокусували увагу на мовних контактах, змішуваних мовних систем у міських мовах тощо. Близько до визначення предмета соціолінгвістики підійшов у своїх “Нарисах із загального мовознавства” (1959) визначний український мовознавець Л.Булаховський, який запропонував власне бачення “соціології мови”, зосередженої на соціальних чинниках розвитку мов і ролі економічних факторів у процесах мовної інтеграції, проблемах двомовності тощо. Розрізняють два аспекти соціолінгвістичних досліджень – перший фокусує увагу на впливі соціальної структури суспільства на мову, другий – на мові як факторі впливу на соціум.

Сучасна українська соціолінгвістика віддає перевагу вивченню мовної особистості як представника певної групи, вбачаючи своє завдання в аналізі й моделюванні мовної ситуації, дослідженні різних втілень мови (ідіомів) та їх комунікативної потужності, каналів і можливостей впливу держави на мовну ситуацію. За Н.Шумаровою, “вона вивчає всі сфери, де функціонує мова, але крізь призму людини”²⁰. У фокусі уваги соціолінгвістів – мовна компетенція особистості, тобто знання мови і вміння нею користуватися, а також комунікативна компетенція, тобто вміння враховувати соціокультурні параметри спілкування. Ними, зокрема, розробляються механізми аналізу ступеня вкоріненості у свідомість громадян стереотипів дезінтегрованості по лінії “Захід – Схід”, “місто – село”, “україномовні – російськомовні”, “православні – греко-католики” тощо²¹.

Тією чи іншою мірою всі ці субдисципліни фокусують дослідницьку увагу на захисті природної мови, вбачаючи в цьому запоруку життєдіяльності етносу і нації. Народ існує доти, поки живе й функціонує його мова. Зникнення впродовж ХХ століття десятків мов малих народів – свідчення того, що загроза, яка нависає над слаборозвинутими і маловикористовуваними мовами, аж ніяк не гіпотетична.

Однаково важливо підтримувати й розвивати всі природні мови – як живі (розмовні) мови повсякденного спілкування та їхні діалекти, так і їх літературні різновиди, запліднені зусиллями майстрів слова. Не меншою мірою на увагу й підтримку суспільства заслуговують і т.зв. штучні мови – мови науки, комп'ютерні тощо. Багатство людського спілкування здатне забезпечити лише плекання мовної багатобарвності, розмаїття мовних стилів.

Недивно, що мова майже завжди стоїть на першому місці серед тих маркерів, навколо яких концентрується етнічна солідарність. По лінії мовної диференціації і ставлення до мовних проблем найчастіше вибудовується опозиція “ми – вони”. По суті, мова виступає в ролі головного чинника, який перетворює етнічний кордон у виразну демаркаційну лінію.

Для України мовна проблема – не тільки і не стільки гуманітарна, скільки геополітична. Русифікаторська полі-

тика владних структур Російської імперії та СРСР перетворила мову спочатку у виразний індикатор лояльності, а пізніше – у лакмусовий папірець для виявлення політичних орієнтацій і симпатій. Система міфотворчості, вибудовувана на цьому ґрунті, перетворює мову то у засіб демонстрації минулих травм і образ, то у невичерпне джерело політичних і навколополітичних змагань. Ставши ареною міжпартійної боротьби за статус певних елітних груп, мовний простір неминуче перетворюється на клубок евфемізмів і заплутаних метафор, які демонструють або, навпаки, маскують протистояння по лінії “свої – чужі”.

Втім, навіть якщо абстрагуватися від політизації проблем мови, не можна не бачити об’єктивного підґрунтя їхньої складності. Адже ще зовсім недавно, якихось два десятиліття тому, модель мовної організації суспільства була майже цілковито російськомовною. І якщо офіційну, дипломатичну, інформаційну сферу перевести на українську мову державі виявилось під силу (хоча і не без певних ускладнень), то у сфері природничих, технічних наук і відповідної вищої освіти цей процес виявився болісним. Проблеми мовного суверенітету увійшли у суперечність із потребами забезпечення достатньо широкого простору наукової і технологічно-інформаційної взаємодії. Для багатьох галузей науки, особливо гуманітарних, звуження російськомовного наукового простору і недосить швидкі темпи розширення англomовного означають замикання у вузьких локальних рамках. Надзвичайно гострою є проблема формування україномовних державних стандартів, комп’ютерної “українізації”, термінологічного забезпечення інформаційних технологій.

Під тиском могутніх глобалізаційних процесів, з одного боку, і травматичного шоку від розпаду звичних економічних зв’язків, з другого, етнічна основа української ідентичності піддається неабияким випробуванням. Перевернута піраміда соціальної стратифікації підім’яла під себе не лише суспільні цілі та ідеали, які уявлялися суспільно значущими, але й традиційні статуси й ролі. Інституціональний конфлікт, що відображає триваючу неструктурованість суспільства і знаходить свій прояв у гострому протиборстві у владних структурах, має своєю основою болісну рекомбі-

націю ідентичностей і пошук нових комунікаційних моделей. Майже всі вони мають у своїй основі не класові чи етнічні, а професійні, корпоративно-групові ідентитети.

Головними ускладнюючими чинниками, що справляють вплив на перебіг етнонаціональних процесів, є триваюча культурно-мовна експансія Росії і мовне протистояння регіонів (Західного, з одного боку, та Східного і Південного, з другого). Під впливом першого з названих чинників у мовному режимі в регіональному вимірі явища поляризації мають тенденцію до наростання. Суттєві відмінності у вербальних іпостасях культури України становлять серйозну загрозу її територіальній цілісності, створюють об’єктивні перепони для конструктивної взаємодії різних суспільних верств. Зрештою від ефективності чи неефективності їх подолання залежить і стан відносин України з сусідніми державами, і її міжнародний імідж.

Чи існують сьогодні реальні загрози для української мови як державної (а відтак і для української нації) і звідки вони виходять? Дістати відповідь на це запитання неможливо, не зробивши принаймні короткий історичний екскурс в історію становлення мовної політики Російської імперії і СРСР – хоча б у тій її частині, яка стосувалася “українського питання”. Бо саме непростими обставинами української історії зумовлена та багато в чому особлива роль, яку відіграє мова у житті українського соціуму.

2. Українська мова: доля і статус

Як і українському народові, його мові судилася нелегка доля. Діалект, із якого бере початок українська мова, відчув на собі сильний вплив староболгарської, яка проникала на Русь разом з церковними книгами. В Київській Русі писемною мовою була церковнослов’янська, що набула певних східнослов’янських рис; у Великому князівстві Литовському зростає питома вага т.зв. простої мови. Памва Беринда (“Лексикон Славеноросский и имен толкование” (1627) виразно розрізняє “словенську” (церковнослов’янську) і “славенороську” (народну українську) мови. На основі синтезу церковнослов’янського та народного мовних пластів (з уведенням у лексикон чималої кількості польських та

латинсько-німецьких слів) виникло середньоукраїнське койне, яке вживалося в офіційних актах, грамотах і диспутах. Цим койне написані універсали Богдана Хмельницького, козацькі літописи Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки тощо. На основі його поширення в Росії відбувався процес, який З.Когут називає “українізацією московської культури”. “Внаслідок цієї українізації народилася уніфікована “слово-роська” висока культура, в основі якої лежала пост-могилянська версія православ’я та український варіант церковнослов’янської мови”²².

У подленій навпіл після Визвольної війни середини XVII ст. Україні функції української мови поступово звужувалися. Польща ухвалою Сейму 1696 р. вивела українську мову з адміністративного ужитку, залишивши її лише як мову церкви. В Росії, навпаки, наступ на українську мову йшов переважно по церковній лінії, – церква послідовно добивалася, щоб у виданих на українських землях книгах “никакого особого наречія не было”. Витіснення української мови з церковного ужитку потягло за собою русифікацію шкіл і Київської академії.

Народна українська мова пробилася собі шлях у “красне письменство” лише в кінці XVIII ст. – з появою “Енеїди” І.Котляревського. Але на суспільних функціях української мови цей прорив не позначився. Імперська стратегія творення єдиного загальноімперського (“общерусского”) простору потребувала єдиної мови, функції якої виконував уже згаданий “словеноросский язык” – складна суміш церковнослов’янської мови, великоруських діалектів і побутової мови петровської доби. Про українську мову якщо йшлося, то як про “втрачену”, або як про діалект польської мови (М.Греч). Російський демократ В.Белінський у 40-х рр. XIX ст. писав: “Маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоросійської мови, а є обласний малоросійський діалект, як є білоруський, сибірський і інші подібні їм діалекти”²³.

Ставлення до цього “діалекту” в російських офіційних колах аж до середини XIX ст. було сприятливо-поблажливим. Народна українська мова разом з усією українською культурою сприймалася як периферійна мальовнича окраса “общерусского языка”. У Петербурзі час від часу виникала

навіть салонна мода на український фольклор, яка виразно позначилася на ранній творчості М.Гоголя. Але так було лише до того часу, поки російський націоналізм не відчув загрозу з боку українського руху. Німецький українознавець А.Каппелер мав рацію, коли у доповіді на II Міжнародному конгресі українців наголосив: відтоді, як українське питання стало ключовою проблемою російської національної ідентичності, місця для української мови й культури більше не залишалось.

Перед загрозою наростання українського національного руху царизм не зупинився перед відвертою підміною понять, подаючи національні прагнення українців у вигляді сепаратизму й “мазепинства”; остання дефініція вживалася як синонім зрадництва. На подив усієї Європи, після цілої серії часткових заборон царський уряд пішов на безпрецедентний крок: українська мова була оголошена неіснуючою, представлялася у вигляді сільського діалекту російської мови.

Сумнозвісні формули міністра внутрішніх справ П.Валуєва, що “ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може”, а малоросійський рух, мовляв, “збігається з політичними намірами поляків і ледве чи не зобов’язаний їм своїм походженням”, поклали початок спробам розглядати будь-які вияви національної самосвідомості в Україні як результат “польської інтриги”. Те, що справа не обмежиться заявами і циркулярами, засвідчило закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, оголошеного, за словами М.Драгоманова, “українофільським кагалом, який, під прапором науки, провозить політичний сепаратизм”²⁴.

Скликана за повелінням царя особлива нарада дійшла висновку, що українофільство маскує соціалістичні ідеї, містить приховане посягання на державну єдність Росії і тому вимагає енергійних заходів для викорінення зла. Емським указом Олександра II (травень 1876 р.) такі заходи були накреслені: заборонялися ввіз у межі імперії будь-яких книг, що видавалися на “малоросійском наречіи” за кордоном, друкування українською мовою оригінальних творів і перекладів. Виняток було зроблено лише для істо-

ричних пам'яток і творів “красного письменства”, причому останні не повинні були мати будь-які відступи від загальноприйнятого російського правопису. Заборонялися вистави і читання українською мовою, навіть друкування нею текстів до музичних творів.

Опір, що його чинила українська інтелігенція насильницькій асиміляції і мовним заборонам, зустрічав співчуття і симпатії в Європі. “Українці борються за свою мову: вони борються за свою живу душу! – писав на сторінках віденського журналу “Рутеніше реву” депутат німецького парламенту Й.Шляф. – Хто не висловить їм у цьому свою симпатію і хто не підбадьорить їх у цей час?” А професор Катанійського університету (Італія) М.Рапісарді, відповідаючи на анкету цього ж журналу, написав: “Сумними є життєві умови народу, для якого не залишилося іншої зброї, як розум, щоб закріпити свої права і боронитися від насильства своїх гнобителів, підняти енергійний протест проти гноблення і сподіватись, що рано чи пізно один із соціальних переворотів відкине урядові системи, які тримаються на привілеях, злочинах і жорстокостях”²⁵.

Різким дисонансом до цих висловлювань звучали українофобські випадки російської преси, що виходили із цілковитого заперечення існування українського народу і української мови. На сторінках “Русской мысли” Д.Муратов писав: “Дві культурні мови для одного культурного процесу – річ немислима... Ми не хочемо, щоб Пушкіна частина російського народу вивчала у перекладах п.Кримського “со товарищи”. “Голос Руси” вмістив статтю про Україну під заголовком “Змія на сонці”. “Ім'я їй – мазепинство. Голова – у габсбурзькій монархії. Плями на шкірі – білі, жовті і блакитні. Її гасло – зрада Росії”²⁶.

Навіть кадети, що хизувалися своїм лібералізмом, активно включилися у погромницьку кампанію проти української мови. Історичний процес, доводив П.Струве, уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській “малоруської” та “білоруської” культур означало б “колосальне розтрачування історичної енергії населення Російської імперії”²⁷. Струве з порога відкидав ідею української автономії – навіть у

тому урізаному вигляді, в якому вона допускалася для Польщі і Фінляндії. Українське питання він оголошував “шкідливою інтелігентською вигадкою”, закликаючи до постійної боротьби проти “українського партикуляризму”.

Антиукраїнські полемічні виступи Струве на сторінках редактованої ним “Русской мысли” розв'язали дискусію, яка тривала і в часи світової війни. У ній зіткнулися не лише дві ліберальні традиції – російська і українська. У дискусію включилися соціал-демократи, причому російські (більшовицькі) і українські підходи не тільки виразно різнилися, але й стикалися у непримиренному двобої. “Українське питання” виявилось тим пробним каменем, який давав змогу відрізнити справжній демократизм від уявного, “відроджувальний” націоналізм від імперського. В дискусії пропонувалися теоретичні моделі, які вже через п'ять років дістали можливість реалізації. У тому, що Україна у 1917 – 1918 рр. сміливо брала на себе творення принципово нових зразків національно-персональної автономії, дістали свій прояв теоретичні напрацювання передвоєнних і воєнних років.

На перші статті Струве, вміщені у “Русской мысли” (1910. – №6 та 1911. – №1) відповідав Б. Кістяківський (під псевдонімом Українець). Насамперед він звернув увагу на те, що “різко явлений егоїзм” у ставленні до українства з боку частини російського суспільства є свідченням того, що ідейною полемікою справа не обмежиться: адже вона супроводиться закидами у бік властей, звинуваченнями їх у бездіяльності. Українському народові відмовляють у праві мати свою інтелігенцію – але “хіба мати близьку собі по духу і мові інтелігенцію – це привілей лише великоруського народу?” Торкаючись проблеми розтрачування “психічних сил населення”, “історичної енергії народу”, Кістяківський запитував: хіба не є розтратою психічної енергії навчання нещасних малоросійських дітей чужою, незрозумілою їм мовою?²⁸

Фальш і відверту імперську спрямованість позиції Струве викривали не лише українці. На сторінках “Украинской жизни” зі статтею “К вопросу об украинской культуре” виступив Ф. Корш. Уміло спростовував доводи Струве єврей-

ський публіцист В. Жаботинський. У відповідь на сентенцію про те, що, мовляв, Київ, Одеса, Катеринослав говорять російською мовою і “вже ніколи не розмовлятимуть помалоросійськи”, Жаботинський зауважував: 60 років тому не лише вся Прага, а й майже весь Будапешт розмовляли німецькою, і думка про те, що на цих бруківках пануватиме “мужицька” мова, могла здатися безглуздою й дикою. Невдовзі чеська в Празі і мадярська в Будапешті зазвучали не лише на вулицях, але й в суді, театрі, університеті²⁹.

Шалений імперський тиск все ж зробив свою справу – міське населення у підросійській Україні фактично змирлося із кризовим станом національної самоідентифікації, і тільки відчайдушні зусилля жменьки інтелектуалів підтримували тліючий вогник українського самоствердження. Політика формування в Російській імперії (і у її наступнику – Радянському Союзі) “общерусского” культурного простору експлуатувала великі комунікативні й пізнавальні можливості російської мови, яка синтезувала церковнослов’янський книжний і народний мовні пласти і входила до кола розвинутих мов тогочасного світу. Можливості української мови (як мови переважно сільської і належним чином не унормованої) були незрівнянно меншими.

Про те, чому імперські аргументи “общерусской нации” і войовничого православ’я виявилися міцно закоріненими в свідомості переважної більшості населення України, вже йшлося вище.

Зазвичай пояснення цього феномена вкладаються у рамки дії суб’єктивного чинника – цілеспрямованої денационалізаторської політики імперської влади. Справді, здійснюючи політику “перерусіння, дорусіння і обрусіння” (М. Драгоманов), царський уряд сподівався повністю асимілювати українців і остаточно стерти в народній пам’яті сліди української автономії. Ідеологічне підґрунтя русифікації становили теорії “трьох гілок російського народу”, “єдинокровності”, російського месіанізму. Знаряддями русифікації були недопущення української мови в освітню й інформаційну сферу, організовані переселення, заохочення провідників офіційного курсу, репресії проти національних еліт.

Утім, одним лише русифікаторським тиском навряд чи можливо пояснити складність ідентифікаційних процесів в Україні XIX – початку XX століть. Варто також мати на увазі, що російська і українська культури розвивалися в рамках єдиного геокультурного поля; канали вертикальної циркуляції у них були наскрізними. У другій половині XVII і на початку XVIII ст. вектор культурних зв’язків був українсько-російським; з українським культурним впливом пов’язують збагачення російської мови науковою термінологією, пробудження інтересу до світової цивілізації, пошкваллення книговидавничої і перекладацької справи, розвиток музичної культури тощо. Українські інтеграціоналісти розглядали Київ як духовний центр усєї руської землі, а Москву – як її молодшу частину, що потребує європеїзації та інтеграції з духовною спадщиною Києва. За В. Потульницьким, інтеграціоналісти “закладали фундамент для всього руського культурного життя, створюючи його євразійську, українсько-російську спільну амбівалентність на два століття вперед”³⁰.

XIX століття змінило розстановку культурних сил докорінно. У цей час духовне життя в Україні слабне, натомість посилюється силовий вплив російського культурного поля; інтенсивно йде процес зросійщення освіти, розчинення української культури в російській. Це загрожувало українському народові остаточним перетворенням в аморфну етнографічну масу, приречену на цілковиту денационалізацію. За висновком М. Грушевського, “національна смерть, здавалося, уже віяла над ним”. І одна лиш мова здатна була вирішити долю українського відродження³¹.

Дещо кращою була мовна ситуація у тій частині України, яка після поділів Польщі потрапила до складу Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини). Австрійська конституція формально визнавала рівноправність усіх мов народів держави.

Українська мова у Галичині мала статус однієї з крайових мов і могла використовуватися у шкільній та просвітницькій сферах, у діловодстві та суді. 97% українських дітей тут відвідували українські початкові школи; втім, у гімназіях і особливо вищій школі домінувала польська мова.

В культурному житті українська мова утверджувалася дуже повільно, насамперед внаслідок неусталеності писемної традиції, навколо якої постійно велася “азбучна війна” (І.Франко). Зрештою, на базі староруської і церковнослов’янської мови утворилося т.зв. язичіє – дивна мішанина з виразною присутністю елементів польської, мадярської (на Закарпатті) та місцевих говірок. Язичіє виразно тяжіло до викривленої російської мови і було знаряддям т.зв. москвофільства. Його відкидали народовці, які бачили свої завдання у культивуванні та пропаганді народної української мови. Зрештою, на теренах Галичини і Буковини витворився своєрідний лексикон, в основі якого лежало поєднання західно- і східноукраїнських літературних норм із помітним впливом діалектно-регіональних компонентів. Прикмети цього місцевого мовлення і понині досить виразні. “Причому йдеться не лише про конкретику найменувань, але й про самі принципи називання, спосіб мислення, що їх породжує, отож про мовну специфіку й неповторність”³².

З огляду на той критичний стан, в якому опинилася в кінці XIX ст. українська мова в обох частинах розірваної України, можна погодитися з думкою В.Солдатенка: непродуктивно розглядати українізацію як результат дії переважно суб’єктивного чинника, реалізації своєрідного політико-технологічного розрахунку. “Неупереджений підхід до реалій минулого дає змогу не лише ставити питання про об’єктивну зумовленість українізаторських процесів, а й про те, що вони були органічною складовою самозбереження, виживання етнічного організму, самого його існування й розвитку”³³.

На честь лідерів Української революції слід зауважити, що вони розуміли значення національної самоідентифікації і приділяли чимало уваги проблемам українізації суспільної свідомості, кодифікації української термінології, створення української наукової мови. М.Грушевський був переконаний: “Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні. З сею міцною єдністю наш український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі”³⁴.

Зрозуміло, що це був висновок радше ідеолога, ніж прихильного науковця. Коли М.Грушевський викладав платформу українства у брошурах “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, численних статтях, він добре усвідомлював, що поняття “Україна”, “українець” незвичні й не до кінця зрозумілі навіть для мешканців етнічної української території. Звертаючись і до тих, хто “зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах”, і до тих, хто почуває себе українцем незалежно “від роду, віри чи звання”, він утверджував громадянське розуміння нації і впевненість у тому, що революція створила принципово нові умови для розв’язання “українського питання”. “Великі події, пережиті нами, – писав він, – зняли гальма із скритої енергії нашого народу. Як пригнічена пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих і своїх”³⁵.

Відповідно до цієї мети Центральна Рада вибудовувала свою політичну термінологію: відштовхуючись від романтичних уявлень про козацьке минуле, вона водночас сміливо вводила у політичний лексикон також інтернаціональні терміни. Поряд з “універсалами”, “землями”, “соймами”, “сотниками”, “курінними” в мові того часу легко приживалися “меморандум”, “декларація”, “автономія”, “бюро” тощо.

Більш консервативною була мова Української Держави. Поряд з “гетьманом” у ній було відтворено старі військові ранги – гуртковий, значковий, булавний старшина, генеральний хорунжий, генеральний обозний. Керівник Директорії УНР мав титул головного отамана³⁶.

Безумовно, лідерам Української революції робить честь і те, що вони розуміли неможливість швидкої зміни мовних орієнтацій населення, наголошуючи на необхідності рахуватися зі старими звичками, із певною інертністю життя, “не бити по нервах”. Лише зміцнення української демократії, вважав М.Грушевський, наблизить часи, коли вона, “не лякаючись страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу... і укріплення суверенності Української республіки, і заведення армії для її забезпечення і навіть зверхню українізацію життя”. Поки що ж непотрібно збільшувати

рефлексивну силу опору “форсуванням того, що легко прийдє само собою без такого форсування”³⁷.

Інакше, у притаманному їм радикалістському дусі розглядали мовну проблему більшовики, які спочатку обрали як пріоритетну національно-нігілістичну модель внутрішньої політики. Радянські чиновники, серед яких було багато “назначенців” із центру, хизувалися незнанням мови народу, серед якого їм доводилося працювати. З необхідності на російську мову переходило і місцеве населення – одні демонстрували в такий спосіб лояльність до влади, інші намагалися закамфлювати свою участь у визвольних змаганнях чи просто селянське походження. Той рівень національної ідентичності, який був здобутий ціною величезних зусиль у 1917 – 1920 рр., втрачався. Українська мова уже не відігравала помітної соціальної ролі.

Суттєві корективи у кадровій, мовній, культурній, інформаційній політиці, що здійснювалися протягом 1923 – 1932 рр. і вкладалися у формулу “коренізації” (“українізації”), вписувалися у контекст реформістських заходів, зв’язаних із переходом до нової економічної політики. В інспірованому Москвою новому курсі химерно сплелися тверезий розрахунок і прагматизм влади, її ж підступні “антинаціоналістичні маневри”, несправджені очікування недавніх борців за волю України і їхні розтопані ілюзії. У влади були свої погляди на зміст і завдання українізації, у національної інтелігенції – свої. Єдине, у чому їхні інтереси збігалися, полягало у зменшенні прірви між російськомовним містом та українським селом – як головної вісі нестабільності.

Для партії, що сповідувала централістські підходи і ставила на перший план класовий чинник, політика коренізації була, безумовно, вимушеною. Але навряд чи їй була якась інша розумна альтернатива в умовах загальної лібералізації суспільного життя, зв’язаної з переходом до непу. Необхідність переорієнтації в мовному питанні була відображенням того кризового стану, в якому опинилося радянське суспільство на початку 20-х рр. Крутий поворот у політиці РКП(б), який вкладається в поняття “нова економічна політика”, означав девальвацію революційних методів боротьби на ко-

ристь реформістських. У ряду реформ – економічної, кредитно-фінансової, військової – знайшла своє місце й національно-мовна реформа.

Модернізаційні настанови у більшовицькій політиці, поєднані із атрибутами дерусифікації, могли становити реальну платформу для подолання кризи національної ідентичності, спричиненої поразкою Української революції. Але на заваді здійсненню цієї мети стояла все та ж сама нерозчленована російсько-українська ідентичність. Подвійні стандарти радянської національної політики стимулювали ситуативну ідентифікацію, внаслідок чого навіть за матеріалами перепису 1926 р. нелегко скласти уявлення про культурномовні орієнтації населення України. Традиція зараховувати українців до числа “руських” виявилася на диво живучою. У спеціальній інструкції, розробленій до перепису, зазначалося, що слово “руський” в Україні вживається в таких значеннях: “а) термін, що обіймає одразу три національності – українців, росіян (москалів) та білорусів, підводячи їх під одну спільну вищу сукупність; б) руський – у стислому значенні росіянин (москаль, “великорос”); в) руський – лише українець; в такому значенні воно більш-менш поширене лише в західних частинах України”³⁸. Надто нечітко було визначено в інструкції і поняття “рідної мови” – нею вважалася то мова, якою людина краще володіє, то та, якою вона звичайно розмовляє. Поряд з рідною мовою фіксувалася “народність” – у це поняття вкладався “кровний зв’язок зі своїм племенем”, тобто етнічне походження.

Якою могла бути і якою виявилася роль української мови у подоланні цього комплексу нерозчленованої російсько-української ідентичності? Зрозуміло, що влада найменше опікувалася цією проблемою: перехід на українську мову в офіційному діловодстві, викладанні, інформаційній і культурній сферах вона розглядала лише як інструмент зміцнення своїх позицій в Україні та ще як своєрідний пропагандистський маневр. Далі дивилися націонал-комуністи – М.Хвильовий, приміром, пов’язував з українізацією новий етап національної трансформації, який проходить Україна³⁹. Українська мова дійсно на певний час стала стимулом модернізації в її українському варіанті і національного від-

родження. Водночас вона сама підживлювалася тими процесами, які відбувалися в річищі модернізації.

Варто погодитися із тією оцінкою мовної частини програми українізації, яку запропонував О.Субтельний – своїми успіхами у зміні мовних симпатій населення українізація завдячувала пов'язаністю з процесами модернізації. Українська мова стала престижною тоді, коли люди зрозуміли: вона краще, ніж будь-яка інша, забезпечує здобуття освіти, пошук корисної інформації в газетах і часописах, виконання службових обов'язків і спілкування з колегами. “Завдяки політиці українізації українська мова перестала бути романтичною і малозрозумілою ідеєю-фікс крихтливої групи інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетворилася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства, що модернізувалося”⁴⁰.

Не можна не бачити і більш суттєвого, глибинного ефекту стимульованих коренізацією трансформацій. Під впливом дії паралельних процесів урбанізації, коренізації, ідеологізації й інтелектуалізації відбувалося соціокультурне зближення народів і вирівнювання їхнього соціокультурного статусу. Останнє стимулювало бажання перенести процеси вирівнювання у сферу політичного самовизначення.

Саме на цю функцію легкозаймистої суміші прискореної урбанізації та українізації звертає увагу Дж.Лібер. Вона дала несподіваний для центру результат: націонал-комуністи стали носіями “поділеної лояльності” і водночас пропагандистами нової української ідентичності. Група інтересів у ВКП(б), що виникла у такий спосіб, поставила кадрову проблему у зовсім нову площину: “хто повинен бути при владі в УСРР – місцеві українські кадри чи кадри РСФРР”⁴¹. Змиритися з такою постановкою питання більшовицький центр не міг. У закличках М.Хвильового до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків Сталін побачив небезпеку боротьби проти “Москви” взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення – ленінізму”⁴². Його позицію, висловлену до того ж в офіційному листі на ім'я політбюро ЦК КП(б)У, не можна було розглядати інакше, як офіційне закріплення уніфіка-

торської й русифікаційної політики, зміцненої трактуванням ленінізму як гегемоністської доктрини.

Починаючи з середини 30-х років, радянська влада рішуче взяла курс на деукраїнізацію і мовну асиміляцію, розглядаючи останню як засіб гомогенізації політичного простору й інтеграції народів СРСР в єдину спільноту. Природне прагнення народу до національно-культурного відродження було придушене голодомором, масовими депортаціями, насадженням у суспільстві атмосфери доносів, відвертого пристосуванства. Один з найбільш сумних уроків “розстріляного відродження” полягає у тому, що національно орієнтована еліта не зуміла протиставити диктатові центру дійовий механізм захисту національних інтересів і тому ставала знаряддям у його руках.

Як і всяка припинена згори реформа, українізація повинна була змінитися контрреформою – деукраїнізацією у найгіршому її варіанті. Від декларування своєї прихильності до національних цінностей правляча партія перейшла до відвертого русифікаторства; його знаряддям стала ледь завуальована теза про те, що умовою будь-якого розвитку України є посередництво Москви. Водночас і вся українська термінологія, що відрізнялася від російської, була охарактеризована як “мовне шкідництво” з відповідними політичними наслідками. Винищення інтелектуальної еліти, девальвація наукових знань, насадження аморалізму катастрофічно загальмували розвиток українського суспільства, відкинули його на багато років назад.

Чим збагатив український мовний процес досвід українізації 20 – 30-х рр.? Насамперед він довів можливість ефективного державного впливу на мовні орієнтації населення. Але водночас він показав, що директивні заходи ефективні лише до певної межі і надто слабо діють там, де асиміляційні процеси зайшли вже далеко. По-друге, з'ясувалося, що перехід на природну мову істотно впливає на процеси самоідентифікації. Хоч до даних перепису 1926 року із зазначених вище причин слід ставитися як до вельми відносних, все ж перепис засвідчив: коли бути українцем стало престижно, українцями стали й ті, хто раніше заявляв себе росіянином. Перепис зафіксував 23 218 860 українців

(80% всього населення), 2 677 166 росіян (9,2%) і 1 574 391 єврея (5,4%)⁴³. Те, що на результатах цього перепису позначилися зміни політичної кон'юнктури в Україні, засвідчує, приміром, такий показник: у порівнянні з 1920 роком приріст жителів міст, що вважали себе українцями (1 200 867), перевищив абсолютний приріст населення⁴⁴.

Надалі, як зазначає російська дослідниця Н.Алексахіна, практика “прихованого геноциду” змусила багатьох називатися росіянами задля того, щоб забезпечити відносно нормальне життя собі і своїм дітям. Введення в усі реєстраційні документи відомостей про національність (горезвісний “п'ятий пункт”) збільшило кількість росіян в СРСР на 7 – 8 млн.⁴⁵ Запис у паспорті зовсім не обов'язково відбивав мовну поведінку чи культурну орієнтацію. Для багатьох це була малозначуща умовність або данина моді, усталеним стереотипам.

Проте саме закріплення в паспортах етнічної належності стало віхою на шляху деетнізації. Після того, як правляча партія відмовилася від лібералізаційного курсу у своїй національній політиці і стала на шлях посиленої русифікації, процес пішов лише в один бік: кількість українців зменшувалася, кількість росіян зростала. Перепис 1939 р., дані якого радянський уряд так і не наважився опублікувати, дав уже інше процентне співвідношення українців і росіян в Україні – 76,5 і 13,3⁴⁶. Динаміку спричинив цілий ряд факторів, у тому числі й загибель мільйонів українців внаслідок більшовицьких соціальних експериментів і голодомору. Але безперечно, що істотно вплинула на неї і ситуативна зміна національної самоідентифікації значної частини населення України.

Ще складнішою була ситуація з українською мовою на теренах Західної України, землі якої були поділені між Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною. Варшава однозначно обрала асиміляціоністський політичний курс, виганяючи з ужитку саме слово “українці”, викорінюючи українські назви, витісняючи українську мову зі сфери освіти. Офіційний Бухарест вважав українців “румунами, які забули рідну мову” і діяв відповідно, так що на 1927 р. на Буковині не лишилося жодної української школи. Єдину ук-

раїнознавчу кафедру в Чернівецькому університеті було ліквідовано ще 1919 р. Депо кращим був стан української мови на Закарпатті, де сойм Підкарпатської Русі дістав право “врегулювати питання про мову для цієї території”⁴⁷. Якщо врахувати, що за Австро-Угорщини 62% населення Закарпаття не вміло ані читати, ані писати, зрушення 1920 – 1930-х рр. у справі україномовної освіти слід визнати значними: зросла кількість початкових шкіл, відкривалися курси для неписьменних, організувалися хати-читальні тощо. Але з початку 30-х рр. мовний курс чеської влади різко змінився у бік чехізації.

Щодо мовних стандартів радянської національної політики, то в її перебігу було кілька хвиль відродження інтересу до розвитку культурно-мовних процесів у напрямі “українізації” культурного життя – після інкорпорації Західної України до складу УРСР; у ході Другої світової війни, коли було запроваджено Наркомат закордонних справ України; після XX з'їзду КПРС, коли з'явився ряд нових періодичних видань українською мовою, розпочалося видання Української Радянської Енциклопедії. Але після кожного позірного, розрахованого здебільшого на пропагандистський ефект кроку, починалася нова хвиля репресій, заборон, відвертих русифікаційних заходів.

Про якийсь серйозний теоретичний фундамент тодішньої національної, у тому числі і мовної політики, говорити не доводиться. Величезна література на теми “розквіту і зближення соціалістичних націй” абстрагувалася від дослідження реальних етномовних проблем. До появи на Заході у 60-х рр. наукових шкіл, які запропонували нове бачення етнічності й її ролі в суспільному житті, радянське суспільствознавство поставилося не просто байдуже, але й вороже. Інтерес до етнічності оголошувався у кращому разі засобом применшення ролі класів і класової боротьби в житті суспільства, а в гіршому – інструментом розпалювання націоналістичних настроїв. Не доводиться вже говорити про те, що суспільні науки в СРСР не дали жодного серйозного пояснення феномена криптоетнічності. З часів сумнозвісних дискусій 50-х рр. з питань мовознавства всі вони тією чи іншою мірою виявилися втягнутими у неприродний, вкрай

ідеологізований дискурсивний контекст, підпорядкований завданню обґрунтування месіанської ролі російського народу взагалі і російської мови зокрема. Оскільки звинувачення в буржуазному націоналізмі були надто часто рівнозначні смертному вироку, лінгвістика поповнила список небажаних, проскрибованих наукових дисциплін.

Глибоко закоріненна російська мовна експансія підтримувала у суспільстві ставлення до української мови як меншшовартісної. Активно йшов процес активізації російської термінопрактики, що вело, за Ю.Шевельовим, до втрати власної шкали соціальних цінностей у мові і мисленні⁴⁸. Після інкорпорації Західної України до складу УРСР почався активний процес витіснення галичанізмів з української мови (Шевельов називав цей процес розгаличаненням)⁴⁹.

Звуження комунікативної функції української мови на фоні фальшивих запевнень у тому, що партія вважає необхідним плекати й розвивати українську мову, створили ефект, який мовознавці називають піджинізацією (від pidgin English – спрощеного гібридного варіанту англійської мови). Йдеться про стан своєрідної “безмовності” – такого ступеня спрощення, коли людина послуговується дуже обмеженим набором слів, поєднання яких важко вкласти в систему чи то української, чи то російської мови. Л.Ставицька характеризує суржик як своєрідну напівмову, яка для освічених україномовних людей перетворилася у засіб мовної гри, а для мільйонів менш освічених є єдиною мовою⁵⁰. Проблема суржику у мовному просторі України – одна з найгостріших. Близькість обох мов породжувала віддавна мовні сурогати, і досьогодні створює вкрай болючу проблему “засмічення” української мови русизмами й вульгаризмами.

Подвійні стандарти радянської мовної політики неминуче мали опинитися в епіцентрі дисидентського дискурсу “перебудовних” часів. Однак письменницькому середовищу, що виступило ініціатором руху за відродження української мови, бракувало ясності як у питанні про глибинні причини процесу денационалізації, так і особливо в питанні про шляхи виходу з кризового стану. О.Гнатюк вдалося переконливо простежити процес заміщення радянських міфів но-

вими, базованими на метафорах “духовного” та “мовного Чорнобиля”. “Ідеологічно нейтральне” (Р.Шпорлюк) поняття “Чорнобиль” невдовзі стало метафоричним символом – від екології було перекинуто місток до оборони прав людини, а згодом і до загрози національному буттю України. Однак, констатує О.Гнатюк, як виразна ідеалізація і архаїзація у підходах до суспільної ролі мови (у викладі П.Мовчана українська мова поставала як приклад природної мови демократизму, “космічного явища”), так і надмір гнівних інвектив у бік Москви зменшували суспільний вплив письменницьких зусиль⁵¹. Нечітко розставлені акценти у мовно-захисному дискурсі, тенденції до ідеалістичних, у типово гердерівському дусі, трактувань ролі мови створили ефект “відторгнення” політизованого бачення мовного контексту в середовищі інтелігенції, насамперед технічної. Втім, надання українській мові статусу державної у 1989 р. навряд чи могло б відбутися, якби тема розширення суспільних функцій української мови не прозвучала у дисидентському дискурсі на повний голос.

Закон про мови в Українській РСР, прийнятий під тиском громадськості у 1989 р., кардинально розв’язав проблему державності української мови і заклав міцний фундамент для розширення її суспільних функцій. Формулу державної мовної політики, знайдену в ході “навколомовного” дискурсу, фахівці-конфліктологи характеризують як компромісну, єдино можливу в умовах підпорядкованості республіки союзному центру⁵². Визнання життєдайності та суспільної цінності усіх національних мов сполучалося в ній і з утвердженням державного статусу української мови як одного з вирішальних чинників національної самобутності українського народу, і з кваліфікацією російської мови (поряд з українською) як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР.

Законом забезпечувалися групові права громадян інших, ніж українська, національностей (ст. 3, 11) – аж до застосування в місцях їхнього компактного проживання національної мови більшості населення тієї чи іншої місцевості. Водночас акцент робився і на індивідуальному праві громадянина користуватися будь-якою мовою (ст. 4, 5).

Термінологічний аналіз “Закону про мови” відбиває вузькість того лінгвістичного простору, в якому формувалася система понять, що стосуються національно-етнічної ідентифікації. У ньому зовсім відсутнє поняття “нація”; поняття “український народ”, вжите двічі у Преамбулі, не дає чіткого уявлення про контекст, у якому застосовується (етнічний чи громадянський). Надалі Закон оперує безликим терміном “населення республіки” і розмитим “національності”. Очевидним прогресом слід вважати появу у тексті Закону поняття “національна гідність”.

Незважаючи на певні термінологічні нестикування, які легко пояснюються політичним контекстом доби, прикладне значення Закону виявилось вагомим. Вперше держава не лише прокламувала цінність мови як національного надбання, але й брала на себе зобов'язання виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної. Наголос на виборі мови міжособистісного спілкування громадян України як їх невід'ємному праві засвідчив демократизм Закону. Це загальне положення підкріплювалося зобов'язаннями держави створити необхідні умови для розвитку і використання мов усіх національностей. Фіксувалася неприпустимість мовної дискримінації, будь-яких привілеїв чи обмежень прав особи за мовною ознакою.

Втім, демократичний закон мав і свої вади: він не вимагав обов'язкового знання службовцями української мови, не був підкріплений належною системою механізмів впровадження. Внаслідок цього незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу безліч гострих мовних проблем. Значний ступінь зросійщення населення Сходу і Півдня України і культурно-інформаційний тиск Росії створили проблему неконкурентоздатності українського культурного поля. Розколоте навпіл, воно втрачає ознаки цілісності; поділ культури України на дві складові закріплює відповідний поділ і у надрах суспільства.

Внаслідок цього українська мова поки що слабо справляється з виконанням покладених на неї функцій. Інтегруюча функція мови блокується побутовою російськомовністю міст і суржилом, який домінує у сільській місцевості; інформа-

ційна – вузькістю українського ринку періодики і російськомовністю багатьох комерційних каналів телебачення; акумулятивна (функція збирання і передачі культурно-історичного досвіду) – вкрай недостатнім фінансуванням усієї сфери культури. Роль мови у процесах державотворення якщо і зростає, то темпами, які навряд чи можуть задовольнити суспільство. Адже навіть високі посадовці часто демонструють або нездатність, або небажання оволодіти державною мовою хоча б у тому обсязі, в якому володіють російською.

Не будемо торкатися тут дразливого питання невідповідності інституційної моделі “українського проекту” соціальним очікуванням громадян. Звернемо увагу лише на еkleктичну суміш у масовій свідомості протилежних за своєю природою норм і цінностей – ліберальних, націоналістичних, залишково радянських. У таких умовах проблеми мови, які зазвичай є пріоритетними лише для тієї невеликої частини суспільства, що усвідомлює мову як культурну й екзистенційну цінність, сприймаються як доленосні значно більшою частиною соціуму і, отже, перетворюються у зручний об'єкт для нестримної політизації. Саме це і сталося в Україні: мовна сфера перетворилася на арену ідеологічного протиборства й політичних спекуляцій.

В.Кулик, який уважно досліджує дискурс українських мас-медіа, розглядає мовну проблему в контексті “здорового глузду” і “нормалізації амбівалентності”. При цьому він відмежовує нормальність (як звичайність, прийнятність) від нормативності – перша визнає допустимість більш чи менш *широкого спектра* варіантів, друга розглядає певний стан чи процес як *єдино прийнятний*. Ідеологічно зумовлену відмінність націонал-демократичного і “центристського” дискурсів автор вбачає у тому, що націонал-демократи воліли національної держави з активним використанням етнічної традиції з метою “націоналізації” суспільства; “центристи” ж прагнули радше етнокультурно невизначеної держави, міра українськості якої визначалася б потребами легітимації режиму та збереження суспільної стабільності. Стабільність зберегти вдалося, але ціну за це суспільству довелося заплатити зависоку. Тепер “питання мововжитку

переважна більшість українських громадян сприймає в термінах зручностей і потреб, а не прав, що сприяє делегітимізації обстоювання прав". Для влади й інших політичних сил розігрування "мовної карти" внаслідок цього полегшується⁵³.

Поки що очевидне одне: будь-які спроби вирішити проблему натискними, директивними методами абсолютно безперспективні, зате є сильним подразником для громадської думки. Це легко продемонструвати на прикладі незваженого рішення Нацради з питань телебачення і радіомовлення стосовно стовідсоткової україномовності українського телерадіопростору (квітень 2004 р.). У тому, що російської мови забагато на всіх телеканалах, кожний може переконатися сам. Але сподіватися, що однією чи кількома постановами можна радикально змінити ситуацію, можуть лише безнадійні мрійники (або політичні спекулянти). Природно, що рішення Нацради фактично лишилося на папері. Затемного активно відгукнулася російська Держдума, назвавши його "спробами адміністративного витіснення або заборони російської мови в Україні" і вимагаючи відповідного реагування українських політиків⁵⁴. Не менш подразливою є практика витрачання коштів на українські субтитри в російських фільмах. У кращому разі вони викликають посмішку, у гіршому – роздратування.

Негативний вплив на мовну ситуацію в Україні справляє сильний політичний та інформаційний тиск владних структур Росії. Вже досить давно, принаймні з 1994 р., вони посилено розігрують етнічну карту у формі захисту "співвітчизників" (чомусь саме так воліють державні органи Росії називати всіх етнічних росіян, які лишилися за рубежами Російської Федерації). Офіційні документи РФ – "Стратегічний курс РФ у СНД", "Державна програма розвитку російської мови" та ін. – можна розглядати як зразки того "співвітчизняного" націоналізму, про який писав Р.Брубейкер. Йдеться про намагання перетворити "захист співвітчизників" в одну з форм "етнічного протекціонізму", у засідку та відповідних демаршів.

Про надто розширене розуміння понять "вітчизна", "співвітчизники", яке насаджується в РФ, уже багато написано.

В енциклопедичному словнику "Конституция Российской Федерации" поняттям "вітчизна" позначається "генетичний зв'язок людини з країною, де вона народилася й виросла, з попередніми поколіннями, які жили раніше в країні". У розшифровці Президента РФ В.Путіна ця теза звучить так: "Співвітчизник – категорія далеко не юридична... Це насамперед питання особистого вибору. Питання самовизначення. Я б сказав навіть точніше – духовного самовизначення. Такий шлях не завжди простий. Адже поняття "російський світ" споконвіку виходило за географічні межі Росії і навіть далеко за межі російського етносу".

Про те, що означає поняття "російський світ" у політичному дискурсі північної сусідки, абсолютно конкретно висловила дружина Президента Л.Путіна. Як авторитетний мовознавець вона роз'яснила, що "кордони російського світу проходять по кордонах застосування російської мови". Газета "Известия" дала їй виступу заголовок "Населення – 288 мільйонів" (в самій РФ проживає близько 145 млн. чол.). Очевидно, що в межах кордонів "російського світу" ошиняється і Україна, принаймні її Схід і Південь. Не можна не погодитися з О.Голічевим у тому, що тут ми стикаємося "зі спробою створити нову "п'яту графу", згідно з якою особа ідентифікувалася б не за віросповіданням, як у Російській імперії, і не за національністю, як у Радянському Союзі, а за мовною ознакою". "Захист співвітчизників" справедливо розглядається як елемент зовнішньої політики РФ. Її ідеологічне забезпечення створюється насадженням уявлень про рухомі кордони "російського світу", конфігурація яких здатна змінюватися залежно від кон'юнктури⁵⁵.

Як далеко можна зайти, ідучи цим шляхом, свідчить позиція найбільш шовіністично настроєних російських українофобів. На думку М.Смоліна, упорядника збірника "Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола", "українське питання є сьогодні найбільшою внутрінаціональною проблемою для росіян". "Національно мислячі російські люди, – заявляє він, – зобов'язані заради майбутнього російського народу ні в якому вигляді не визнавати прав на існування за державою "Україна", "українським народом" і "українською мовою". Історія не знає ні

того, ні другого, ні третього – їх немає. Це – фетиші, створені ідеологією наших ворогів”⁵⁶.

Природно, що такі сентенції справляють певний вплив на спрямування діяльності численних російських організацій в Україні. Всі три версії російського націоналізму (слов’янофільська, комуністична та ліберальна) тут обслуговують не стільки інтереси місцевих росіян, скільки політичні інтереси Російської держави. Незалежно від того, які цінності обстоюються – традиційні ідеали общинності, відродження “Союзу рівноправних братніх народів” чи захисту прав людини в Україні – політичні інтереси концентруються навколо збереження домінуючого статусу росіян у мовно-культурній та інформаційній сфері. Особлива небезпека “слов’янської” риторики полягає у її здатності створити напруження по лінії “слов’яни – неслов’яни”, яке в сучасних умовах активізації мусульманського чинника може становити загрозу для етнополітичної безпеки.

Помітна останнім часом активізація “Русского движения Украины” супроводиться, поміж іншим, пошуками теоретичних новацій, здатних окреслити межі російського культурного простору в Україні. Не може не звернути на себе увагу поява в документах РДУ поняття “русский народ Украины”, як і введення ним в обіг терміна “русскокультурные граждане Украины”⁵⁷. Войовниче обстоювання права “російськокультурних громадян” на незнання мови країни, в якій вони живуть, супроводиться звинуваченнями в русофобії, ренегатстві і провокаторстві всіх тих, хто не поділяє поглядів поборників “російської ідеї”. Вимогою двох державних мов певні політичні сили підкріплюють ідею відновлення державної єдності східнослов’янських народів.

Високий рівень російськомовності і незбіг етнічної і мовної орієнтацій становить для України серйозну проблему. Орієнтуватися тут на традиційні моделі європейських суспільств неможливо – поняття етнонаціональної і мовної більшості, які майже скрізь збігаються, у нас істотно різняться. Історія розпорядилася так, що в очах більшості населення культурна близькість важить більше, ніж етнічна. Соціолінгвісти констатують, що сформована впродовж століть російськомовна атмосфера наших міст породжує

ефект мовного диктату середовища: саме вона “зробила російську мову мовою пристосування, а українську – мовою протистояння”⁵⁸. Звідси своєрідний “страх перед мовою і за мову” як психосомплекс сучасного українця, зворотним боком якого є істеричне мовне місіонерство”⁵⁹.

Етнокультурна, у тому числі мовна, біполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві. Але, якщо дійти до суті, дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані не за ознаками мови; вигляду “мовного розколу” набирають полярні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації. Тому спрощені підходи до розв’язання мовних проблем, як правило, дають зворотний ефект. І ті, хто бачить шлях до подолання “мовного розколу” в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їх опоненти, що настійно вимагають визнати російську мову другою державною, об’єктивно сприяють дальшій поляризації соціуму.

Давно пора усвідомити величезну шкоду, яка випливає з перетворення мови на знаряддя політичної боротьби. Українське й російське в Україні настільки тісно переплетені, що багатьом важко визначитися навіть із своєю національною належністю, не кажучи вже про мовні пріоритети. Користування тією чи іншою мовою здебільшого ситуативне; справжньою бідою є таке взаємопроникнення елементів обох мов, яке перетворює побутову мову у “суржик”. Роз’єднуючим фактором в Україні виступає зовсім не мова, а фобії, що виникають на ґрунті штучно підтримуваної ідеологічної конфронтації.

Це не означає, зрозуміло, що мовну політику можна пустити на самоплив. Будучи витвором суспільної свідомості, мова справляє на неї величезний зворотний вплив, і жодній державі не байдуже, якою мовою спілкуються її громадяни. Від “наповнення” цього природного резервуара інформації, зрештою, залежить рівень духовності суспільства, ієрархія його пріоритетів, культура міжособистісних, міжнародних, міжетнічних відносин.

Доводиться визнати, що наш мовний резервуар є українським хіба що наполовину. Дані опитування Фонду “Демократичні ініціативи” і Центру СОЦИС свідчать, що українською мовою спілкуються в сім’ї трохи більше поло-

вини опитаних⁶⁰. У регіональному розрізі різниця ще більш відчутна, що показали, зокрема, дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Застосування під час опитування поняття “мови, якій віддається перевага” (1994 р.) у п’яти східноукраїнських областях дало такий результат: українській мові віддали перевагу лише 14,6% мешканців, хоча назвали її рідною 42,1%, а вважають себе етнічними українцями 59,3%. Ще менше “україномовних українців” виявилось в південному регіоні. Тут українській мові віддали перевагу лише 11,3% опитаних – при 48% тих, хто вважає рідною українську мову і 52,5% етнічних українців. Тим часом у західному регіоні процент тих, хто віддає перевагу українській мові, виявився навіть вищим, ніж процент етнічних українців – 91,6 проти 89,2⁶¹.

На сьогодні ситуація навряд чи змінилася на краще. Показовий факт: на з’їзді місцевих рад, що відбувся у Северодонецьку в листопаді 2004 р., жоден виступ не прозвучав українською мовою. Для характеристики етнічного обличчя більшості населення Сходу і Півдня культурологи вже ввели в обіг штучний етнонім “новорос”. Дехто з російських етнологів йде і далі, конструюючи на основі дифузії російського та українського етносів новий український субетнос “новоросів”, які залежно від політичних чи культурних умов можуть вважати себе або росіянами, або українцями. Навіть ті громадяни східних областей, які володіють українською мовою, сприймають її “як латинь – мертву мову, яку можна вивчити, але ніде використати”⁶².

Особливо складною є мовна ситуація в Криму, де існує, з огляду на російськомовну більшість населення, відмінний від загальноукраїнського мовний режим. Із 606 загальноосвітніх шкіл, що функціонують на півострові, лише чотири з викладанням українською мовою (хоч українців в Криму 760 тис.).

У Севастополі в класах з українською мовою навчання налічується 755 школярів, що становить лише 1,9% від загальної кількості учнів. Книговидання в Криму державною мовою повністю відсутнє. Серед 200 російськомовних видань лише одна тижнева газета (“Кримська світлиця”) виходить державною мовою⁶³.

Проблема вибору батьками тієї чи іншої мови навчання для своїх дітей є частиною більш широкої важкорозв’язної проблеми: чи сполучні між собою обстоювання національної (етнічної) ідентичності і прокламування свободи вибору (у тому числі і відносно того, що входить у комплекс національної ідентичності). Протилежні думки з цього приводу особливо гостро зіткнулися у 70 – 80-х рр. минулого століття, коли у західній філософії почався справжній бум розробки теорій справедливості. У практичній площині це вилилось у дилему: чи повинне ліберальне суспільство обстоювати свободу вибору мови навчання як універсальну демократичну цінність, чи в ім’я захисту національної культури й мови від руйнування воно може знехтувати умовами демократії? Розходження між “лібералізмом автономії” і “лібералізмом терпимості” – фокус багаторічних дискусій, консенсус у яких у жодній країні досі не знайдений. Компроміс знаходиться кожного разу на основі сполучення політичного плюралізму із блокуванням дискримінаційних практик⁶⁴.

В Україні теж багато спорів щодо вибору мови шкільної освіти. Дотримання демократичних норм у цьому питанні для неї обов’язкове – без цього входження в ЄС буде проблематичним. Сьогодні в Україні налічується 21 тис. шкіл, у них функціонує 12 мовних режимів⁶⁵. Співвідношення українських і російських (дані 2002/03 навчального року) – 16937 (3945 тис. учнів) і 1732 (804 тис.). 94 школи працюють румунською, 69 – угорською, 13 – кримськотатарською, 4 – польською, 9 – молдавською мовою. Крім того, у 2242 загальноосвітніх навчальних закладах навчання здійснюється двома й більше мовами. У 156 недільних школах близько 5 тис. учнів навчається мовами етнічних меншин. Таке мовне розмаїття в освітній політиці держави – промовисте свідчення її гнучкості й демократичності, що дає підставу розглядати її як складову етнополітичного ренесансу в Україні⁶⁶. Але те, приміром, що ситуація в Криму є ненормальною і її слід виправляти, самоочевидне. Створення кращих умов для навчання саме в українських школах – лише один з багатьох шляхів розв’язання цієї непростой проблеми.

У своєрідній бікультуральній системі українських міст акумулювання росіянами багатьох цінностей української культури і притаманних українцям зразків поведінки відбувається, як правило, природно й невимушено. Почуття причетності до української держави у них високе. За даними соціологічних опитувань, більшість росіян не відчувають себе в Україні чужими (таку відповідь дали 90% російських жителів Криму, 89% – східного регіону, 86% – у центральних і південних областях, 68-72% – у західних областях). Близько 3/4 опитаних висловили тверде бажання залишитися жити в Україні за будь-яких обставин⁶⁷.

І все ж не можна не зважати на певні психологічні особливості російської спільноти в Україні: дискомфорт, який вона відчула, ставши меншиною, виявився досить стійким свідомісним конструктом. Свій статус росіяни в Україні міцно пов'язують із російською мовою; для 58,9% з них саме вона є пріоритетною серед цінностей самоідентифікації⁶⁸. Не дивно, що в ході політизації російської етнічності проблема статусу російської мови виступає в ролі найбільш ефективного знаряддя тиску на владу. Для українського політикуму питання про офіційну двомовність, тобто про доцільність/недоцільність надання російській мові статусу офіційної чи державної – одне з найбільш конфліктогенних. Особливо актуалізується воно під час виборів, стаючи додатковим козирем у політичній боротьбі. Надуманою цю проблему не назвеш: за даними різних соціологічних опитувань, від п'ятої частини до третини населення України хочуть бачити російську другою державною, майже половина – офіційною (до речі, Конституційний суд ще в грудні 1999 р. зафіксував ідентичність обох термінів). Але питання про статус російської мови надто серйозне, щоб не вирішувати його за допомогою опитувань чи референдумів, тим паче у вирі навколовиборних пристрастей. Абсолютно очевидно, що порушувати його неприпустимо до того часу, поки українська мова не утвердиться як державна в усіх сферах суспільного життя.

У нинішніх умовах, коли українська культура й мова потребують активної державної підтримки, надання російській мові статусу другої державної загрожує не тільки

консервуванням того стану, в якому перебувала українська мова в Радянському Союзі, але й реальним витісненням української мови із вжитку більш розвинутою і престижною у міжнародному плані російською мовою.

Компромід у цій непростій ситуації можна було б знайти на основі підходів, запропонованих Європейською хартією регіональних або меншинних мов, ратифікація якої стала одним із зобов'язань, взятих Україною при вступі до Ради Європи. Хартія пропонує широкий діапазон заходів підтримки регіональних мов та мов меншин. Вона ніякою мірою не посягає на прерогативи державних мов; водночас її тлумачення допускають рівноправність двох офіційних мов. Проте під час ратифікації Хартії владні структури України вкотре продемонстрували свою невисоку політичну культуру і нерозуміння суті і спрямованості положень, що містяться в Хартії. Почалося з малого і, здавалося б, несуттєвого: було невдало перекладено назву Хартії. В українському варіанті вона подається як “Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин” (і навіть як “регіональних мов або меншин”⁶⁹), тоді як у адекватному перекладі мало б йтися про меншинні (міноритарні) мови, тобто мови, сфера застосування яких під тиском уніфікаційних процесів різко звужується. Якби переклад був адекватним, в перелік мов, що потребують захисту, навряд чи потрапила б російська; натомість існувала можливість закріпити її статус якимсь іншим способом. Це зняло б величезну політичну напругу навколо ратифікації Хартії і водночас відкрило б шляхи для вирішення мовної проблеми у комплексі. Тепер же доведеться спрямовувати з державного бюджету на підтримку російської мови ті додаткові кошти, які мали б витратитися на підтримку української.

На думку І.Кураса, “мовну політику України на загальнодержавному рівні загалом можна схарактеризувати як помірковано-обережну й недостатньо послідовну з прагненням до уникнення радикальних заходів”. Навіть прийняті положення нормативних актів часто не виконуються. В регіональному аспекті ситуація характеризується серйозними розбіжностями у мовній політиці місцевих органів виконавчої і представницької влади. Нездоровий ажіотаж

навколо мовних проблем свідомо підтримується певними політичними силами – як тими, що прагнуть представляти інтереси етнічних росіян та російськомовного населення в цілому, так і тими, хто обстоює інтереси українців як основної нації країни. З одного боку постійно лунають заяви про “насильницьку українізацію”, з іншого – висновки про дедалі загрозливіше становище української мови, стан якої інколи визнається навіть гіршим, ніж він був за радянських часів. Здійснюються спроби виведення тієї частини етнічних українців, які віддають перевагу спілкуванню російською мовою, в якусь окрему етнічну групу. Однаково необхідна, наголошує автор, і ефективна мовна політика держави, і тактика виваженості, тверезої збалансованості в підходах з боку тих чи інших кіл мовного соціуму⁷⁰.

Підсумовуючи сказане вище, зауважимо: стан мови в державі є похідним від її політики. За роки незалежності в Україні багато зроблено для подолання спадщини денаціоналізації. Входить у трудове життя нове покоління громадян, вихованих у системі україномовної освіти, і питання пріоритетності державної мови для нього вже не стоїть. Можна сподіватися, що через кілька років градус полеміки навколо статусу російської мови в Україні стане істотно нижчим; із зменшенням кількості не володіючих українською зростатиме чисельність тих, хто твердо ідентифікує себе з українською поліетнічною нацією. А політики мають тим часом подбати, щоб “мовні війни” не розпалювалися штучно, на догоду грушовим інтересам і політичним амбіціям. А як це досі робиться, можна конкретніше показати на прикладі перетворення оціночно нейтрального поняття “двомовність” у знаряддя політичної боротьби.

3. Проблеми двомовності в Україні і напрями коригування мовної політики

Незавершеність процесів культурно-мовної ідентифікації і вузькість україномовного освітнього й інформаційного простору переросли в Україні в серйозну політичну проблему, оскільки поглиблюють процеси відчуження населення від влади. Стан, коли “державна й суспільство чи не на половині території країни говорять різними мовами”, В.Кулик

охарактеризував як загрозливий для суспільної стабільності та національної ідентичності ще 5 років тому⁷¹. Відтоді ситуація навряд чи істотно змінилася. Зате небачено загострилися навколомовні політичні дискусії, які створюють у суспільстві відчуття тривожної непередбачуваності. Символічна функція мови зростає в міру нагнітання політичних пристрастей і сама стає каталізатором нових суспільних збурень. Досить згадати, як сколихнула соціум висловлена прем'єр-міністром В.Януковичем власна думка щодо надання російській мові статусу другої державної.

Безкінечні дискусії про вади двомовності й інформаційний тиск Росії обертаються у дуже вузькій площині. Полярне протистояння позицій двох основних мовних груп, умовно визначених як українофони і русофони, нагадує найчастіше “діалог глухих”. Ключовим поняттям у цьому протистоянні виступає категорія двомовності, точніше, сукупність евфемізмів, які застосовуються на її заміщення. Час від часу, особливо в ході передвиборних марафонів, цей діалог переходить у стадію “мовних війн”, які збільшують потенціал напруги у і без того поляризованому суспільстві.

Своєрідний глухий кут, у який зайшли дискусії з проблем двомовності в Україні, пояснюється насамперед крайнім ступенем політизації цього поняття. Поняття “двомовність” в Україні давно втратило той реальний зміст, який воно має в усьому цивілізованому світі. Мова однозначно виступає в ролі знаряддя політичної боротьби, а аналіз “драматургії” політики здебільшого зводиться до вияснення підґрунтя інтриг політичних антагоністів. Констатуючи незаперечний факт – люди втомилися від спекуляцій – варто заглянути за лаштунки політичної кухні і переконатися, що проблема ієрархії мовних уподобань значно складніша, ніж це уявляється на перший погляд.

Насамперед поглянемо на термінологічний бік справи. Що таке двомовність у загальноприйнятому в світі сенсі? Двомовність, білінгвізм – це всього лиш одночасне або поперемине користування двома мовами – як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, а може бути спричиненою певними обставинами, корені яких сягають у минуле.

Приміром, двомовність у Канаді – це наслідок освоєння країни двома потоками мігрантів – франкомовних та англомовних. На суспільному рівні двомовність може породжувати певні незручності і навіть міжетнічні тертя, але коли вона не стає об'єктом політичних ігор, породжувані двомовністю проблеми розв'язуються на компромісних засадах.

В Україні поняття “двомовність” давно стало полісемантичним і неймовірно розмитим. За В.Лісовим, воно може означати: 1) фактичне володіння двома мовами; 2) фактичне володіння і застосування різними групами населення лише однієї з двох мов; 3) використання у державних установах будь-якої з двох мов; 4) обов'язкове володіння двома мовами для державних службовців⁷². До цього переліку можна було б додати ще: належність до двох культурних традицій; формулу для маскування неприйняття української мови і небажання її вивчати; загрозу мовному суверенітетові. В.Котигоренко бачить останню, поміж іншим, у суржикізації мовного простору: “двомовність свідчить не лише про належність частини українського соціуму до двох культур, а й про включеність чималої людності у поле маргінального безкультур'я”⁷³.

Не торкатимемося тут ще одного значення поняття: терміном “офіційна двомовність” останнім часом прийнято позначати напрям державної політики, спрямований на надання (чи не надання) російській мові статусу державної чи офіційної. Мова про це вже йшла вище.

Зрозуміло, що коли поняття стає настільки багатозначним, воно неминуче набуває метафоричного, або й міфологічного звучання. Сюжетна структура такого міфу будується на опозиції добре/погано, щедро приправленій “патріотичною” риторикою. Обурення “націонал-патріотів” виливається у форму зображення двомовності у вигляді “історичного прокляття України”⁷⁴. “Ситуація двомовності, – вважає Л.Танюк, – є неприродна, нестабільна, навіть загрозна та руйнівна, вона визначається не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою, яка триватиме доти, доки на території держави не перемаже одна мова”⁷⁵. В контексті російського етноорієнтованого дискурсу поняття “дво-

мовність” використовується для обґрунтування претензій на державний статус російської мови, визнання росіян державотворчою нацією, незастосування до них статусу національної меншини. Кредо російськомовних інтелектуалів: “не допускати поступового витіснення російської мови з культурного простору України. Наша країна повинна назавжди лишитися, переважно, країною двох культурних сфер, дружніх одна щодо одної”⁷⁶.

Щоб вивести дискусію на теми двомовності за межі імперативів, слід насамперед визначитися із сутнісним наповненням поняття. Фахівці-філологи застосовують різні типології двомовності. В основу запропонованих О.Чередищенком покладено класифікації за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність⁷⁷.

Отже, коли говоримо про двомовність, треба чітко уявляти, про що конкретно йдеться: про індивідуальну (особистісну) чи колективну (масову, суспільну) двомовність? Про координативну чи субординативну, активну чи пасивну двомовність? І обов'язково визначатися з оціночними характеристиками не тільки співвідношення і співдії двох або багатьох мов у суспільстві, але й переваг чи вад білінгвізму.

Щодо індивідуальних вимірів двомовності, то тут її позитиви порівняно з вадами очевидні. Мовна свобода – величезне благо, один із вершинних здобутків цивілізації. Поміляються ті, хто вважає, що вільне володіння і часте користування другою мовою у чомусь ущемлює людину, знижує рівень її патріотизму. Навпаки, плекати одномовність – те ж саме, що зводити тюремні мури. Двомовність – чинник інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення.

Одномовне середовище звучує кругозір, перешкоджає об'ємному сприйняттю фарб сучасного світу. Вершинні здобутки української культури – твори Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки – були б немислимі без оволодіння геніями українського слова багатствами світової культури, і російська, німецька та інші мови відкривали їм вікно у світ. Варто прислухатися до думок з цього приводу російського критика й есеїста М.Епштейна, який живе в Америці. “Ефект двомовності схожий з ефектом стереомузики або стереокіно: звук і зображення раптом здобувають чарівний об'єм... Подібно до того, як для повноцінного фізичного сприйняття предмета людині дані парні органи відчуттів, так дані йому, як мінімум, і дві мови для об'ємного, “бінокулярного” сприйняття думки... Свобода, якою вона постає на рубежі нового віку, невіддільна від двомовності і двокультурності”⁷⁸.

Двокультурність і двомовність виконує і ще одну важливу функцію – вона допомагає позбутися міфічних комплексів національної мегаломанії, психологічного нарцисизму. Знайомство з цінностями іншої культури робить людину більш терпимою й більш сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. Очевидно, що в інтелектуальному змаганні людина, яка знає кілька мов і завдяки цьому вільно орієнтується в Інтернеті, в масиві іншомовної літератури, завжди виграє порівняно з орієнтованою на одномовність.

Було б необачно, зрозуміло, не бачити у цьому процесі своїх підводних рифів. Вони, як правило, підстерігають людину у зоні прикордоння – саме тут напівзнання часто обертається відчутними втратами. Близькість української і російської мов постійно загрожує розмиванням межі культурних мутацій, створює проблему суржику. Ситуація в багатьох міських школах, де учні розмовляють між собою російською, а вчать писати українською, здатна стимулювати напівграмотність значної їх частини. Е.Огар називає цю ситуацію “штучною двомовністю”; “і для учнів і для вчителів україномовним є лише урок... При дослідженні мовленнєвої поведінки всіх учасників навчального процесу не полишає відчуття граничної умовності, “неправдивості” всього, що відбувається навкруг”⁷⁹.

В розробках канадської лінгвістичної школи, яка спеціально займається проблемами двомовності в освіті, чітко окреслено шляхи мінімізації вад двомовності на особистісному рівні. Важливо, по-перше, щоб друга мова засвоювалася одночасно з першою у ранньому дитинстві – тоді людина впродовж усього життя не відчуває мовних труднощів і легко переходить з однієї мови на іншу. Якщо ж другу мову дитина, що виросла в одномовному середовищі, починає засвоювати лише у школі, вона, як правило, рідко використовує її у побуті, віддаючи їй перевагу на рівні офіційних контактів і соціальних функцій. По-друге, необхідно забезпечити учням природне занурення в іншомовне середовище. Термінами “іммерсія” та “субмерсія” позначаються форми двомовної освіти, за яких забезпечується викладання всіх або більшості дисциплін мовою, яку учень сприймає як іноземну⁸⁰.

Досвід США, де широко практикується двомовна освіта для етнічних меншин у державних школах і де такий тип освіти розглядається як бікультурний, незаперечно свідчить про переваги відкритого типу білінгвальної освіти, орієнтованого на міжкультурну інтеграцію. Навпаки, ізолюючий тип білінгвальної освіти, який практикується в Баварії і віддає перевагу освіті дітей з етнічних меншин виключно рідною мовою, розрахований на їх майбутню рееміграцію і має, за оцінками фахівців, ознаки сегрегації⁸¹. Для України з її специфічною мовною ситуацією оптимальним є т.зв. зберігаючий білінгвізм, який передбачає оволодіння одночасно двома мовами. На відміну від т.зв. витісняючого білінгвізму, оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної, материнської мови. Але проблема, яка з двох мов є для двомовної людини основною, залишається і часто важко піддається однозначному визначенню. Характер співіснування двох мовних кодів у свідомості індивіда великою мірою залежить від умов засвоєння нерідної мови і мовного середовища.

Дослідження комунікативного аспекту функціонування української мови в умовах масової двомовності передбачає серйозний аналіз як проблем мовної компетенції людини, так і причин, які зумовлюють вибір тієї чи іншої мови в

реальній комунікативній ситуації. У мозку кожного білінгва співіснують дві мовні системи – як своєрідний психофізіологічний механізм, який включається залежно від потреби. Застосовуючи одну з них, індивід виходить із власної мовної компетенції, мовної компетенції співрозмовника, мовного оточення, власного уявлення про престиж тієї чи іншої мови. Те, що лінгвісти називають кодовими переключеннями – явище повсюдне, повсякденне і загалом природне. Неприродним є поширений в містах України (крім західноукраїнських) тип білінгвізму, який фахівці визначають як асиметричний – з асиметрією на користь російської мови. Мова телебачення – яскравий показник того, що справжня двомовність з вільним володінням обома мовами для України поки що віддалений ідеал.

Мінімізація вад двомовності на індивідуальному рівні має полягати у наполегливому вихованні культури мови. Очевидно, що це завдання потребує серйозного наукового обґрунтування, чималих зусиль і не менших коштів. Кожна мова, за Б.Олійником, має свій темпоритм розвитку. І змінюється він природним чином, а не під дулом пістолета. Подолання своєрідного “мовного нігілізму” не може відбутися без активної участі держави і фахової допомоги політологів. Ще два роки тому Б.Олійник звертався до Президента, Прем’єр-міністра і Голови Верховної Ради України з рішучою вимогою – створити Комітет захисту української мови, скориставшись хоча б французькою моделлю⁸². Результат, здається, поки що нульовий.

Щодо двомовності на суспільному рівні, то тут справа стоїть складніше. Проблема двомовності для соціуму – це не стільки проблема вільного вибору, скільки спадок минулого, який не так легко подолати. Вище вже йшлося про те, що українська культура довгий час сприймалася як дочірня по відношенню до російської і була такою, оскільки аж до кінця ХІХ ст. творилася, за нечисленними винятками, російською мовою. Виокремлення і розмежування – процес болісний сам по собі, але в нашому випадку він був ускладнений, з одного боку, офіційним невизнанням українського етносу і української мови в Російській імперії, а з другого, нерозвинутістю української національної свідо-

мості і глибиною асиміляційних процесів. Оскільки обґрунтувати своє право на рідну мову українцям впродовж десятиліть доводилося в обстановці шаленого несприйняття всього українського у широких колах російського суспільства, в українській національній ідеї постійно був присутній присмак оборонності. Інтелектуальне українсько-російське протистояння з емоційними зривами з обох боків було звичним фоном українського життя. Незалежно від того, були процеси асиміляції викликані практичними потребами і в основі своїй добровільними, чи виступали як результат планованої насильницької русифікації, їхній вплив на самосвідомість і національне буття українського народу виявився руйнівним.

Радянський режим, попри постійні заяви про розквіт культур, реально прагнув одноманітності й одномірності. Він всіляко обмежував контакти із зовнішнім світом, не хотів бачити себе збоку. Одномірна, зарозуміла радянська цивілізація була приречена на загибель не в останню чергу самим фактом своєї одномірності. Така сама доля уготована й будь-якій країні, в якій палка любов до свого затьмарює розуміння іншого.

Близькість російської й української мов і тривала нерозвинутість української правописної традиції стали чинником активного засвоєння українцями цінностей російської культури; остання виступала для них здебільшого у ролі ретранслятора загальнолюдських цінностей. Ігнорувати цю обставину, сподіваючись на швидку зміну мовних пріоритетів – значить робити небезпечну помилку. Подобається це нам чи ні, але двомовність в Україні сьогодні є реальністю, з якою не можна не рахуватися. За переписом 2001 р. українці складають 77,8%, а росіяни – 17,3% населення. Українську вважають рідною 67,5% населення, російську – 29,6%. Російська мова є рідною для 14,8% українців, українська – для 3,9% росіян⁸³. Реальні мовні орієнтації в суспільстві виявляються дещо іншими.

Щоб з’ясувати реальні тенденції розвитку мовної ситуації в Україні, соціологи пропонують аналізувати мовну практику за такими критеріями як національне самовизначення, уявлення про рідну мову, мова спілкування в родині, мовні

преференції у роботі з документами. При цьому доводиться рахуватися з тим, що для багатьох етнічних українців сама проблема визначення рідної мови виявилася непростою. За висновками лінгвістів, рідною для людини є материнська мова – та, яку вона найчастіше чує в дитинстві. Чи у багатьох сім'ях у містах Півдня чи Сходу України діти чули українську мову? Анкетні відповіді про рідну мову завжди дуже суб'єктивні – одні орієнтуються на національність, яка донедавна фіксувалася в паспортах, другі – на дитячі спогади, треті дають відповідь, якої від них найімовірніше очікують інтерв'юери.

Інколи соціологам доводиться виявляти справжні чудеса винахідливості, щоб встановити реальні мовні пріоритети конкретної людини. В анкетах фігурують питання про мову спілкування в сім'ї, на роботі, мову повсякденного спілкування. З'явилося поняття функціональності вибору мови. Часто мовні уподобання визначаються на основі того, якою мовою респонденти воліють заповнювати пропонувані анкети.

На наш погляд, точніше мовні уподобання можна було б визначати на основі аналізу зміни пріоритетів залежно від віку людини. Приміром, запитувати про переважну мову спілкування в ранньому дитинстві, у роки навчання, у зрілому віці. Очевидно, що більшості городян середнього і старшого покоління (за винятком Західної України) довелося опановувати українську мову уже у зрілому віці (або лишитися російськомовними). Мешканці сіл, потрапивши на навчання або роботу у міста, повинні були, як правило, розставатися з україномовністю і нашвидку оволодівати російською. І в тому, і в іншому випадку, проблема суржику виявилася надто болючою і нині є індикатором деінтелектуалізації. Цей, за визначенням О. Пахльовської, “абсурдистський інтерслов'янський волапук”⁸⁴ є, крім усього іншого, показником прогресуючої маргіналізації суспільства.

Сьогоднішня українська двомовність – прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в рамках двох культур і двох багато у чому відмінних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання залежно від обставин тієї чи

іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов і орієнтацій.

У цьому контексті те, що ми найчастіше іменуємо двомовністю – належність до двох культурних традицій – не якимось самостійним явищем, а наслідком масової етномаргінальності і пов'язаного з нею психологічного роздвоєння. Ніякі суб'єктивні побажання і навіть реальні “підтримчі заходи” щодо української мови швидко змінити ситуацію не в змозі. Лабільність і нестійкість триватиме доти, доки не буде подолана криза ідентичності. А значить, ще досить довго.

Драматизувати такий стан, безумовно, не варто. Погодимось із знавцем стану української етноконфліктності В. Котигоренком: “двомовність є одним з показників культурної плюралістичності України, що сприяє розвитку суспільства шляхом взаємозбагачення здобутками. Ця культурна плюралістичність є одночасно й показником плюралістичності цивілізаційної”. Чинники, які в умовах бездержавності визначали слабкість націєтворчого потенціалу української культури, із здобуттям українською мовою державного статусу дають додатковий імпульс розвитку культурного поля України на основі взаємозапіднення⁸⁵.

Чому ж в українському суспільстві домінують здебільшого спрощені, емоційні підходи до оцінок двомовності? Згаданий автор бачить їх у залишковій консервативності етнічного нарцисизму і політизації етнічних чинників. Підтвердженням цього висновку можуть бути матеріали парламентських слухань з питань української мови (березень 2003 р.). Полеміка велася навколо омріяної україномовності, причому переважна більшість дискутантів апелювала не до науки, а до генетичних кодів та патріотичних почуттів. Слухання показали, що в Україні мовне питання не є пріоритетним серед тих, які найбільше хвилюють суспільство. Але воно зручне для політизації і тому з'являється на поверхні щоразу, коли певні політичні сили намагаються спрямувати суспільну увагу вбік від більш насущних проблем. Нагнітання пристрастей навколо двомовності створює викрив-

лений політичний простір, збільшує потенціал етноконфліктності. Небезпеки, які з цього випливають, легко оцінити на фоні того факту, що “мовна карта” в Україні має і власний геополітичний вимір, використовуючись як додатковий засіб “прив’язки” України до Росії.

Глухий кут, у який здебільшого заходять мовні дискусії, впливає з різних відправних установок їх учасників. Перші виходять із пріоритету *групових* прав і вважають першочерговим завданням відновлення історичної справедливості щодо титульної етноукраїнської спільноти. Другі орієнтуються на свободу самовизначення *індивідів*, виступають проти ущемлення особистісних прав русофонів у процесі звуження сфери застосування російської мови. Завдання узгодження індивідуальних і групових прав у мовній сфері Конституційний суд своїм рішенням від 14 грудня 1999 р. розв’язав на користь групового права етнічних українців, закріпивши виняткову державотворчу роль української нації і державний статус української мови як “обов’язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя”. В такий спосіб адміністративні заходи щодо розширення меж застосування української мови набули найвищого рівня правової легітимності, хоч авторитетні політики і правники мають обґрунтовані сумніви як у їх практичній здійсненості у зазначеному обсязі, так і у коректності таких тлумачень Ст. 10 Конституції, які відтворюють на новому інтерпретаційному рівні її непослідовність і суперечливість⁸⁶.

Рішення КС, однак, не заблокувало потік правової аргументації за державну українсько-російську двомовність, причому ліберальний принцип індивідуального вибору доповнюється в ній і посиланнями на колективні права російськомовних груп. Свідченням цього може бути аналіз альтернативних урядовому проєктів Закону про мови, поданих на розгляд Верховної Ради⁸⁷.

Отже, суспільна двомовність – явище неоднозначне, вона має свої плюси і мінуси. Акцентувати лише на останніх навряд чи коректно: адже часто двомовність являє собою великий крок уперед порівняно з одномовністю. Приміром, у Криму, який є по суті одномовним, двомовність була б великим кроком у напрямі подолання фактичної російської

одномовності і водночас, що не менш важливо, дійовим чинником культурного взаємозбагачення.

Те, що мова, яка у всіх народів є засобом спілкування, в Україні перетворилася у фактор відчуження, Ліна Костенко вважає комунікативною катастрофою. Хронічна хвороба нації, джерелом якої є втрата значною частиною українців своєї національної ідентичності, призвела до занепаду мовної культури, засилля суржику і зрештою до такого стану, коли мова вже не є ресурсом для розвитку України. Для лікування цього патогенезу, вважає поетеса, потрібна шокова терапія, яка вимагатиме зусиль всього соціуму і нової якості мислення⁸⁸.

Що об’єктивно заважає перетворенню української мови у повноцінну державну? Насамперед, інерція провінціалізму, особливо притаманна свідомості людей старшого покоління, що працюють у науково-технічній сфері. Тим, хто навчався і опановував вершини професійної майстерності у російськомовній системі координат, важко перейти на українську науково-технічну термінологію. Науковців можна зрозуміти: для того, щоб вийти за межі вітчизняного наукового простору, їхні праці мають бути оприлюднені або англійською (що надто проблематично), або принаймні російською. Інакше коло їхніх читачів залишатиметься надто вузьким.

По-друге, звужує простір застосування української мови суто психологічний чинник: те, що потребує додаткових зусиль, викликає напівусвідомлений протест. Навряд чи хтось із депутатів чи членів уряду органічно нездатний впродовж року-двох опанувати українську мову на рівні вільного володіння. Очевидно, в душах багатьох із них існує якась непереборна “налаштованість проти”, яка змушує переходити на російську при найменшій можливості.

По-третє, доводиться враховувати і певну недосконалість української офіційно-ділової і наукової мови. Деякі основоположні поняття висловити українською мовою взагалі неможливо. Приміром, категоріальний апарат політичної науки України хибує на відсутність основоположної категорії, що відображає моральні потреби суспільства. Йдеться про введену німецькою класичною філософією категорію

Sittlichkeit (рос. нравственность), яка дуже приблизно перекладається українським поняттям “моральність” (філософи виходять із скрутного становища шляхом запровадження неблагозвучного поняття “моральнісність”)⁸⁹. Немає в українській мові і належного відповідника російському поняттю “нравы”. Поняттям “звичаї” зміст останнього передається дуже приблизно, а словосполучення “обычаи и нравы” взагалі не піддається адекватному перекладу. Тим часом ще класична соціологія (В. Самнер) чітко розрізняла звичаї (usages) і нрави (mores). Звичаї – просто елемент побуту і закорінені в минуле стереотипи поведінки, тоді як нрави – це ті звичаї, які санкціоновані суспільством і стали елементом ментальності і мірилом моральності. Грамотно передати цю відмінність українською мовою неможливо.

Своє бачення шляхів виведення української мови із глухого кута безплідних дебатів Кабінет Міністрів висловив у Державній програмі розвитку й функціонування української мови на 2004 – 2010 рр., затвердженій його постановою від 2 жовтня 2003 р. Щоправда, розробка проекту Концепції розвитку української мови в ній лише передбачена. Отже, навіть маючи державну програму, управлінці і лінгвісти ще повинні визначитися: що ж треба робити, щоб українська мова справді стала державною? Здається, для цього є все – тисячі україномовних закладів освіти, сотні українських журналів і видавництв, десятки спеціалізованих наукових установ і кафедр мовознавства. Сьогодні вже недоречно посилатися на непорядкованість наукової термінології – академічний російсько-український словник і десятки спеціальних словників наукової термінології, що вийшли за роки незалежності, забезпечують адекватність перекладів і точність тлумачень. Чимало виходить різнопрофільних російсько-англійсько-українських тлумачних словників. На компакт-диску українським мовно-інформаційним фондом випущено інтегровану лексикографічну систему “Словники України” (понад 150 тис. слів)⁹⁰.

І все ж фахівці констатують, що українська мова поки що є функціонально неповною, оскільки такі важливі сфери, як наука, освіта, медицина, військова справа, спорт досі не забезпечені належною українською лексикографічною під-

тримкою. Якщо Франція, приміром, має сучасний і функціонально повний національний мовний фонд обсягом у 150 млн. слововживань, то Україні до створення вітчизняного аналогу ще далеко. Не має вона і єдиної концепції практичного термінознавства. Актуальними лишаються завдання формування україномовних державних стандартів, створення комп’ютерного термінологічного банку даних, заснування державного Фонду українського словникарства. Порушується питання про створення комісії оперативного мовного реагування, до повноважень якої входила б наукова оцінка найновіших мовних явищ і лексичних одиниць, які стихійно виникають у сучасній українській мові⁹¹.

Головною ж проблемою для України у мовній сфері лишається асиметричність її міського мовного простору – на користь російської мови. Результати перепису 2001 р. засвідчили, що функцію мови міжнаціонального спілкування в Україні більш активно виконує не державна – українська мова, а російська. 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що мешкають в Україні, назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною у тих же групах відповідно 17,5%, 13,4%, 4,8%, 4,5%, 5%. Виняток становлять лише поляки, 71% яких назвали рідною українську мову і лише 15,6% – російську⁹².

Навряд чи цієї асиметрії можна позбутися на шляхах простої передислокації коптів в україномовну сферу. Проблемі треба вирішувати не у вузькомовному, а в широкому інтелектуальному, культурному, інформаційному полі. Оскільки мовна проблема – це одна з граней кризи ідентичності, то успішно долатися вона може лише у цьому контексті, на шляхах розвитку національного інтелекту та інформаційних структур, у ході формування національної, громадянської ідентичності.

Тим більш марно сподіватися на ефект якихось “натискних” заходів. Безумовно, має рацію Р.Кісь, коли пише, що “механічне” (інструментальне) вживання української мови з обов’язку, ситуативно, тільки як засобу здобуття суспільного статусу, або ж тільки як фактора, що може створити додаткові шанси у просуванні щаблями у площині так званої вертикальної мобільності, аж ніяк не включити ор-

ганічно мовця в український комунікативно-культурний світ, не допоможе мовцеві втаємничитися в ту щонайтоншу (значною мірою імпліцитну) мережу *sensiv*, із яких зітканий український лінгвокультурний простір". Тому проблема формування у містах органічно українського культурно-побутового середовища "є проблемою цілісності, ба навіть самого історичного буття, української нації як окремішнього історико-цивілізаційного суб'єкта, а з іншого боку, це проблема національної безпеки"⁹³.

Де ж вихід із непростой ситуації? Хотілося б сподіватися, що емоційне піднесення, яким супроводилася "помаранчева революція", сприятиме подоланню кризи ідентичності і природному розширенню україномовного простору. Але оскільки українська мова – це насамперед проблема східних і південних регіонів, можна передбачити і зворотний процес – демонстративну відмову і від тих плацдармів україномовності, які утвердилися за роки незалежності внаслідок чималих зусиль регіональних владних інститутів. Ерозія українського комунікативного середовища у цих регіонах відбувається як внаслідок посилення інформаційного тиску Росії, так і під впливом незважених заяв впливових українських інтелектуалів, які називають російську "мовою попси і блатняка".

Зрозуміло, що криза ідентичності долатиметься тим успішніше, чим менше звучатиме таких заяв. Протиборствуючі сторони мають нарешті зрозуміти, що рівень національної самосвідомості визначається не побутовою мовою, принаймні не лише нею. Вербальна поведінка громадян під час кризи кінця 2004 р. засвідчила, що і "українофони" й "русофони" здатні об'єднуватися навколо значущих для них цінностей справедливості й свободи. Рівень їхньої толерантності виявився на порядок вищим, ніж той, який демонстрували політичні лідери.

Якою має бути роль науки у подоланні дисфункціональності українського інформаційного поля і творенні повноцінних локусів українського культурного життя? Відрадно, що наша молода лінгвокультурологія сміливо аналізує далеко не однорідний спектр мовленнєвої діяльності, вдумливо шукаючи закономірності розвитку інформаційного потен-

ціалу і пропонуючи власні моделі творення модерного українського урбанізму як психокультурного та лінгвокультурного середовища. Одна з них у викладі Р.Кіся має такий вигляд: здійснення на всіх рівнях та в усьому соціокультурному просторі державної програми деколонізації культурно-цивілізаційного середовища України, насамперед деколонізації та дерусифікації українського міста⁹⁴.

Тут саме час замислитися: чи можуть гасла деколонізації й дерусифікації бути фундаментом модерного українського урбанізму? І чи не стає сам "антиколоніальний" дискурс гальмом на шляху подолання кризи національної ідентичності? Очевидно, що часто вживана дефініція Радянського Союзу як імперії і України в її складі як колонії має право на існування лише як метафора. На думку О.Субтельного, застосовувати цей термін без застережень – значить визнати, що більшовицька революція означала реставрацію імперії. Проте модель імперії не може цілком замінити підхід до радянської держави як до експерименту радикальної перебудови суспільства. В Радянському Союзі поєднувалися і новаторські (радянські), і традиціоналістські (імперські) елементи, і саме непереможний конфлікт між новаторськими і традиціоналістськими елементами привів зрештою до краху радянського експерименту⁹⁵.

Оригінальний підхід до оцінки радянського експерименту в рамках 20-х рр. запропонував нещодавно Т.Мартін. СРСР він називає "імперією позитивної дії", причому саме у цій "позитивності" бачить принципову відмінність Радянського Союзу від колоніальних імперій. На думку Мартіна, Радянський Союз взагалі не слід називати імперією – це була перша у світі поліетнічна держава, яка принципово визначила себе антиімперською. Застосування аналітичної категорії "імперія" до вивчення СРСР не має сенсу, – не в останню чергу тому, що в умовах позитивної дискримінації національна належність перетворилася в елемент індивідуального капіталу, який міг істотно полегшити доступ до освіти та інших ресурсів. У рамках такої політики державотворюючий народ – росіяни – повинні були ідентифікувати себе з "імперією позитивної дії" на шкоду власним національним інтересам⁹⁶.

Вище вже йшлося про роль метафоричного моделювання і мовних ігор у конструюванні ідеологем. Метафоризація понять “імперія” і “колонія” стосовно СРСР була елементом пострадянської міфотворчості і свою ідеологічну роль відіграла. Нині настав час відповісти на питання: чи не перейдено вже допустиму межу метафоризації принаймні у зображенні України колонією Радянського Союзу? Здається, що коли обігруються метафори “імперія”, “колонія” у характеристиках зовсім недавнього минулого і навіть в аналізі сучасних суспільних процесів, створення образу підміняє глибину смислів. Своєрідна мовна гра зумовлює зворотний хід думки – не від складного системного аналізу до зрозумілого образу, а навпаки – від “красивого” образу до псевдосистеми.

Там, де маємо справу з метафорами, будь-яка дискусія є невдячною справою. Цілком згодна з думкою Я.Грицака: розрізнення “метрополії” й “колонії” залежить не від їхніх об’єктивних ознак, а від людини, яка здійснює цю операцію⁹⁷. І все ж здається корисним, не претендуючи на володіння істиною в останній інстанції, більш пильно придивитися до того контексту, в якому впродовж усіх років незалежності обігрується метафора “постколоніального синдрому”. Бо неточний діагноз здатен заганяти хворобу вглиб.

Ідея зображення України у вигляді колонії радянської імперії не могла не виявитися спокусливою в атмосфері суцільного переосмислення (найпростішим шляхом зміни плюсів на мінуси) всього радянського минулого на рубежі 80-х і 90-х рр. Вигадувати нічого не доводилося – констатація колоніального статусу України виразно прозвучала ще у націонал-комуністичному дискурсі 20-х рр. (П.Волобуєв), а оновлені кліше цієї версії можна було легко знайти у доробку західної радянології. Приміром, у Р.Пайпса імперський синдром не лише подавався у вигляді синоніма експансіонізму, але й виводився з іманентних рис російської національної самосвідомості. Перенесення цієї ідеї на український ґрунт добре вписувалося як у структуру загального демонтажу радянських історіографічних канонів, так і в інструментарій легітимації незалежності. На фоні прокламованої деідеологізації воно працювало на створення

того стандартного патріотичного канону, який визначив обличчя нової української історіографії.

Варто, однак, згадати, що теза “Україна – колонія СРСР” зовсім не була аксіомою у західному українознавстві, принаймні до 70-х рр. У запропонованій Дж.Армстронгом у 60-х рр. таксономії неросійських народів СРСР прибалтам була відведена роль державних націй, мусульманським народам – “колоніалів”, що ж до українців і білорусів, то їм належала роль “молодшого брата”. На перший погляд ці відтінки типологізації можуть здатися неістотними, такими, що не несли в собі практичного навантаження. Проте у пізнішому передруку статті Армстронга у книзі з проблем дезінтеграції СРСР коментар упорядників розставив усі крапки над “і”. “Українці, – говориться в ньому, – легко асимілювалися у домінуючу культуру і могли бути використані, щоб допомагати росіянам управляти “колоніалами”⁹⁸.

Переорієнтація радянознавства в оцінці місця і ролі України в системі радянських ієрархій відбулася під впливом теорій “внутрішнього колоніалізму”, які стали популярними після виходу в світ книги М.Гечтера “Внутрішній колоніалізм” (1975). Через два роки його висновки підкріпив Т.Наїрн. Обидва автори на матеріалах розпаду Британської імперії доводили існування прямого зв’язку між колоніальним становищем периферійної групи та виникненням в її надрах національного руху. Цей підхід означив початок нового етапу у дослідженні націоналізму, який пізніше дістав назву “модернізаційного”. До цього націоналізм в літературі подавався як явище передовсім інтелектуальне і виводився із впливу ідей Французької революції та романтизму.

Далеко не безспірні і жорстко критиковані західними “етніцистами” підходи М.Гечтера до аналізу української ситуації першим застосував Б.Кравченко⁹⁹. Підкреслимо, застосував вже після того, як під тиском аргументів своїх опонентів Гечтер у 1982 р. визнав свою теорію недосить обґрунтованою, фактично відмовившись від неї. Пізніше Я.Грицак досить переконливо довів, що спосіб пояснювати націоналізм у соціально-економічних термінах далеко не бездоганний. Виходячи з “модернізаційної” логіки Б.Крав-

чення, важко пояснити, приміром, чому найменш “змодернізований” і соціально-зоблізований історичний регіон – Західна Україна – став одночасно регіоном наймасовішого модерного українського націоналізму. Модернізація України стимулювала одночасно й національні, й інтернаціональні процеси, сприяла поширенню як української, так і неукраїнської ідей¹⁰⁰.

Те, що найважливіші політичні рішення щодо України приймалися в Москві, не дає серйозних підстав для її кваліфікації як колонії, особливо якщо врахувати, що з України постійно рекрутувалися кадри, які згодом опинялися на вищих щаблях ієрархічної драбини. Якщо ж брати до уваги головний – економічний і науково-технічний – бік проблеми, то Україна 70 – 80-х рр. не тільки не була відсталою колонією, але виступала як один з основних промислових регіонів і як дослідне поле для реалізації найсміливіших модернізаційних проектів (їх згубність для екології – це предмет окремої розмови). Важливо також підкреслити, що, реалізуючи “навздогінну” модель модернізації, влада не могла обійтися без високих темпів створення інфраструктури індустріалізму, тобто відповідного рівня вищої і середньої освіти, розгалуженої системи комунікацій. Виникнення у ході цих процесів нової адміністративної еліти, технічної інтелігенції стимулювало процеси культурної гомогенізації.

Варто мати на увазі й ще одну суттєву обставину, на якій наголошує І.Дзюба: культурна політика більшовиків спрямовувалася не лише на одверте і брутальне винищення української культури, але й на формування української культури-замінника. На периферії цієї офіційної культури, почасти в межах її інфраструктури, підтримувалася і життєдіяльність деяких здорових гілок обламуваного дерева національної культури¹⁰¹.

Інша річ, що модернізаційні настанови в політиці правлячої комуністичної партії парадоксальним чином уживалися з традиціоналізмом. У колгоспному ладі відтворювалася модель російської общинності з притаманною їй колективною відповідальністю. Навіть у самій квазіфедеративній структурі країни і в ідеології “коренізації” відтворювалися старі начала стимулювання територіальної ідентич-

ності, чим зрештою було закладено міну під усю конструкцію Союзу.

Наскільки малопродуктивними є спроби поставити аналіз проблем мови в суспільстві у постколоніальний вимір, свідчать праці Л.Масенко. Корінь української мовної проблеми вона вбачає в тому, що “нинішня протидія поширенню української мови зберігає досягнуте за доби колоніальної залежності домінування російськомовних груп населення”. І дивується: чому більшість українського соціуму “не усвідомлює конфліктного характеру конкуренції української і російської мов на території України”?¹⁰² А може, тому й не усвідомлює, що об’єктивно ця конкуренція не є конфліктною. Такою її роблять політики, і не меншою мірою – мовознавці й публіцисти, для яких принцип культурної рівноправності “в постколоніальних країнах є не чим іншим, як підступним впровадженням культурного дарвінізму, а в деяких випадках і культурного геноциду”. Етика служіння (не обов’язково певній політичній силі, буває, що й певній апріорній ідеї) та етика боротьби працюють на поляризацію населення. Обговорення справді непрості проблеми русифікації перетворюється в засіб українсько-російського відчуження; соціально-персоніфікований “образ ворога” дістає етнічну адресу. Вираховується навіть умоглядний “індекс конфліктності”, який, мовляв, утричі підвищиться в разі підвищення статусу російської мови¹⁰³.

Такі прогнози й підрахунки у середовищі українських міст дістають досить стримане, якщо не негативне, ставлення. Про це свідчать результати опитувань мешканців м. Києва та студентів київських вузів, які наводять Г.Залізняк та Л.Масенко. Приміром, з висновком, що підвищення статусу російської мови може привести до загострення міжнаціональних відносин, повністю згодні лише 9,1% опитаних (серед студентів – 13,6%). Зовсім і скоріше не згодні з цим твердженням 59,1% мешканців (серед студентів – 43,8%)¹⁰⁴.

Цей розлогий відступ від теми мови уявляється потрібним для того, щоб врешті з’ясувати, що ж в Україні треба підтримувати і від чого позбавлятися? Якщо на друге питання ми відповідаємо однозначно – “від колоніальної спад-

щини”, ми й надалі будемо приречені борсатися в полоні самими ж створеної метафори. Може статися й дещо гірше – разом із “спадщиною колоніалізму” за бортом опиниться і все те, на чому сьогодні ґрунтується інтелектуальний потенціал суспільства: той досить міцний культурний шар, який був витворений спільними зусиллями росіян, українців, білорусів та інших народів в умовах радянської модернізації. Адже ніде правди діти – ті, хто ратує за звуження простору дії російської мови, навіть за її “витіснення” з України, мало турбуються про унікальну хімічну формулу спадщини, від якої відмовляються. А в ній, між іншим, є сполуки, що удобрили чорнозем, на якому зріс особливий різновид українського “націонал-патріотизму”.

Як би не ставитися сьогодні до модного “антиколоніального” дискурсу, очевидно, що він, за точним спостереженням О.Гнатюк, “розминувся із своїм часом; Імперія перестала існувати, можна цілком безпечно з нею боротися”. Для певного суспільного прошарку ця боротьба не позбавлена сенсу: образ ворога підпорядкований прагненню до реваншу, до відновлення втрачених позицій групи. І вже зовсім не безневинним є перекидання містка від “зовнішнього” ворога до “внутрішнього”, пошук у власній країні “п’ятої колони”, яка, мовляв, діє на шкоду “правдивим” українцям. Холодну “громадянську війну” між двома дискурсами – імперіальним і антиколоніальним – О.Гнатюк характеризує як двобій двох національних міфологій – російської і української. Важко сказати, резюмує авторка, як довго триватиме ця “холодна війна”; відомо одне: переможців у ній не буде. Якщо ж домінантою дискусій про ідентичність лишатимуться “холодновоєнні тенденції”, справа може дійти до серйозного внутріукраїнського конфлікту¹⁰⁵.

Варто віддати належне спостережливості польського політолога: за рік до політичної кризи-2004 вона передбачила можливі руйнівні наслідки вибудовування “антиколоніальної”, конфліктогенної у своїй основі схеми української історії. У цьому контексті доречним уявляється запитання, поставлене американським культурологом Р.Берманом (його цитує О.Гнатюк): чи не є антиколоніалізм інстру-

ментом побороювання інтелектуалізму? І чи не є він сам антиінтелектуалізмом? Популізм, незалежно від політичних орієнтацій його носіїв, приречений лишатися на маргінесі інтелектуального життя. Український антиколоніальний дискурс (спрямований проти Сходу, насамперед Росії) і антимодернізаційний дискурс (скерований проти Заходу) зімкнулися на ґрунті їх традиціоналізму й автаркічності.

Наголосимо ще раз: у тому, що великі міста в Україні (за винятком Західної) російськомовні, не варто бачити лише результат цілеспрямованої русифікаційної політики владних структур. Чималий вплив на створення мовного простору в Україні справили специфічні умови становлення російськомовної української культури, яка була і досі лишається перехідною ланкою між російською і українською культурами. Цю російськомовну культуру підживлювала більш динамічна міська культура, тоді як живильним середовищем для української мови була консервативна культура села. Тому можна погодитися з висновком Є.Головахи та Н.Паніної, зробленим у перші роки незалежності України: поділяючи біль тієї частини української інтелігенції, для якої російськомовна культура є символом несаможитності України, її периферійності, навряд чи можна поділити закляки до рішучої “дерусифікації”, до адміністративного обмеження впливу російської культури на “несвідомий” український народ¹⁰⁶.

Щоб зрусифіковані міста заговорили українською, зовсім не потрібно обмежувати чи витіснити російську культуру; треба більше опікуватися усією сферою науки і культури, вивести її на інтелектуальний рівень, гідний української нації. Престиж української мови прямо залежить від рівня розвитку суспільного інтелекту. Необхідно крок за кроком вибудовувати інфраструктуру інформаційно-культурного середовища – мережу продюсерських центрів, національну систему дистрибуції культурної продукції, ефективні механізми захисту інтелектуальної власності, нову систему книговидавництва й книгорозповсюдження. І паралельно послідовно розширювати сферу українського мовлення – створювати широку мережу курсів для оволодіння українською, якісні словники і не менш якісні переклади, постійно під-

тримувати високий інтелектуальний рівень і конкурентоспроможність українського інтелектуального продукту. Українська держава заборгувала культурі і тепер має цей борг нарешті віддати. Фінансування й підтримка українського мовного середовища має бути лише невеликою частиною системи заходів, спрямованих на розвиток культури, інформатизацію освітнього і культурного простору, підтримку національного інтелекту. Тільки на шляху створення цивілізованих ринків культури, і досить нескоро, вдасться витворити той вид власне українського урбанізму, за який ратує Р.Кісь.

Головне, чим повинна опікуватися інтелектуальна еліта – дбати, щоб мовна проблема розв'язувалася не в руслі конфронтаційних підходів, а на шляхах узгодження інтересів і пошуку консолідаційних основ політики. Безумовно, має рацію О.Лановенко: якщо міжетнічна толерантність в Україні може базуватися лише на фундаменті мовної толерантності, то єдиним напрямом оптимальної соціокультурної політики в державі має бути орієнтація на соціокультурну інтеграцію. А це означає, що здійснювана програма соціокультурних перетворень має бути підпорядкована завданню поступового формування єдиної інтегрованої двомовної культури, яка б органічно об'єднувала всі етносоціокультурні складові країни. При цьому державна політика в етнокультурній сфері повинна вибудовуватися на визнаннях і конституюваних світовою спільнотою, єдиних для всіх учасників політичного процесу, критеріях і стандартах. Альтернативою може бути лише насильницька асиміляція з усіма наслідками, які з неї випливають: порушенням прав і свобод людини, постійними конфліктами на етнічному ґрунті, наростанням соціальної напруженості в суспільстві тощо. Такий шлях відверто протиправний і цілковито безперспективний¹⁰⁷.

Політика соціокультурної інтеграції однозначно передбачає відмову від будь-яких засобів емоційного тиску, не кажучи вже про прямі звинувачення. Натомість слід наполегливо шукати способи реального підвищення авторитету державної мови: вона має усвідомлюватися як конче необхідна для службової кар'єри, інформаційного обміну, куль-

турного росту. Обов'язкове користування українською мовою має стати умовою зайняття посад держслужбовців, освітян. Що ж до неофіційних сфер комунікацій, то тут реанімувати практику “натискної українізації” немає ніякої потреби. За умови грамотної гуманітарної політики, опертої на систему україномовної освіти, закладений у генетичному коді нації мовний потенціал обов'язково себе проявить. Зрозуміло, лише за умови, що мова розглядатиметься не як знаряддя “мовних ігор” чи “мовних війн”, а як носій культури, інструмент комунікації, засіб забезпечення духовного зв'язку поколінь. На останньому важливо наголосити тому, що діти – найбільш динамічна категорія серед тих, хто вчиться; процес засвоєння ними мови відбувається легко й природно. А, отже, вчителі мають бути не просто україномовними, але й високоосвіченими і небайдужими. Природно, що це ставить додаткові вимоги перед системою педагогічної вищої освіти.

Про роль науки у забезпеченні комунікативної потужності української мови варто сказати окремо. Доводиться констатувати, що українська соціогуманітаристика не тільки виявилася неспроможною виробити модель мовного розвитку, релевантну викликам доби, але й чимало прислужилася формуванню у суспільстві типу конфліктної мовної свідомості. Сполучити захист природного мовного середовища з вимогами ринку, звичайно, непросто. Але світова наука відповідний досвід має. Приміром, саме завдяки напруженню французької Академії наук у державних актах і нормативах цієї держави закріплено цілий ряд заходів щодо обмеження інтернаціоналізації (насамперед американізації) термінології, забезпечено французьку одномовність радіо й телебачення. Аналогічні ініціативи з боку української науки виявилися млявими, непослідовними і не мали серйозних правових наслідків. Можна сказати й більше: монополія мовознавців в аналізі мовної сфери політики вже обернулася неадекватними оціночними судженнями, які істотно ускладнюють виявлення справжніх причин неоднозначності лінгвістичної ситуації в Україні. Твердження на зразок того, що “всі, хто їсть український хліб”, мають стати україномовними, тиснуть на свідомість особи, налаштовуючи її на

конфронтаційний тип мислення. Втім, логіка “або – або”, або українська або російська мова, в Україні не може домінувати, тому що її громадяни (за винятком хіба що західних областей), значно краще сприймають логіку “і – і”.

Очевидно, що саме політична лінгвістика здатна дати концептуальний ключ для розгляду проблем двомовності як семіотичного явища, абстрагуючись від використання її у політичній боротьбі. Двомовність (рідна мова + англійська) стала реальністю у багатьох країнах Європи; у Данії, Нідерландах, Норвегії, Швеції, Фінляндії англійською тією чи іншою мірою користується до 90% населення. Але англійська мова розглядається як інструмент спілкування, а не як якась вища цінність, і про надання їй якогось офіційного статусу не йдеться.

З другого боку, від політичної лінгвістики суспільство чекає вдумливої і зваженої відповіді на питання про те, кому і для чого потрібна “мовна війна”, які засоби використовуються в цій грі і яку ціну платить за неї соціум. Адже, як слушно зазначає Т.Клименко, “мовна проблема в сучасній Україні виходить далеко за межі соціолінгвістичних реалій”. Політичні змагання за мовну комунікативну поведінку населення відображають боротьбу за культурно-цивілізаційний вектор України – європейський, євроатлантичний, євразійський¹⁰⁸. А проблема цього вибору для України є смисложиттєвою.

Розвиток в Україні власної політичної лінгвістики, а також етнопсихології, лінгвокультурології та інших галузей соціогуманітарного знання здатен істотно збагатити палітру методів аналізу мовної культури, мовної поведінки, мовних традицій. Адже очевидно, що інтегруюча, організуюча, інформаційна, акумулятивна функції мови прямо залежать як від державної мовної політики, так і від чіткого розуміння суспільством гальмівних чинників її розвитку. Коли голос науки у цих питаннях звучить невиразно, на поверхні опиняються спрощені, примітивізовані оцінки ситуації на зразок засилля “окупантів” в Україні.

Надзвичайно важливе питання – про межі політизації мовної проблеми і про загрози національній безпеці, які можуть впливати з намагань різних політичних сил пос-

тійно розігрувати “мовну карту”. Аналіз політичних дискурсів – як тих, що експлуатують ідею “загибелі” української мови, так і тих, які відбивають обурення з приводу “українізації” певних регіонів – повинен висвітлити ті моральні втрати, яких зазнає суспільство від перетворення мови на “смажену страву” політичної кухні.

Говорячи про шляхи вдосконалення мовної політики, неможливо обійти проблему правопису, хоч автор, не будучи лінгвістом, не бере на себе сміливість щось пропонувати або прогнозувати. Єдине, на що хотілося б звернути увагу: на крайню небажаність існування кількох правописів. Дискусії навколо того, чи варто повертатися до національних основ правописного нормування, зруйнованих внаслідок русифікаційної політики, чи цього робити не варто в ім'я усталеності і стабільності правописних норм, уже давно зайшли у глухий кут.

Гострі незгоди серед лінгвістів і громадськості у цих питаннях стали причиною того, що робота по вдосконаленню правопису, розпочата ще в перші роки незалежності, так і не вийшла на фінішну пряму. Перша Національна комісія з правопису, створена 1994 р., була розпущена, а розроблений нею проект правописної реформи, представлений у Верховну Раду, навіть не був розглянутий. “Велика правописна дискусія”, розгорнута за участю ЗМІ, вже вкотре виявила полярність поглядів; нічого суттєвого й конструктивного в її ході запропоновано не було. Новий склад комісії з правопису, затверджений урядом А.Кінаха в лютому 2002 р., теж не зміг запропонувати такий напрям правописної реформи, який припинив би безплідну конфронтацію і задовольнив хоча б коло людей, безпосередньо причетних до її розробки.

Натомість сталося дещо дивне: деякі видавництва і видання вважають допустимим дотримуватися власного правопису. Хтось частково реанімує “скрипниківку”, хтось вводить власні правописні норми. Приміром, ті норми, якими користується видавництво і журнал “Критика”, вже дістали неофіційну назву “дивничівки”. Закінчення “и” в родовому відмінку іменників 3-ї і 4-ї відмін прийняли, крім “Критики”, видавництва “Літопис”, “Юніверс”, журнали “Сучас-

ність”, “Книжник-Review”, “І” та ін. Неймовірний різнобій панує у передачі іношмовних прізвиськ¹⁰⁹.

Можна з впевненістю твердити, що до того часу, поки мовні новації підпорядковуватимуться завданню “віддалення” української культури і мови від російської, насторожене ставлення до них у суспільстві зберігатиметься. Фіксуватися у правописі мають лише ті зміни, які зумовлені власними потребами розвитку української мови. Що ж до запозичень, то тут варто прислухатися до думки відомого знавця української культури Д. Антоновича: висока культурність українського народу зумовлена поміж іншим виробленою впродовж віків здатністю активно сприймати культурні впливи інших народів. “Тут ми розуміємо здібність народу не тільки сприймати культурні здобутки інших народів широкого світу, але здібність сприйнятий культурний матеріал пристосувати до свого вжитку... і в той спосіб світовий культурний чинник обернути у чинник національної культури”¹¹⁰.

Дестабілізація мовних норм – справа далеко не безневинна. За оцінкою І. Кураса, “дублетність лексичних форм і правописних варіантів здатна негативно позначитися на єдності національної мови... Формування стійких регіональних преференцій може призвести до мовної роздробленості, стати на заваді утвердженню авторитету української мови в професійній та науковій термінології, яка потребує максимальної уніфікованості на формальному й семантичному рівнях”¹¹¹.

Насамкінець наголосимо: двомовність в Україні є відзеркаленням більш глибоких процесів бікультуральності значної частини українського політичного простору. Ідентичність сучасного українця як узагальненого типу “не збігається з якоюсь однією мовно-культурною орієнтацією”¹¹². А відтак позбавлені смислу і спроби поставити майбутнє України в залежність від наслідків “протистояння двох активних угруповань – проукраїнського і проросійського”, від стійкості й організованого опору української інтелектуальної еліти “у боротьбі з новітнім мовно-культурним імперіалізмом”¹¹³. Як непродуктивні слід оцінювати і намагання зробити ставлення до української мови індикатором політико-ідеологічної лояльності.

Людина, що відчуває свою причетність до двох культурних традицій, суб’єктивну втрату однієї з них сприймає як посягання на свій світоглядний і смисложиттєвий простір. Тому має рацію Л. Шкляр: у надто складному й делікатному питанні, що межує з правом вибору окремої людини і може сприйматися як втручання у суверенні права особистості, “небезпечними є радикальні кроки та засоби морально-психологічного тиску. Методологічною підставою у цьому сегменті етнополітики може стати тільки еволюційний підхід до вирішення проблеми, пошук компромісних варіантів через діалог, застосування диференційованого критерію, який передбачає поєднання етнополітики з регіоналістикою... Адже йдеться по суті про своєрідну реідентифікацію цілих категорій і верств населення, які внаслідок різних причин і обставин змушені були асимілюватися”¹¹⁴. Зворотний процес вимагатиме часу і цілеспрямованих зусиль у напрямі постійного розширення українського освітнього, культурного, інформаційного простору і підвищення конкурентоздатності українського інтелектуального продукту.

Реальний шлях обстоювання мовного суверенітету України – не в емоційному тиску і не в закликах до боротьби з “мовно-культурним імперіалізмом”. Він – у всебічному науковому аналізі мовної ситуації і мовних мотивацій та у координуванні гуманітарної політики у напрямі відмови від моноцентризму і пропаганди цінностей мультикультуралізму. Подолання асиметрії в українському білінгвізмі можливе через розширення освітньої мережі для бажаючих оволодіти українською мовою. Адже, як свідчать соціологічні дослідження, 16,3% громадян чітко усвідомлюють, що їм не вистачає знань української мови у їх професійній діяльності. Ще 13,4% мають щодо цього сумніви¹¹⁵. Але навіть звичайні безоплатні курси української мови – явище в українській практиці рідкісне.

Щоб мовні процеси в Україні розвивалися не за конфронтаційною, а за консолідаційною логікою, потрібна продумана система заходів підтримки української мови, яка нині, незважаючи на свій державний статус, є об’єктивно слабшою. На основі детального аналізу мовної ситуації в най-

більш зрусифікованих регіонах мають бути накреслені шляхи спокійного, поетапного еволюційного додання відстані між сучасним станом мовного функціонування і проголошеним юридичним статусом української мови як державної. Поступовість не повинна бути синонімом млявості і нерішучості. Впливати на мовну ситуацію слід енергійно і одночасно в усіх сферах суспільного життя – в системі управління, в освіті, сферах інформації й культури, в армії.

Надзвичайно важливо, щоб власний мовний режим України в особі її законодавчої влади обрала сама, без будь-якого тиску ззовні. Скорочення сфери поширення російської мови і розширення ареалу застосування української і англійської мов має йти паралельно, і відповідно до цього зменшуватиметься і політико-ідеологічний тиск Росії на Україну. Але ніякою мірою не потрібно прагнути до цілковитого витіснення російської мови з України. Потреби економічного, політичного, культурного взаємообміну стимулюватимуть вільне володіння українцями російською мовою. Національний духовний суверенітет аж ніяк не вимагає замкнутості і автаркії, особливо у відносинах з найближчим сусідом і стратегічним партнером. Не доводиться вже говорити про те, що будь-які дискримінаційні заходи щодо російської культури загрожують посиленням соціальної напруги і, отже, є чинником послаблення національної єдності, такої потрібної Україні.

¹ Дзюба І. Інновації інтелекту. Одухотворена істина чи бенкетування технологій? // Віче. – 2002. – №9. – С. 33.

² Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993. – С. 186 – 187.

³ Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 80.

⁴ Цит. за: Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. – С. 77.

⁵ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. – М., 1988. – С. 414.

⁶ Мак Рей К.Д. Язык и политика // Этнос и политика. Хрестоматия. – М., 2000. – С. 217.

⁷ Див.: Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 23.

⁸ День. – 2004. – 29 грудня.

⁹ День. – 2004. – 15 вересня.

¹⁰ Версии и комментарии. – 2004. – 27 сентября.

¹¹ “Нації вмирають не від інфаркту...” // Політика і культура. – 2001. – №30. – С. 18 – 22.

¹² Бордюк Л. Екологія мови: український контекст // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – С. 62-71.

¹³ Дзеркало тижня. – 2004. – 27 листопада.

¹⁴ Григорьев В.П. Культура языка и языковая политика // Общественные науки и современность. – 2003. – №1. – С. 147.

¹⁵ Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 рр. – К., 2002; Антонюк О.В. Формування етнополітики української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К., 1999.

¹⁶ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. – С. 206.

¹⁷ Див.: Етносоціологія: терміни та поняття. – К., 2003. – С. 26.

¹⁸ Жайворонок В.В. Українська етнологістика: деякі аспекти дослідження. – С. 48 – 63.

¹⁹ Słownik stereotypów i symboli ludowych. – Т.1-2. – Lublin, 1996 – 1997.

²⁰ Шумарова Н. Соціолінгвістика і стилістика: система кореляцій // <http://journal.univ.kiev.ua>.

²¹ Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки // <http://www.slovnyk.org.ua/ukr/43.html>.

²² Когут З. Зустріч із Росією. Культурні тенденції та політичні погляди у ранньоновітній Україні // Сучасність. – 1996. – №9. – С. 68.

²³ Цит. за: Віварик М.М., Капелюшний В.П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. – К., 2003. – С. 42.

²⁴ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці у 2-х тт. – Т.1. – К., 1970. – С. 60.

²⁵ “Наша пісня, наша дума...” // Дзвін. – 1992. – № 7-8. – С. 138.

²⁶ Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч.І. – С. 415; Ч.ІІІ. – С. 274 – 275.

²⁷ Струве П. Нарезные темы // Русская мысль. – 1911. – №1. – С. 184 – 187.

²⁸ К вопросу о самостоятельной украинской культуре. Письмо в редакцию // Русская мысль. – 1911. – №5. – С. 131 – 146.

²⁹ Жаботинський В. Струве та українське питання // Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 97 – 98.

³⁰ Потульницький В. Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII – XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С.5.

³¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 306, 311.

³² Кононенко В. Галичина в етнічно-мовному вимірі // Україна соборна. Збірник наукових статей. – Вип. 1. – К., 2004. – С. 25.

³³ Солдатенко В.Ф. Українізація як іманентна потреба розвитку модерної нації // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004. – С. 235.

- ³⁴ Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 91.
- ³⁵ Грушевський М. Вільна Україна // Великий українець. – С. 96 – 97.
- ³⁶ Данилевська О. Проблема створення української наукової термінології за доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР // Київська старовина. – 2004. – № 2. – С. 59-65.
- ³⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 178.
- ³⁸ Див.: Наулко В.І. Український етнос і мова (Соціолінгвістичний нарис) // Національна культура в сучасній Україні. – С. 159 – 160.
- ³⁹ Див.: “Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 184 – 185.
- ⁴⁰ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 339-340.
- ⁴¹ Liber G. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923-1934. – Cambridge, 1992. – P.140 – 141.
- ⁴² Сталін Й.В. Твори. – Т.8. – К., 1949. – С. 152 – 153.
- ⁴³ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. – Х., 1928. – С. 4 – 9.
- ⁴⁴ Liber G. Op.cit. – P.221.
- ⁴⁵ Алексахина І.А. Тенденції в изменении национальной идентичности народов России // Социс. – 1998. – №2. – С. 49 – 50.
- ⁴⁶ Шевяков А.А. Всесоюзная перепись населения 1939 г. могла и не состояться...// Социс. – 1993. – №5. – С. 9.
- ⁴⁷ Див.: Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти тт. – Т. 5. – К., 2003. – С. 640.
- ⁴⁸ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ століття (1900 – 1941). Стан і статус. – Б.м., 1987. – С. 186 – 209.
- ⁴⁹ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996. – С. 12.
- ⁵⁰ Ставицька Л. Державна мова в Україні. Чинники авторитету та комунікативної потужності // <http://www.vesna.org.ua>.
- ⁵¹ Hnatiuk O. Pożegnanie z imperium. – S. 75, 96 – 101.
- ⁵² Див.: Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 518 – 519.
- ⁵³ Кулик В. Творення “здорового глузду” в сучасному українському дискурсі. – С. 236; його ж: Мова про мову: нормалізація амбівалентності // Критика. – 2004. – № 6. – С. 11.
- ⁵⁴ Мигаль М. “Історичне” рішення Нацради: мова з політикою // Коментар. – 2004. – Квітень. – С. 2.
- ⁵⁵ Гольчев А. Зачем России “русский мир”? // “2000”. – 2003. – 5 сентября.

- ⁵⁶ Смолин М.Б. “Украинский туман должен рассеяться и русское солнце взойдет” // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. – С. 22.
- ⁵⁷ Див.: Кто они – предатели “русской идеи” в Украине // Форум націй. – 2004. – №5. – С.2.
- ⁵⁸ Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. – 2001. – № 1-6. – С. 80.
- ⁵⁹ Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. – 1995. – № 7-8. – С. 150 – 151.
- ⁶⁰ День. – 2004. – 25 червня.
- ⁶¹ Докладніше про мовно-культурні пріоритети в Україні див.: Хмелько В. Третий год независимости: что показали вторые президентские выборы // Современное общество. – 1994. – №4. – С.17 – 18.
- ⁶² День. – 2000. – 28 грудня.
- ⁶³ Рафальський О.О. Етнополітична ситуація в Автономній Республіці Крим як чинник стабільності в Україні // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – С. 39 – 40.
- ⁶⁴ Див.: Малинова О.Ю. Проблемы национальной идентичности и национальных прав в либеральной политической теории // Политическая наука. – 2002. – №4. – С. 90 – 92.
- ⁶⁵ День. – 2004. – 26 листопада.
- ⁶⁶ Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004. – С. 16.
- ⁶⁷ Там само. – С. 152.
- ⁶⁸ Нагірний В. Етнопсихологічні аспекти політизації російської етнічності в Україні наприкінці ХХ ст. // Наукові записки ІНПЕНД. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 180.
- ⁶⁹ Див.: Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К., 2003. – С. 113 – 138.
- ⁷⁰ Курає І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004. – С. 439 – 481.
- ⁷¹ Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. – С. 55.
- ⁷² Лісовий В. Проблема двомовності // Сучасність. – 1999. – №9. – С. 142 – 143.
- ⁷³ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 166.
- ⁷⁴ Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. – К., 2001. – С. 89 – 90.
- ⁷⁵ Танюк Л. Мова в житті народу // <http://vesna.org.ua/txt/konf/mk>.
- ⁷⁶ Малинкович В.Д. Перспективы развития русской культуры в Украине в зависимости от направленности политических про-

цессов // Диалог украинской и русской культур. – К., 1997. – С. 36 – 37.

⁷⁷ *Чередниченко О.* Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 67.

⁷⁸ *Эпштейн М.* Амероссия // Звезда. – 2001. – №7. – С. 223.

⁷⁹ *Огар Е.* Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект // <http://www.ji.lviv.ua/n>.

⁸⁰ *Сигуан М., Макки У.* Образование и двуязычие. – М., 1990. – С. 22 – 24, 144.

⁸¹ Див.: *Минасова К.Р.* Двуязычие как способ культурной интеграции этнических меньшинств в многонациональном обществе // Социс. – 2002. – № 8. – С. 51 – 52.

⁸² *Олійник Б.* Помилуйтесь у дзеркало // Дніпро. – 2002. – № 5-6. – С. 122.

⁸³ Про кількість та склад населення України за підсумками перепису 2001 р. // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁸⁴ *Пахльовська О.* Біном “Україна – діаспора” сьогодні: криза і перспектива // Сучасність. – 2002. – №5. – С. 88 – 89.

⁸⁵ *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – С. 166, 629.

⁸⁶ Див.: ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности. – К., 2004. – С. 342 – 343.

⁸⁷ Див.: *Котигоренко В.* Формування сучасного українського законодавства у сфері етнонаціональних відносин: єдність і протилежність концептуальних засад // Наукові записки ІІІЕНД. – Вип. 22. – К., 2003. – С. 83 – 84.

⁸⁸ День. – 2003. – 25 квітня.

⁸⁹ Політична думка. – 1994. – №3. – С. 117; Філософська думка. – 2004. – № 5. – С. 114 – 134.

⁹⁰ Дзеркало тижня. – 2004. – 10 квітня.

⁹¹ *Кияк Т.* Як позбутися “паперового” статусу мови // <http://www.novatova.com.ua/htm>.

⁹² *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. – С. 117.

⁹³ *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність. – С. 31, 60.

⁹⁴ Там само. – С. 47-49.

⁹⁵ *Субтельний О.* Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України // Сучасність. – 1994. – № 12. – С.65.

⁹⁶ Докладніше див.: *Миллер А.И.* Советское наследие “империи положительного действия” // Политическая наука. – 2004. – №3. – С. 57 – 69.

⁹⁷ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. – С. 200.

⁹⁸ The Soviet Nationality Reader. The Disintegration in Context. – Boulder, 1992. – P.181.

⁹⁹ *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – New-York, 1985; український переклад – Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997.

¹⁰⁰ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. – С. 40 – 43.

¹⁰¹ *Дзюба І.* Між культурою і політикою. – К., 1998. – С. 57.

¹⁰² *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. – С. 150.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ *Залізник Г., Масенко Л.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдепний. – К., 2001. – С. 87.

¹⁰⁵ *Hnatiuk O.* Pozegnanie z imperium. – S. 316 – 326.

¹⁰⁶ Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. – К., 1993. – С. 108.

¹⁰⁷ ХХІ век: мир между прошлым и будущим. – С. 331, 421 – 423.

¹⁰⁸ *Клинченко Т.* Мовно-культурний розвиток в Україні: політичні відносини і культурні реалії // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. – С. 215 – 216.

¹⁰⁹ Див.: Дзеркало тижня. – 2004. – 7 лютого.

¹¹⁰ Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 22.

¹¹¹ *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – С. 472.

¹¹² *Майборода О.* Вступ // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. – С. 8.

¹¹³ *Масенко Л.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – С. 156.

¹¹⁴ *Шкляр Л.* Національні меншини в політико-правовому просторі України // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. – С. 67.

¹¹⁵ Українське суспільство: Моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К., 2000. – С. 343.

ПІСЛЯМОВА

Кінець ХХ ст. зафіксував значне зростання ролі мови в житті соціумів. Фахівці пов'язують його з інтелектуалізацією виробництва, ускладненням соціальної організації, подовженням строків навчання, розвитком каналів комунікації, поглибленням особистісної своєрідності кожної людини. “Внаслідок цього розширюється сфера використання і обсяг функцій мови. Подовжується “мовне існування” кожної людини і збільшуються ті щоденні години, впродовж яких людина говорить, слухає, читає, пише, розмірковує”¹.

Розуміння мови як засобу концентрованого осмислення досвіду людства, закодованого у мільярдах значень слів і текстів, проклало шлях до лінгвофілософських і лінгвополітичних осмислень мовних полів й інтерактивних практик. А бурхливі процеси глобалізації виявили і величезне прикладне значення проблем комунікативної діяльності, взаємозв'язку і взаємовпливів мови, політики, культури. Інформаційна революція, що зімкнула час і простір завдяки бурхливому розвитку нових інформаційних технологій, поставила у зовсім нову площину проблему існування людини у мовному океані смислів і технологій.

Не можна не бачити того, що хвилі у цьому мовному океані утворюються переважно під впливом політичних чинників. Нинішня політика всюдисуща; навіть якщо людина нею не цікавиться, політика змушує її так чи інакше реагувати на стрімкі політичні зміни й новітні засоби комунікативного впливу. Постійно зростає роль мас-медіа у здійсненні “ментального контролю” над свідомістю. Створення глобальної інформаційно-культурної інфраструктури відкриває нові, небачені раніше, можливості як для культурного взаємообміну, так і для маніпулювання масовою свідомістю.

Складність переплетення політико-мовних проблем створює серйозні труднощі не лише для практики регулювання відповідних відносин, але й для наукового осмислення ролі

мови у сфері політики і ролі політики у мовній сфері. В Україні вони особливо виразно виявилися у час пошуків нової ідентичності після здобуття незалежності. Для суспільствознавців непростотою методологічною проблемою виявилось відмежування наукових дискурсів від політичних, пошук адекватних, оціночно нейтральних понять для характеристики як повороту, що стався, так і спадку минулого. Спроби модифікувати викривлену радянську історіографію часто призводили до нової міфотворчості. Заінтересованість еліт в інструменталізації минулого, насамперед з метою легітимації нових держав, відкрила широкий коридор для довільних інтерпретацій у дусі етноцентризму.

Політична лінгвістика на пострадянському просторі виявилася “затребуваною” саме у той час, коли спроби осмислення політичної ролі мови лише на її власному, лінгвістичному ґрунті явно продемонстрували свою недостатність. Виявилось, що політико-мовні відносини настільки глибоко закорінені у світ ментальностей та ідентичностей, що аналізувати їх можливо лише на широкому ментальному фоні, у контексті ідентифікаційних стратегій. Надто категоричні пропозиції окремих мовознавців і публіцистів щодо “зміни вектора двомовного розвитку” зависли в повітрі саме тому, що їх автори абстрагуються від цього ідентифікаційного контексту і не враховують глибини змін, які не піддаються коригуванню натискними, адміністративними заходами.

Осмислення мовного існування людини і її ідентифікаційних уподобань, теоретичне моделювання політичних дискурсів, аналіз особливостей політичної мови, вивчення вербальних і риторичних стратегій у політичній діяльності – це ще далеко не повний перелік можливостей, які відкриваються на шляху розвитку політичної лінгвістики. В українському контексті хотілося б спеціально акцентувати на її здатності виявляти й аналізувати небезпеки, пов'язані з гіпертрофованим етноцентризмом. Політизована етнічність має у своєму арсеналі безліч засобів, що дають змогу використовувати і “відчуття історії”, і “реалії географії”, не кажучи вже про апеляції до “почуття справедливості”, “подолання упослідженості”, прав “державоутворюючої

нації” тощо. Коли прагнення утвердити власну ідентичність набуває форми національної мегаломанії, стає дуже важко уникнути ксенофобських проявів. Своєрідному етнічному нарцисизму притаманний агресивний стиль розв’язання конфліктів, насильство як спосіб дії, жорсткий поділ на “своїх” і “чужих”. Не менш небезпечними є зміщення акцентів у суспільній свідомості під впливом ідеологеми “негативної історичної пам’яті” і очорнення всього, що пов’язане з радянським періодом нашої історії. Чим раніше Україна розстанеться з комплексом “упослідженості” і “топосом поразки”, тим успішнішим буде шлях її просування в Європу на ґрунті засвоєння персоніцентристських пріоритетів.

Проект творення єдиної поліетнічної політичної нації в Україні – єдино можливий для неї шлях розв’язувати модернізаційні завдання без великих потрясінь. Але було б передчасно вважати його таким, що вступив у стадію завершення. Хоч як гучно прозвучала ідея народження політичної нації у ході “помаранчевого протистояння” – поки що це лише метафора, що входить у суперечність із реаліями “роздвоєння” і конфронтаційності в її регіональних, етнічних, конфесійних вимірах. Варто мати на увазі й те, що амбівалентність української політичної свідомості дає приблизно рівні шанси і традиціоналістам, що роблять ставку на стабільність, і прихильникам змін навіть ціною соціальних збурень. І коли питання мови знов і знов потрапляють у фокус суспільної уваги, це вже сигнал: за димовою завісою мовно-культурних проблем йде жорстка, непримиренна боротьба за владу і власність.

Щоб не бути звинуваченою у нагнітанні пристрастей, процитую ще раз Е.Гобсбаума: “Політико-ідеологічний підтекст у процесі “творення мови” цілком очевидний... У міру того, як “символічний” смисл мов виходить на перший план у порівнянні із їх прямими функціями, мови перетворюються у сферу дедалі більш активних і цілеспрямованих дослідів соціальної інженерії”².

Що така соціальна інженерія – далеко не безневинне заняття, доводить досвід усіх країн, які виявилися втягнутими у гострі міжетнічні конфлікти. Апелюючи до найпота-

емніших струн людської душі, вона здатна не тільки підживлювати конфліктність, збільшувати потенціал поляризації, але й провокувати криваві зіткнення. Її небезпечність для майбутнього України чітко бачить Я.Грицак, який ставить це майбутнє у пряму залежність від знайдення консенсусу навколо визнання російськомовного населення України повноправною частиною української політичної нації. Противники такого погляду – як українські націоналісти галицького типу, так і російські націоналісти імперського типу – багато чим ризикують, коли “силкуються вибудувати максимальну дистанцію між україномовним ядром і неартикульованим, але й неантагоністичним для України російськомовним населенням”³.

Наскільки короткозорою й небезпечною є така позиція, засвідчив досвід президентських виборів-2004, який виразно виявив гостру поляризацію суспільних настроїв. Він же показав, що апеляції до здорового глузду слабо “працюють” там, де існує агресивна налаштованість на “боротьбу до перемоги”.

На жаль, українська інтелектуальна еліта у своєму загалі не тільки не гасила а, навпаки, підігрівала пристрасті. Наслідком стало переведення проявів регіональної біполярності із мовно-культурної у політичну площину: ідеї федералізації України, принаймні на Сході, стають реальним свідомісним конструктом.

У цій складній ситуації лишається уповати на роль науки, здатної неупереджено оцінити політико-мовну ситуацію і запропонувати шляхи виходу з неї. Тенденція до інтеграції наук, до полідисциплінарності як цілісності, що виразно виявилася на зламі тисячоліть, є свідченням руху думки до розуміння взаємообумовленості всього того, що здатен осягнути людський розум. За точним спостереженням Н.Дж.Смелзера, “всі, без винятку, суспільні й біхевіристські науки втратили свою структуру завдяки зрослому внутрішньому дробленню галузей знання на субполя, розмаїттю теорій і парадигм, взаємному обміну концепціями, моделями й методами... В результаті сформувалися й विकристалізувалися якщо не нові дисципліни, то мультидисциплінарні галузі знання”⁴. Роль однієї з таких мульти-

дисциплінарних галузей і освоєє сьогодні політична лінгвістика.

Значення політичної лінгвістики для системи політичних наук полягає у прокладенні шляхів для застосування у цій системі семіотичного пізнавального інструментарію. Вона заповнює лакуну, яка утворилася внаслідок відсутності у політології методів дослідження дотичних до політики дискурсів – дискурсу ціледосягнення, дискурсу політико-мовного спілкування, аналізу політичних текстів тощо. Не варто бачити в політичній лінгвістиці панацею, але й можливості знаходження компромісів у руслі пропонованих нею підходів ігнорувати не слід. Очевидно, що метод дискурс-аналізу цілком придатний для характеристики впливу ідеологічних схем і політичних технологій на взаємодію культур і мовне спілкування. Суцільний аналіз політичних текстів може виявитися вдячним дослідницьким полем для вивчення механізмів використання мови як знаряддя боротьби за владу і статус. А розгляд конфліктів крізь призму ідентифікаційних криз (викликаних поміж іншим неспроможністю дискурсів виконувати консолідуєчу функцію), здатен істотно збагатити сучасну конфліктологію.

Не меншою мірою очевидні можливості політичної лінгвістики у розвінчанні модних і досі пошуків якоїсь трансцендентної “історичної правди”. Підхід до історичних джерел як до текстів, створених живими людьми зі своїми суб’єктивними уявленнями про дійсність, може наблизити сучасного соціогуманітарія до усвідомлення: реконструкція “об’єктивної” історії неможлива в принципі. По суті, історик досліджує не суму фактів, а суму різних словесних інтерпретацій цих фактів. І чим більш розколотою є історична свідомість, тим проблематичнішим є наближення до істини.

Застосування інструментарію політичної лінгвістики до оцінки історичної спадщини переконливо доводить: у переломні часи історії викривлене бачення історичного процесу зовсім не обов’язково виступає як результат чийогось свідомого умислу. Часто “спрацьовує” ефект підсвідомої політизації історичної рефлексії – в минулому відбирається те, що тому чи іншому автору уявляється співзвучним його світобаченню і відповідним викликам часу. Оскільки ж усі

тексти суб’єктивні, варіативність історичної пам’яті і бачення сучасних реалій слід сприймати як даність.

Важливо при цьому мати на увазі те, на чому слушно наголошують К.Аймермахер та Г.Бордюгов: “Зовсім не обов’язково зводити опозицію “своє/чуже”, яка є ознакою гострої культурно-політичної боротьби, у щось непримиренне... Саме через запитання “чужому” минулому і його розшифровку можна знайти відповіді на “свою” історію, а значить, визначити і особливі способи примирення “свого” й “чужого” в оціночно нейтральній мові науки”. Неупереджений аналіз ідентифікаційного поля відкриває шлях до розуміння глибинних структур свідомості і непростих колізій відображення ментальних особливостей у політико-мовних дискурсах.

Можна з упевненістю твердити, що у загальноосвітньому контексті політико-лінгвістичний аналіз своє місце в системі лінгвістичних наук вже визначив. Зустрічний рух з боку політології йде важче, але у багатьох країнах цей “шлях назустріч” уже пройдений. Україна відстає, і це відставання уже гальмує осмислення складних процесів, що відбуваються на полі перетину політики, культури й мови. Недостатньо активне втручання політологів у сферу політико-мовної взаємодії сприяє збереженню “монополії на істину” в руках тієї частини мовознавців, яка подає складний процес культурної взаємодії української і російської етнічних спільнот в Україні у категоріях “боротьби мов”. Взаємовідносини мови й політики в Україні виявляються при цьому не стільки предметом наукового осмислення, скільки полем для зведення рахунків з “колоніальним минулим”. Проблеми культурної ідентичності, які у світовій соціогуманітаристиці становлять фокус людинознавчих досліджень, в Україні поки що перебувають на маргінесі наукового знання.

Чи з’явиться в українському суспільстві найближчим часом попит на політичну лінгвістику і які є можливості його задоволення? На наш погляд, цей попит перебуватиме у прямій залежності від темпів формування громадянського суспільства і системи зворотного зв’язку між владою і суспільством. Суспільство має бути зацікавленим у дослідженнях стану політичної мови, щоб заблокувати або принаймні

зменшити до мінімуму можливості політичного маніпулювання. З другого боку, воно не може бути байдужим до “мовних ігор”, що поляризують соціум, бо градус цієї поляризації вже й так “зашкалює”. Інша річ, чи готове суспільство, розігрите політичними пристрастями, до адекватного сприйняття висновків науки? Адже в ньому завжди є великий процент людей, з тих чи інших (найчастіше ідеологічних) причин зацікавлених у псевдонауці й міфотворенні.

Залишається сподіватися на те, що суспільство невдовзі усвідомить безперспективність протистояння і необхідність конструктивної взаємодії. А держава повернеться обличчям до наук про суспільство і фінансуватиме не лише оплату праці, але й створення наукової інфраструктури – банків даних, електронних бібліотек, масштабних соціологічних досліджень, повноцінне інформаційне й технічне забезпечення наукових розробок. У міру того, як на цій основі формуватиметься висока культура комунікацій, діалогу і поділогу, виникатиме нове розуміння солідарності і соціальної взаємодії. У таких умовах політична лінгвістика не тільки здобуде права громадянства, але й виявиться “за-требуваною” кожною із взаємодіючих політичних сил. У всякому разі, вже сьогодні очевидно, що чітка артикуляція їхніх позицій прямо залежить від культури суспільного діалогу і оволодіння методами діалогічної етики. Суспільство має бути кровно зацікавлене у тому, щоб сфера мовно-культурних відносин перестала бути ареною політичних спекуляцій.

Від того, як швидко вдасться ввести аналіз політичної мови і мовно-культурної політики в русло сучасних наукових підходів, залежать темпи розв’язання болючої для України проблеми “подвійної ідентичності” і політико-культурної біполярності. Майбутня траєкторія руху України багато в чому залежатиме від якості політичної еліти і того спрямування, якого вона надасть мовно-культурному розвитку. Адаптація масової свідомості до сучасних політичних реалій і цінностей постіндустріальної доби – одна з найважливіших умов успішного руху по шляху модернізації. Зрештою, політична лінгвістика має полегшити Україні, що прагне стати повноправним членом Європейського

співтовариства, пошук європейської ідентичності. Відповідаючи на питання про її сутнісні ознаки, британський соціолог З.Бауман бачить їх “в особливому, незвичному, можливо, навіть унікальному способі життя, способі співжиття, характері міжособистісних відносин, що відповідають уявленням європейців про правильність світу, який створив їх і який створюють вони”. Одну з найяскравіших особливостей європейської ідентичності Бауман вбачає у схильності до невтомного пошуку цієї ідентичності⁶.

Україна має включитися у цей пошук на основі засвоєння західного досвіду, але за обов’язкової умови збереження пріоритетів власної ціннісної системи, власних уявлень про раціональність і справедливість. А це означає, що шлях у Європу буде довгим чи коротким залежно від того, як швидко долатимуться конфронтаційність у політиці й амбівалентність ціннісних орієнтацій. Звернемося ще раз до думки З.Баумана: доведеться йти по все більш крутому гірському схилу до перевалу, за яким – невідомість. “Ми не знаємо, куди заведе нас звилеста стежка в ущелину; єдине, що ми знаємо, – це те, що тут, на крутому підйомі, у нас немає часу зупинитися й відпочити”⁷.

¹ Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М., 1996. – С. 187.

² Хобсбаум Э. Нации и национализм до 1780 года. – С. 175 – 178.

³ Грицак Я. Страсти за націонализмом. – С. 195.

⁴ Смелзер Н.Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // Социс. – 2004. – №11. – С. 9.

⁵ Аймермахер К., Бордюгов Г. “Свое” и “чужое” прошлое // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 13 – 14.

⁶ Бауман З. Европейский путь к мировому порядку // Свободная мысль – XXI. – 2004. – №9. – С. 37.

⁷ Там само. – С. 45.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Монографія

НАГОРНА

Лариса Панасівна

**ПОЛІТИЧНА МОВА І МОВНА ПОЛІТИКА:
ДІАПАЗОН МОЖЛИВОСТЕЙ
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ**

Комп'ютерний набір – Н. Кияшко

Редактор – С. Носова

Технічний редактор – В. Дорошек

Коректор – Р. Попушняк

Підп. до друку 20.03.2005 р. Формат 60 x 84¹/16.

Друк офсетний. Гарнітура Bodoni.

Ум. друк. арк. 18,46. Друк. арк. 19,75

Ум.-вид. друк. арк. 16,25. Тираж 500 прим.

Зам. №20/03-05 від 21.03.2005 р.

Друк. “Центр-Гея” Лтд

03039. Київ, Голосіївський проспект, 21.

Видавництво “Світогляд”

02192, Київ, вул. Миропільська, 17.

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1423 від 14.07. 2003 р.